

*“Voor den
Opbouw van
Drenthe”*

*Vrouwen,
maatschappelijk werk
en modernisering
in Drenthe
1915-1951*

Margrith Wilke

D

rentse Historische Reeks 9

“Voor den Opbouw van Drenthe”

Margrieth Wilke
(1958 - 2007)

WAS u.d. R.U. Groningen
afdel. geschiedenis.

Promotor WAS
Berthe Healdtyh

De Drentse Historische Reeks is een samenwerkingsverband van de Drentse Historische Vereniging, Stichting Het Drentse Boek en Uitgeverij Van Gorcum en staat onder redactie van drs. J. Bos, prof.dr. M.G.J. Duijvendak, dr. M.A.W. Gerding, drs. H. Klompmaker, dr. J.K.H. van der Meer.

Eerder verschenen in de Drentse Historische Reeks:

- 1 *Drentse Edelen tijdens de Republiek, een onderzoek naar hun economische positie.* H. Feenstra. ISBN 90 6509 901 8
- 2 *Schoonebeek, Olierijk in Zuidoost-Drenthe.* H.J. de Jong. ISBN 90 6509 902 6
- 3 *Westervelde. Een Drents buurschap. Erven, Eigenerfden en Meiers in vroeger eeuwen.* A. Blaauw. ISBN 90 6509 904 2
- 4 *Op de grens van het bestaan. Armen en armenzorg in Drenthe 1700-1800.* H. Gras. ISBN 90 6509 905 0
- 5 *Ben van Eysselsteijn (1898-1973). Drent uit heimwee en verlangen.* H. Nijkeuter. ISBN 90 232 3175
- 6 *Johan Picardt (1600-1670). Drenthe's eerste geschiedschrijver.* M.A.W. Gerding. ISBN 90 232 3319 0
- 7 *Grenzen in Drenthe. Vier historische beschouwingen over scheidslijnen in cultuur en landschap.* Erwin H. Karel. ISBN 90 232 3572 X
- 8 *Emmen groeit! De veranderingsprocessen in de sociale woningbouw in Emmen. Architectuur, stedenbouw, volkshuisvesting en herstructurering in vijftig jaar tijd.* Anne-Marie Nannen. ISBN 90 232 3664 5

“Voor den Opbouw van Drenthe”

Vrouwen, maatschappelijk werk en modernisering
in Drenthe 1915-1951

Margrith Wilke

© 2002, Koninklijke Van Gorcum B.V. Postbus 43, 9400 AA Assen.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j^p, het Besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

NUR 694

ISBN 90 232 3821 4

Deze publicatie werd mede mogelijk gemaakt door het Prins Bernhard Cultuurfonds Drenthe en de Provincie Drenthe

Inhoud

Woord vooraf VII

Inleiding 1

Beeldvorming 3

Modernisering 4

Het maatschappelijk werk 6

Opzet van het boek 8

1 “Jeugdig en toch oeroud”: De beeldvorming van Drenthe in de negentiende eeuw 9

Drenthe het land van onafzienbare heidevelden: “allen zo aangenaam niet” 11

De hunebedden: “alles ligt hier als voor eeuwen” 14

De ontginningen: “bevrijding van de woeste gronden” 19

De veranderende landschapswaardering: “een nog niet vermoede schoonheid” 24

Het beeld van de veenstreek 30

2 Gezina Bähler-Boerma en het dorps huis in Paterswolde gedurende de jaren 1915-1925 39

Twee Tolstojanen in Paterswolde: Louis en Gezina Bähler-Boerma 41

In de voetsporen van Emilie Knappert: de oprichting van het Paterswolder dorps huis 48

De activiteiten van het dorps huis 53

3 De steun aan het noodlijdende Drenthe: Commissaris van de Koningin J.T. Linthorst Homan en de crisis in de veenstreek (1921-1925) 59

Crisis in de veenstreken van zuidoost Drenthe 62

Het bezoek van koningin Wilhelmina aan de zuidoosthoek: het grote publiek geconfronteerd met de sociale neergang in het veen 66

De activiteiten van het CAC 78

4 De oprichting van de Centrale Vereeniging voor den Opbouw van Drenthe (1925-1926) 84

De instelling van de Centrale Commissie voor den Cultureelen, Hygiënischen en Oeconomischen Opbouw in 1925 86

De subcommissies van de Centrale Commissie 93

“De Hooge Roeping van het Buurthuis” 102

- 5 **De Centrale Vereeniging onder het directeurschap van Jaap Cramer (1934-1951)** 110
Jaap Cramer: SDAP-er van orthodox-protestantse huize 111
De eerste activiteiten van Cramer in dienst van de Centrale Vereeniging;
de oprichting van nieuwe buurthuizen in Barger-Compascuum en Witteveen 113
De Copernicaanse Omwenteling: de reorganisatie van de Centrale Vereeniging 119
De uitbouw van de vereniging. De generatie van na 1934 127
- 6 **Van de Centrale Vereeniging tot Stichting Opbouw Drenthe: de oorlogsperiode en de wederopbouw tot 1951** 138
De Centrale Vereeniging en de vooroorlogse politieke zoektocht naar nieuwe
gemeenschapsidealen 139
Onder Duitse bezetting 145
De "wederopbouw" van de Centrale Vereeniging 150
Van Centrale Vereeniging tot Stichting Opbouw Drenthe 154
De situatie van de Stichting Opbouw Drenthe in een nieuw politiek krachtenveld:
"Een gelijke behandeling is slechts dan rechtvaardig indien zij voor allen hetzelfde
betekende" 158
- Conclusie** 164
- Noten** 169
- Geraadpleegde Archieven** 185
- Geraadpleegde Literatuur** 186
- Register** 196

Woord vooraf

Begin jaren negentig initieerde het Drents Vrouwenbureau een aantal projecten, bedoeld om de bestudering van de geschiedenis van Drentse vrouwen te bevorderen. Er werd een bundel artikelen gepubliceerd en drs. Klaas-Gert Lugtenborg van de Wetenschapswinkel Letteren diende een onderzoeksvoorstel in bij de Letterenfaculteit. Uiteindelijk werd dit onderzoeksvoorstel gehonoreerd en omgezet in een AIO-plaats met deze dissertatie als eindresultaat. Hoewel het oorspronkelijke idee uitging van een zeer uitgebreide, caleidoscopische studie waarin het leven en werken van vrouwen in alle sectoren van de Drentse samenleving aan de orde zou moeten komen, is mede om theoretische en methodologische redenen gekozen voor een meer beperkte opzet.

Centraal staat de ontwikkeling van het maatschappelijk werk in Drenthe, gerelateerd aan het ontstaan van de Centrale Vereeniging voor den Opbouw van Drenthe. Niet alleen omdat deze ontwikkeling een uniek stuk Drentse geschiedenis betreft, maar ook omdat het Drents maatschappelijk werk in belangrijke mate door vrouwen is vormgegeven. Ik hoop dat het Drents Vrouwenbureau tevreden zal zijn met deze studie en dat een deel van de oorspronkelijke plannen daarmee is gerealiseerd.

Mijn dank betreft allereerst mijn promotores en referent: prof.dr. A.H. Huussen, prof.dr. P. Kooij en dr. M.L. Waaldijk. Zij hebben steeds opnieuw met een geduldige nauwkeurigheid het manuscript van commentaar voorzien en belangrijke inhoudelijke suggesties gegeven. Daarnaast dank ik prof.dr. P. Th.F.M. Boekholt, prof.dr. J.W. Duyvendak, en prof.dr. M.G.J. Duyvendak voor hun bereidwilligheid zitting te nemen in de promotiecommissie. De provinciaal historicus van Drenthe, dr. Michiel Gerding, heeft het manuscript in de laatste ronde van commentaar voorzien waardoor ik de laatste puntjes op de i heb gezet. Bovendien heeft hij het mogelijk gemaakt dat mijn dissertatie werd opgenomen in de Drents Historische Reeks. Het personeel van de Drentse Archieven, met name drs. Joke Wolff, heeft mij bijgestaan in het onderzoek, evenals mevrouw A. Kok van het gemeentearchief Tynaarlo; mijn dank hiervoor. Daarnaast ben ik Vereniging Ons Dorpshuis uit Paterswolde zeer erkentelijk voor de toestemming om haar archief in te zien. Mevrouw drs. T. Domenie-Verdenius heeft mij wegwijs gemaakt in het archief van het echtpaar Bähler: Ik heb goede herinneringen aan de gesprekken met haar over Gezina Bähler-Boerma. Mevrouw C. Rasker-Brillenburger Wurth ontving mij zeer hartelijk toen ik haar benaderde met de vraag of zij mij iets kon vertellen over de werkzaamheden van haar moeder Ans Brillenburg Wurth, voormalige directrice van het buurthuis in Zwartemeer. Door haar verhalen kreeg ik meer zicht op het leven van deze 'pioniersters' in de Drentse buurthuizen. Ook

de gesprekken met wijlen dr. Daisy Stork hebben mij het nodige inzicht verschaft in het vooroorlogse Drenthe.

Daarnaast wil ik dank zeggen voor de steun die een groot aantal mensen mij in de afgelopen jaren heeft gegeven. Zonder iemand te kort te willen doen, noem ik in het bijzonder: Liesbeth Brouwer, die met haar opmerkingen mij bleef stimuleren, Hilde Krips, die in de laatste fase van het schrijven nuttige adviezen gaf en op het juiste moment wist te relativeren, Liesbeth Coffeng en Loes Neuschäfer, die het manuscript nauwkeurig lazen en verbeterden, en natuurlijk Rie en Frans Ruddijs. Zij hebben, zonder moe te worden, meegedacht en meegelezen vanuit een grote betrokkenheid en wijsheid die hen eigen is. Tot slot een woord van dank aan Maarten voor zijn grootmoedige geduld en vrolijk commentaar waarmee hij mij er herhaaldelijk op wees dat het leven meer omvatte dan een onderzoek naar Drenthe, hoe interessant deze "wonderlijkste aller provinciën" ook is.

Inleiding

In het voorjaar van 1922 verscheen in de veel gelezen weekbladen *De Prins* en *Het Leven* een aantal dramatische fotoreportages over de hongerende Drentse veenbevolking die werkelijk aan alles gebrek had: voedsel, kleding en fatsoenlijke woonruimte. Zonder enige terughoudendheid toonden de foto's armoede, ellende en sociale neergang. Voor de meeste lezers waren de beelden zo schokkend dat zij spontaan tot actie overgingen. Overal in het land werden inzamelingen georganiseerd, benefietconcerten gegeven en collectes gehouden. Heel het land spaarde voor "arm Drenthe en zijn hongerende venen". Zelfs de koningin liet zich niet onbetuigd. Herhaalde malen bezocht zij het gebied om de noodlijdende veenbevolking een hart onder de riem te steken, bij welke gelegenheid ze ook geld en kleding schonk.

Niemand was dan ook verbaasd dat in 1925, drie jaar na de eerste berichten over crisis en neergang, een *Centrale Vereeniging voor den Opbouw van Drenthe in het bijzonder de veenstreek* werd opgericht, beter bekend onder haar naoorlogse naam *Stichting Opbouw Drenthe*. Zelfs de regering die toch een stringent, op bezuinigingen gericht beleid voerde, besloot het initiatief te steunen en verleende enige subsidie. Drenthe moest worden bijgestaan in deze moeilijke tijden omdat anders "een hele bevolkingsgroep ten onder zou gaan", aldus eigentijdse commentatoren. Begonnen als een regionaal initiatief groeide de Centrale Vereeniging in 25 jaar uit tot een landelijk voorbeeld hoe maatschappelijke bijstand en sociaal-economische opbouw konden worden georganiseerd.

In de geschiedenis van het opbouwwerk heeft de vereniging reeds een plaats gekregen. Jo Boer en Herman Broekman hebben ieder afzonderlijk de ontwikkeling van de Centrale Vereeniging tot aan de jaren zeventig van de twintigste eeuw beschreven. Beiden waren nauw betrokken bij de ontwikkeling van het opbouwwerk. Jo Boer was niet alleen medewerkster en directrice van de Centrale Vereeniging maar ze schreef bovendien een methodologische studie over het opbouwwerk, waarin ze de term opbouwwerk ijkte, terwijl Harry Broekman als andragoog werkzaam was bij Stichting Opbouw Drenthe.¹ Dit tekende hun belangstelling voor de geschiedenis van de vereniging. In hun publicaties concentreren zij zich op de vakinhoudelijke ontwikkeling van het opbouwwerk zoals dat in Drenthe in de praktijk werd gebracht.

Boer besteedde ruim aandacht aan de concrete werkzaamheden die in de loop van de jaren door de vereniging werden verricht. Voor de aanvangsfase heeft ze weinig aandacht. In een eerste artikel, dat in 1959 verscheen, beschrijft ze nog kort de redenen tot oprich-

ting van de vereniging.² In een tweede artikel uit 1977 gaat ze niet meer in op deze voor- geschiedenis.³ Centraal staan dan de bestuurlijke veranderingen in de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw die het karakter en de werkzaamheden van de vereniging, dan Stichting Opbouw Drenthe, grondig wijzigden.

Hoewel Broekman meer oog heeft voor de historische dimensie dan Boer, de eerste hoofdstukken van zijn boek zijn gewijd aan het ontstaan en de ontwikkeling van de Centrale Vereniging, is ook Broekman vooral geïnteresseerd in de vakinhoudelijke ontwikkeling van het opbouwwerk. Hij neemt daarbij de eigentijdse definitie van het opbouwwerk als uitgangspunt en gebruikt deze om de geschiedenis van Stichting Opbouw Drenthe te ordenen. Daarmee ontstaat een beeld van de vereniging als een continuum. In wezen reconstrueert Broekman de geschiedenis van de vereniging vanuit een eigentijdse definiëring van het opbouwwerk.

Het ontstaan en de ontwikkeling van de vereniging is echter ook vanuit een meer historisch perspectief interessant. Het laat zien hoe sociale zorg werd ingezet om een sociaal-economische modernisering te bewerkstelligen. Volgens de Commissaris van de Koningin Linthorst Homan moest de vereniging de bevolking bijstaan opdat zij "behoorlijk toegerust de strijd om het bestaan [kan] voeren en in volle omvang gebruik [leert] maken van de kansen tot het verkrijgen van meer welvaart en ontwikkeling". Tevens leert de ontstaansgeschiedenis van de vereniging ons welke politieke keuzes ten grondslag lagen aan de organisatie van deze zorg. En dit kan weer in het licht gezien worden van landelijke discussies over de ordening van de samenleving en de rol van de overheid die toentertijd in alle hevigheid werden gevoerd en die uiteindelijk leidden tot de ontwikkeling van de verzorgingsstaat zoals die na de Tweede Wereldoorlog zijn beslag kreeg. In die zin is de geschiedenis van de Centrale Vereniging ook de geschiedenis van de ontwikkeling van de naoorlogse zorgarrangementen. Daarom is ervoor gekozen om in deze studie, als aanvulling op de vakinhoudelijke interpretaties van bovengenoemde auteurs, te onderzoeken in hoeverre de Centrale Vereniging als een poging kan worden gezien om een regionale, (sociale) opbouwpolitiek te ontwikkelen in het kader van de modernisering van Drenthe. Het gaat mij hierbij om drie hoofdvragen: was de oprichting van de Centrale Vereniging een directe, ad hoc crisismaatregel of vooral een onderdeel van een moderniseringpolitiek? De vraag komt op gezien de bemoeienissen van de Commissaris van de Koningin Jan Tjimen Linthorst Homan met de Centrale Vereniging. Zijn beleid was gericht op de algemene verheffing en de modernisering van de provincie, in eerste instantie in de voetsporen van zijn bestuurlijke voorgangers. Was de veencrisis niet meer dan een aanleiding om geld voor zijn plannen te verkrijgen? Dit geld stroomde richting Drenthe na de al genoemde dramatisch perscampagnes. Gezien de grote indruk die deze verhalen over de crisis in het veen op het grote publiek maakte leidt dit tot de vraag naar de beeldvorming van Drenthe: welke rol speelde het specifieke imago van de provincie bij de pogingen Drenthe te moderniseren.

De tweede vraag betreft de organisatie en de inhoud van het werk. Hoe dachten de initiatiefnemers de beoogde doelstelling van de vereniging te bereiken en welke politiek geïntendeerde keuzes maakten zij daarbij? De wijze waarop in Drenthe werd gestreefd naar een moderniseringspolitiek moet, zoals hierboven al kort opgemerkt, ook gezien worden tegen de achtergrond van de discussies op landelijk niveau over ordening en planning die na de Tweede Wereldoorlog resulteerden in een rooms-rode coalitie en de organisatie van de verzorgingsstaat.

Bij de oprichting van de Centrale Vereeniging werd besloten om het maatschappelijk werk een belangrijk aandeel te geven in de werkzaamheden van de vereniging. Dit leidt tot een derde onderzoeksvraag: waarom werd nu juist voor deze aanpak gekozen, wat betekende deze keuze voor de ontwikkeling van het maatschappelijk werk en welke bijdragen leverden vrouwen aan de ontwikkeling? Als maatschappelijk werksters waren zij in eerste instantie verantwoordelijk voor de praktische gang van zaken bij de vereniging maar al snel kregen zij ook een belangrijke stem in het bepalen van het beleid.

Deze vragen omtrent de beeldvorming van Drenthe, de sociale opbouwpolitiek als een vorm van modernisering en de ontwikkeling van het maatschappelijk werk vormen de kern van dit onderzoek naar de Centrale Vereeniging. Daarom wil ik eerst kort ingaan op de binnen deze vragen gehanteerde begrippen: beeldvorming, modernisering en maatschappelijk werk, om daarna de opzet van het boek te bespreken.

Beeldvorming

In de jaren tachtig groeide de belangstelling van historici voor de verschillende vormen van communicatie en beeldvorming. Via de bestudering van rituelen, spelletjes, gewoonten, liederen, mythen en geschiedschrijving in het verleden wordt de totstandkoming van sociale en culturele constructies nagegaan, met name die van de (eigen) natie. Publicaties over de vaderlandse helden, de patriottenpamfletten en de oranjeheesten zijn hiervan recente voorbeelden, maar ook de wijze waarop het begrip vaderland werd gedefinieerd en begrepen, is onderwerp van studie.³

In de bundel *Images of the nation: different meanings of Dutchness 1870-1940* geeft historicus R. op den Camp een interessant voorbeeld van deze ontwikkeling.⁴ Heel nauwkeurig analyseert hij hoe werd gedacht over de provincie Limburg in de eerste helft van de negentiende eeuw. Het blijkt dat men in het westen van het land deze regio met argwaan bezag. Limburg zou onhollands zijn vanwege zijn vermeende Bourgondische karakter en de katholieke gezindte. Keer op keer waarschuwden pers en politici voor het onbetrouwbare, lees katholieke, karakter van de Limburgers. Zij zouden meer sympathie voelen voor de opstandige Belgen dan voor de eigen landgenoten die hun eigenlijk wezensvreemd waren. Op den Camp laat zien hoe zulke voorstellingen van regio's in belangrijke mate het nationale zelfbewustzijn hebben aangescherpt. In hoeverre ervaren we Limburg nog steeds als een stukje buitenland? De toeristenindustrie wil ons dat in ieder geval wel doen geloven en maakt actief reclame waarbij karakterisering van Limburg worden gebruikt die juist in de negentiende eeuw zoveel negatieve gevoelens oproepen.

Ook Drenthe kan aanspraak maken op een aparte status. Er blijkt eenzelfde soort mechanisme werkzaam te zijn als Op den Camp voor Limburg beschrijft. Bij Drenthe wordt het beeld echter niet bepaald door vermeende politieke onbetrouwbaarheid of door een andere godsdienst maar door zijn vreemdsoortige, archaische voorkomen. Drenthe is turf, jenever en achterdocht, een land vol heide, zand, schapen en hunebedden. Deze karakterisering worden in veel gevallen opgevoerd als anekdotes bij, of als een luchtige opmaat tot wetenschappelijke teksten over de economische en/of sociale gesteldheid van de provincie. Een veel aangehaald voorbeeld in deze, is de mopperende Jacob van Lennep die tijdens zijn tocht door Nederland in 1823 weinig goeds had te melden over Drenthe met zijn "dorre, naarkleurige" heide en zijn onnozele bevolking.⁶ Hij stond overigens niet alleen in

zijn oordeel. Ook vele andere negentiende-eeuwers noemden Drenthe "wild, woest en ledig" en zagen slechts een gebied waar "de natuur nog sliep en het land nog niet tot ontwikkeling was gebracht".

Natuurlijk kan men deze verhalen confronteren met "hoe het werkelijk is geweest" om te laten zien dat het om gemeenplaatsen, clichés en halve waarheden ging. Daarmee gaat men echter naar mijn idee, voorbij aan de waarde van deze verhalen. Ze zijn belangrijk als betekenisgevend vertoog, dat zelfs tot op zekere hoogte het sociaal en economisch handelen heeft beïnvloed. Dan ineens worden het cliché, de anekdote, de reisbeschrijving en zelfs het gemopper van Van Lennep relevant, niet om de werkelijkheidswaarde maar omdat ze verwijzen naar de belevingswereld van de negentiende-eeuwers: wat zagen zij wanneer zij naar Drenthe reisden, wat werd er over Drenthe verteld en tot welke gevolgtrekkingen kwamen de reizigers, de politici, de wetenschappers en de ambtenaren?

In dit verband zijn de opmerkingen van de Franse historicus Alain Corbin over historische perceptie interessant. In zijn boek *Het verlangen naar de kust* signaleert hij zogenoemde voorstellings- en waarnemingssystemen die onze blik sturen en ons oordeel kleuren.⁷ Wetenschap, kunst, literatuur en religieuze geschriften creëerden deze systemen, die maken dat wij onze omgeving, voor Corbin waren dit de kuststreek en de zee, op speciale wijze interpreteren en begrijpen. Verschuivingen in geloof, wetenschap en maatschappij zorgen dat de systemen of schema's veranderen of worden aangepast. Corbin werkt dit idee uit voor de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw maar ook teksten van sociaal-wetenschappelijke aard uit de jaren dertig en vijftig van de twintigste eeuw zouden beschouwd kunnen worden als een soort waarnemingssysteem.

Aangezien de oprichting van de Centrale Vereeniging omgeven is door allerlei dramatische verhalen en beelden over de armoede in het veen, een armoede die al snel met heel Drenthe werd verbonden, is het relevant om de beeldvorming, het perspectief op Drenthe oftewel de waarnemingssystemen, bij de geschiedenis van de vereniging te betrekken. De regionale context waarbinnen de Centrale Vereeniging is ontstaan, behelst meer dan alleen de feitelijke omstandigheden. De onderzoeker moet ook rekening houden met wat de initiatiefnemers en andere betrokkenen over het gebied en zijn bevolking dachten. Daarbij is het van belang om zich te realiseren dat het moderniseringsproces dat vanaf het midden van de negentiende eeuw inzette, de beleving van plaats en tijd beïnvloedde. Temporaliteit werd toen een probleem dat, zoals we zullen zien, de beeldvorming van Drenthe in belangrijke mate beïnvloedde.

Modernisering

Het begrip modernisering moet omzichtig gebruikt worden. De historiografie leert, dat allerlei discutabele connotaties dit begrip aankleven. De sociaal-geograaf Hans Mommaas vergeleek modernisering met de doos van Pandora, eenmaal geopend komen 'kwalen' als finalisme, evolutionisme, eurocentrisme en teleologisch vooruitgangdenken te voorschijn.⁸ In contemporaine studies heeft men afstand genomen van deze 'kwalen' en wordt modernisering begrepen als een verzameling van verschillende veranderingsprocessen, transformaties die zich in wisselend tempo in de diverse sectoren van de samenleving voltrekken, waarbij de onderzoekers iedere vorm van normering proberen te vermijden en het vooruitgangdenken, dat veelal ten grondslag ligt aan de oudere voorstellingen van modernisering, achter zich laten.⁹

Ook in Drenthe deden zich vanaf de negentiende eeuw belangrijke transformaties voor die gerelateerd kunnen worden aan het moderniseringsproces dat heel Nederland zou veranderen. De landbouwhistoricus Jan Bieleman schreef een indrukwekkende studie over de landbouw op de Drentse zandgronden, waarbij hij heeft aangetoond dat de negentiende-eeuwse Drentse zandboeren waar mogelijk de markt volgden en minder behoudend bleken te zijn dan tijdgenoten veelal veronderstelden. Toch zou de veronderstelling van deze tijdgenoten, veelal landbouwkundigen tot ver in twintigste het beeld van de Drentse landbouw bepalen.¹⁰ Bieleman weet dit beeld van stilstand en achterlijkheid overtuigend te relativieren.

H. J. Prakke poogde in zijn caleidoscopische studie *Deining in Drenthe* een totaalbeeld te geven van de transformaties die de Drentse samenleving van de Franse tijd tot aan het begin van de twintigste eeuw. Om deze veranderingen te duiden maakt Prakke gebruik van de begrippen *Gemeinschaft* en *Gesellschaft* zoals die door de Duitse socioloog F. Tönnies zijn geïntroduceerd zijn studie over de modernisering van de westerse samenleving. Daarmee creëert Prakke een traditionele temporele dichotomie die juist ter discussie gesteld zou moeten worden. Het blijkt dat Prakke's voorstelling van de modernisering sterk bepaald door de preoccupaties van de jaren vijftig van de twintigste eeuw.¹¹

De geschiedenis van Drenthe, het grote overzichtswerk dat onder leiding van de historicus J. Heringa werd samengesteld, geeft daarentegen een meer algemeen en minder tijdsgebonden beeld van de geschiedenis van Drenthe. De laatste hoofdstukken van deze voor Drenthe memorabele publicatie, ze vormde het begin van een nieuwe reeks historische uitgaven, zijn gewijd aan de jongste geschiedenis van de provincie. P.Th.F.M. Boekholt beschrijft in 'De nieuwste tijd, 1850-1945' zowel de economische als de sociale geschiedenis van de provincie waarbij ook de Centrale Vereeniging kort ter sprake komt, als maatregel ter bestrijding van de veencrisis. Boekholt signaleert de nodige ontwikkelingen, zij het dat deze zich in wisselend tempo voltrekken.

Ook in de studies van Jo Boer over de veranderingen binnen de gemeente Zweeloo, en van G. van Vegchel die een analyse maakte van het sociaal-economische beleid van de rijksoverheid ten aanzien van Emmen in de jaren 1945-1965, staat de transformatie van de Drentse samenleving centraal.¹² Boer geeft een structuralistische analyse terwijl Van Vegchel een meer politiek perspectief hanteert om de ontwikkelingen in Emmen in kaart te brengen. De recentelijk verschenen studies over diverse Drentse gemeenten geven eveneens een goed inzicht in de ontwikkelingen op lokaal niveau gedurende de negentiende eeuw en de twintigste eeuw. Toch lijkt de belangstelling voor het interbellum gering, hoewel nu juist in die jaren bestuurlijke en sociaal-economische fundamenteen zijn gelegd waarop de latere beleidsmakers van na de Tweede Wereldoorlog konden voort bouwen. Alleen tijdens het tentoonstellingsproject *Drenthe 20-40*, in 1989 in het Drents Museum getoond, werd een poging ondernomen om deze periode in kaart te brengen en deze nu eens positief te benaderen door te wijzen op de vele veranderingen in die jaren, met name op sociaal-cultureel gebied. In de geschiedschrijving blijft deze ontwikkeling voor het merendeel echter verscholen achter de ernstige economische crisis waaronder ook Drenthe te lijden had. In de bundel *De extreme armoede van arbeiders in de Drentse venen* wordt overigens gepoogd het beeld van de malaise in de veenstreek te relativieren.¹³ Diverse auteurs proberen de werkelijkheid te achterhalen en het dramatische geschiedverhaal van armoede en ellende te demythologiseren. Hoewel het zeker van belang is om de omvang van de veencrisis te onderzoeken, blijft de vraag naar de werking van de beeldvorming: in hoeverre werd deze

in gezet om de oprichting van de Centrale Vereeniging, in wezen gericht op sociale modernisering te legitimeren? Een beeldvorming die Drenthe ook na de Tweede Wereldoorlog bleef aankleven zoals blijkt uit de diverse sociologische rapporten die in de jaren vijftig werden samengesteld in opdracht van de gemeente Emmen, de provincie en het rijk.

In de diverse studies over Drenthe is deze beeldvorming in bovengenoemde zin nog niet onderzocht, ook is de vraag naar de politieke dimensie van deze modernisering niet gesteld. Op landelijk niveau zien we dat het levensbeschouwelijke en kerkelijke onderscheid de discussies over de te voeren sociale politiek, over armoede, bedeling en bijstand beheerste. Vanuit deze ideologieën kwam het tot een specifieke politieke oplossing. Voor de confessionelen gold de op christelijke naastenliefde geïnspireerde hulpverlening – van mens tot mens – de socialisten streefden naar een maatschappijhervorming die structurele wijzingen in economie en welvaart zou brengen, de liberalen kozen, in de woorden van J.A.A. van Doorn, voor een tussenweg die bestond uit het actief bevorderen van het oude humanistisch georiënteerde ideaal van sociale woningbouw, volksofvoeding en volksgezondheid.¹⁴ Het is dan ook de vraag in hoeverre deze landelijke ontwikkelingen ook de situatie in Drenthe tekenden en de verzuijing de uiteindelijke vorm van de sociale opbouwpolitiek bepaalde.

Het maatschappelijk werk

In de aanloop naar de oprichting van de Centrale Vereeniging is op een gegeven moment besloten dat maatschappelijk werksters buurthuizen zouden moeten leiden. Dit besluit bepaalde in belangrijke mate de aard van de werkzaamheden van de nieuwe vereniging. Voor het maatschappelijk werk betekende deze beslissing dat zij een nieuw werkterrein kreeg toegemeten.

De historiografie van het maatschappelijk werk laat zien hoe wisselend deze nieuwe beroepsactiviteit is beoordeeld. In de jaren zeventig overheerste een kritische toon in navolging van Franse studies als *La police des familles* van Jacques Donzelot.¹⁵ Het maatschappelijk werk zou uitgaan van de nieuwe beroepsgroepen die vanaf het midden van de negentiende eeuw zich tussen de burger en de staat posteerden. De werkzaamheden van deze nieuwe deskundigen, voornamelijk vrouwen, werden gekenschetst als disciplineringsstrategieën ten behoeve van een steeds krachtiger centraal staatsgezag. Nederlandse wetenschappers volgden deze voorstelling met dien verstande dat zij stelden dat enerzijds het maatschappelijk werk vrouwen de mogelijkheid bood om in de openbaarheid te treden en zich als deskundige te profileren en anderzijds dat het werk een sterk disciplinerend karakter zou bezitten. De sociaal werkster, de woninginspectrice en de opvoedkundige zouden nette burgerdames zijn, die zich deels ongevraagd mengden in het leven van arbeidersgezinnen om daar orde, regelmaat en beschaving te brengen.¹⁶

In het midden van de jaren tachtig kwam kritiek op deze al te stringente tweedeling en op de voorstelling van maatschappelijk werk als een vorm van disciplineren. In het themanummer *Vrouw en Verzorgingsstaat* van het historisch tijdschrift *Groniek* uit 1987 wijst de redactie op verhalen uit de beroepspraktijk van het maatschappelijk werk, waaruit blijkt dat de relatie tussen de maatschappelijk werkster en haar cliënt niet zo eenvoudig als disciplineren of beschavingsarbeid kan worden gekarakteriseerd.¹⁷ Daarvoor was de interactie tussen de hulpverleenster en de hulpzoekende in veel gevallen dynamischer dan het idee van disciplineren als hiërarchisch georganiseerd 'eenrichtingsverkeer' veronderstelt.

Ook in 1987 verscheen de studie van H. Nijenhuis over de ontwikkeling van het club- en buurthuiswerk waaruit blijkt dat het merendeel van degenen die zich in de negentiende en twintigste eeuw met sociaal-cultureel werk bezighielden, niet dachten in termen van disciplineren en aanpassing.¹⁸ Integendeel, hervorming stond hoog in hun vaandel. Zij hoopen via hun activiteiten een bijdrage te leveren aan het tot stand komen van een betere samenleving. Door afstand te nemen van het disciplineringsperspectief, kon Nijenhuis de gedifferentieerde wereld van het club- en buurthuiswerk ontdekken en daarmee tegelijkertijd meer recht doen aan de idealen van de pioniers op het sociaal-cultureel werk.

De afgelopen jaren is mede door de kritiek op en de nuanceren van het idee dat maatschappelijk werk als beschavingsarbeid moet worden begrepen, de aandacht binnen het onderzoek verlegd. Theoretische ontwikkelingen binnen vrouwenstudies hebben evenzeer bijgedragen aan deze verschuiving van perspectief en onderzoeksvragen. Het begrip sekse in relatie tot professionalisering vormt nu het uitgangspunt van studie naar het maatschappelijk werk. De sociologe Liesbeth Bervoets beschrijft in haar boek, *Opvoeden tot sociale verantwoordelijkheid. De verzoening van wetenschap, ethiek en sekse in het sociaal werk in Nederland rond de eeuwwisseling*, hoe het sociaal werk tot een vrouwendomein werd.¹⁹ Ze laat zien hoe ondermeer Hélène Mercier, mede- oprichtster van de Amsterdamse School voor Maatschappelijk Werk en initiatiefneemster van vele andere sociale projecten, vanuit een politiek ideaal vrouwen een specifieke taak toebedacht, gericht op het sociaal werk waarmee zij zich een volwaardig burgerschap kon verwerven. Stephan Duddink, Nijmeegs politicoloog, zet deze lijn voort door Mercier te bezien in het licht van het sociaal-liberalisme en de in deze kringen gevoerde discussies over staat en burgerschap.²⁰

In *Het Amerika der vrouw. Sekse en geschiedenis van maatschappelijk werk in Nederland en de Verenigde Staten* gaat historica Berteke Waaldijk verder in op de verwevenheid van maatschappelijk werk en sekse.²¹ Ze analyseert hoe het maatschappelijk werk zich langs een seksespecifieke lijn ontwikkelde zonder dit evenwel te reduceren tot simpele dichotomieën: "De sekse van het maatschappelijk werk ligt niet in de 'vrouwelijkheid' van praktijk, gevoel, hulpverlening en ervaring tegenover de 'mannelijke' theorie, rationaliteit, politiek of wetenschap. De sekse van maatschappelijk werk ligt besloten in de professionele combinaties die dergelijke tegenstellingen van hun exclusieve hiërarchie willen ontdoen".²²

Deze nieuwe benadering van het maatschappelijk werk is voor de geschiedschrijving van de Centrale Vereeniging van belang. Waar Bervoets en Waaldijk vanuit een theoretisch perspectief een analyse maakten van het discours over het maatschappelijk werk, lijkt de Centrale Vereeniging een praktische uitwerking van datzelfde discours. Er werd bij de oprichting van de vereniging duidelijk gekozen voor een "bevrouwing" van de buurthuizen. Het werk werd gedragen door sociaal werksters. Een deel benutte haar ervaringen in Drenthe voor een verdere theoretische onderbouwing van het vak. Zo kan de theoretische ontwikkeling, door Bervoets en Waaldijk beschreven, in de praktijk worden nagezocht.

Daarbij is interessant, dat in de vereniging de sociale politiek werd verbonden met het maatschappelijk werk. Veelal komt deze verbinding en daarmee het aandeel van de sociaal werksters binnen de sociale politiek, weinig of nauwelijks aan de orde omdat de meeste geschiedschrijving van de verzorgingsstaat vanuit een sociaal-economisch of juridisch-politiek kader is opgesteld. Waaldijk signaleert deze eenzijdigheid in vergelijking tot de Amerikaanse geschiedschrijving van het sociaal werk. In dit opzicht kan de geschiedenis van de Centrale Vereeniging licht werpen op de bijdrage van vrouwen aan de ontwikkeling van een sociale politiek.

Opzet van het boek

De geschiedenis van de Centrale Vereeniging bevindt zich op het snijpunt van landelijke en provinciale ontwikkelingen van sociale politiek, maatschappelijk werk en overheidsingrijpen en toont de uitbouw van de sociale zorgsector. Gezocht is naar officiële en officieuze standpunten en minder naar persoonlijke beleving. Ook de vraag naar de betekenis van het werk voor de plaatselijke bevolking, zal niet beantwoord worden. In deze studie gaat het om de kaders, het beleid en de verantwoording, om zo een licht te werpen op de ontwikkeling van eigentijdse sociaal-economische opbouwpolitiek.

Het lijkt bij regionale studies gebruikelijk om voor een Braudeliaanse opzet te kiezen door een eerste hoofdstuk te wijden aan de geografische gesteldheid van het gebied. Zoals in de paragraaf over de beeldvorming al is aangegeven, kan de geschiedenis van een gebied ook vanuit de perceptie en de representatie worden benaderd. In het eerste hoofdstuk staat daarom niet de geografie of de geologie centraal maar de vraag hoe men in de negentiende en begin twintigste eeuw over Drenthe oordeelde.

Na dit inleidende hoofdstuk over de beeldvorming, worden in het tweede en het derde hoofdstuk de motieven en de ideeën van de twee belangrijkste initiatiefnemers van de vereniging besproken: de domineesvrouw Gezina Bähler-Boerma en de Commissaris van de Koningin Jan Tjimen Linthorst Homan. Het tweede hoofdstuk gaat in op het leven en de werkzaamheden van Bähler-Boerma. Hoe kwam zij op het idee om een dorps huis op te richten en door wie zij zich liet inspireren? Ook zal haar betrokkenheid bij de oprichting van de Centrale Vereeniging worden besproken. Het beleid van Linthorst Homan, in het bijzonder tijdens de veencrisis, wordt in hoofdstuk drie behandeld. Dan komt ook de oprichting van het Centraal Algemeen Comité (CAC) aan de orde en zal ingegaan worden op de vraag in hoeverre deze CAC als voorloper van de Centrale Vereeniging kan worden beschouwd.

In het vierde hoofdstuk wordt de oprichting van de Centrale Commissie besproken. Deze commissie werd in 1926 een jaar na haar oprichting omgezet in de Centrale Vereeniging. Aan de orde komen de activiteiten van de diverse subcommissies die onder deze Centrale Commissie ressorteerden. Hoe dachten zij over de situatie? En welke voorstellen formuleerden zij ter verbetering van de sociale omstandigheden? In het vijfde hoofdstuk staat de organisatiestructuur van de Centrale Vereeniging centraal. Ook komen de bestuurlijke veranderingen ter sprake die de in 1927 tot adjunct-secretaris benoemde Jacob Cramer wist door te voeren. Cramer koos voor een andere opzet dan Linthorst Homan en het gevolg was een duidelijk ander beleid ten aanzien van het particulier initiatief. In het laatste hoofdstuk worden de eerste naoorlogse jaren beschreven. De vereniging probeerde haar werkzaamheden te hervatten maar zij kreeg te maken met een zich steeds sterker profilerende overheid op het gebied van sociale opbouw. De te behandelende periode loopt tot aan 1951, het jaar dat Cramer R.H. Baron de Vos van Steenwijk opvolgde als Commissaris van de Koningin in Drenthe en de Centrale Vereeniging, in navolging van de andere opbouworganen in de overige provincies, werd omgedoopt tot Stichting Ophouw Drenthe. Daarmee kwam een eind aan de specifieke regionale invulling van het werk. Vanaf dat moment diende de vereniging, nu stichting, zich te voegen naar de landelijke overheid, en eindigde in feite de geschiedenis van de Centrale Vereeniging.

“Jeugdige en toch oeroud”: De beeldvorming van Drenthe in de negentiende eeuw

Op 30 september 1813 zette erfprins Willem voet op Hollandse bodem om tenslotte op 21 september 1815 plechtig te worden ingehuldigd als Willem I, koning van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. In meerdere opzichten was het nieuwe koninkrijk nog een witte vlek op de Europese landkaart: van nationale eenheid dan wel identiteit was nog geen sprake, evenmin als de bewoners deelgenoten waren van dezelfde natie.¹ Daarvóór was zelfs de concrete geografische kennis van het nieuwe rijk bij de inwoners te gering. Dit was geenszins verwonderlijk. Het ontbrak aan de benodigde kadastrale gegevens en gedetailleerde topografische kaarten. Voor de nieuwbakken koning Willem I was dit een reden te meer om de door de Fransen in 1812 begonnen kadastrale registratie van het Nederlandse grondgebied, voort te zetten.² Reeds drie weken na zijn aankomst gaf hij opdracht door te gaan met de registratie van zijn nieuw verworven grondgebied inclusief alle “bouwsels en betimmeringen”. Taxateurs en landmeters bereisden het hele land. Geen enkele regio werd overgeslagen en ieder stuk land, hoe onbeduidend ook, werd opgemeten en geregistreerd. Het resultaat kwam na 1830 beschikbaar voor het grote publiek. Toen werden de eerste provinciale kaarten, samengesteld uit verkleinde kadastrale gemeenteplassen, op de markt gebracht.³ Het landsbestuur betoonde zich zeer genereus door een deel van de eventuele exploitatietekorten op zich te nemen.

Volgens de architectuurhistoricus A. van der Woud was dit een opmerkelijk gebaar, aangezien de overheid in de jaren dertig en veertig van de negentiende eeuw in maar zeer weinig gevallen financiële ondersteuning verleende.⁴ Dit voor die tijd royale gebaar bewijst dat het landsbestuur de verspreiding van de provinciale kaarten van groot belang achtte. Met andere woorden, de overheid accepteerde de eigen sociale en fysieke ruimte en wilde zijn burgers stimuleren deze ruimte te verkennen en zich eigen te maken.⁵ De provinciale kaarten boden daarbij een goede ondersteuning. Burgers maar ook lagere overheden maakten dankbaar gebruik van deze nieuwe verzameling gegevens die het vaderland een geografisch gezicht gaf. De verkenning van het nieuwe vaderland nam een aanvang en het aantal geografische beschouwingen over Nederland groeide. Een aardig voorbeeld van deze ontwikkeling is de oproep van de redactie van het aardrijkskundig tijdschrift *De Aardbol*. In 1839 besloot zij een reeks overzichtsartikelen samen te stellen over het vaderland en vroeg zij haar lezers, “alle kundige en vaderlandlievende mannen” om haar toch vooral bijdragen te doen toe komen opdat deze belangrijke onderneming zou slagen.⁶

Deze ‘vaderlandlievende’ publicaties kunnen, net als de uitgave van de provinciale kaarten, begrepen worden als pogingen om de nieuwe nationale eenheid te versterken en inhoud te

geven. Het verfoeide federalisme van de achttiende eeuw werd nu verketterd, alle regio's van het nieuwe koninkrijk moesten als gelijken, als onderdeel van de nationale eenheid, gekend worden. Vaderlandsliefde betoonde men niet alleen door historische studies, maar ook door belangstelling voor de eigen nationale ruimte. De Belgische afscheiding versterkte de aandacht voor het eigen grondgebied en de rijkdom die men zag moest de gekrenkte nationale trots helen.

Verscheidene geletterde Nederlanders zetten hun reisimpressies op schrift, aangemoedigd door tijdschriften als *De Aardbol*, opdat landgenoten kennis konden nemen van de geografische verscheidenheid die het vaderland rijk was. Zo ontstond een corpus aan teksten waarin geografische informatie, historische wetenswaardigheden, topografische aanduidingen en literaire, zedenkundige beschouwingen het abstracte gegeven van het vaderland tot een concreet geheel maakten. Deze nieuwe geografie vormde samen met de voorstelling van een eigen nationaal verleden, het fundament van het nationaal zelfbewustzijn. Iedere streek en ieder gebied kreeg een eigen plaats toebedeeld in deze mentale beeldatlas van het vaderland, zo ook Drenthe. Net als Holland, dat het land van molens en dijken werd waar "brede rivieren traag door oneindig laagland gaan", bezat ook deze provincie een specifiek imago zoals blijkt uit de diverse teksten over het gebied.

Een nadere beschouwing leert dat Drenthe keer op keer werd gekarakteriseerd door middel van temporele bepalingen: het gebied was oud of jong, achtergebleven of met een glanzende toekomst voor zich. Deze periodisering, altijd in de vorm van een dichotomie, heeft de voorstelling van de provincie zeer sterk bepaald. Met andere woorden, in de meeste negentiende-eeuwse beschrijvingen werd Drenthe opgespannen tussen het verleden en de toekomst: tussen dat wat is geweest, het duistere "hunnenvrelden", en dat wat nog komen moet, ontwikkeling en welvaart. Drenthe was in geen enkel geval bij de tijd. De provincie was in de ogen van de negentiende-eeuwers niet meer "de bruid waarvoor geen vrijer wilde dansen", zoals de Coevordense predikant, geschiedschrijver en ontginner Johan Picardt in 1660 teleurgesteld opmerkte naar aanleiding van Drenthes uitsluiting van het landsbestuur, maar eerder een schone slaapster die al eeuwen lang wachtte op het moment dat zij wakker gekust zou worden. Drenthe werd een vraag die moest worden beantwoord: wat aan te vangen met dit wonderlijke gebied dat voornamelijk uit zand, heide en veen leek te bestaan, omfloerst met een aura van ouderdom vanwege de aanwezigheid van de vele prehistorische monumenten op zijn grondgebied?

De negentiende-eeuwse opvoedkundige en schrijfster van didactische reisverhalen, Barbara van Meerten-Schilperoort, wist Drenthes lot wel zeer treffend te verwoorden. Zij noemde de provincie "jeugdig en toch oeroud". Deze typering is afkomstig uit haar fictieve reisverslag *Het noorden van ons vaderland; of Vlugtige schetsen en aangename herinnering van een reistogtje over Utrecht, door Vriesland, Groningen, Drenthe en Overijssel*.⁷ In dit boekje laat ze de hoofdpersoon Mathilde een reis maken door het noorden van Nederland. In een aantal brieven aan een goede vriendin doet Mathilde nauwkeurig verslag van haar tocht. De toon is levendig en de gedetailleerde beschrijvingen komen realistisch over, al blijft de grondvorm van het verhaal tamelijk schematisch. Van Meerten-Schilperoort wilde de lezer niet alleen verstrooiing bieden maar hem eveneens enige kennis over het geliefde vaderland bij brengen. In wezen bevatte het boekje een aantal aardrijkskundige lessen in briefvorm, een in die tijd zeer populaire manier om kennis over te dragen, die terug gaat op de geleerdenbrieven uit de achttiende eeuw. *Het noorden van ons vaderland* leert ons hoe men in die tijd over Drenthe oordeelde: gevangen in een temporeel dilemma.

De reis door de kleine provincie was verre van comfortabel. Van Meerten-Schilperoort beschrijft dit zeer realistisch door te vermelden dat de wegen zo hobbelig waren dat de koets dreigde om te slaan. Tijdens een korte pauze, die wordt ingelast om het gezelschap enige rust te gunnen, maakt Mathilde samen met haar chaperonne een korte wandeling op de heide. Ze spreken over Drenthes toekomst die welverand kan zijn mits de heidevelden in vruchtbaar cultuurland worden omgezet. Dan komt Van Meerten-Schilperoort tot haar treffende typering. Drenthe zou qua ontwikkeling nog in de kinderschoenen staan en in die zin kan het gebied jeugdig genoemd worden. Tegelijkertijd onderscheidt Drenthe zich van de andere provincies door zijn hoge ouderdom die valt af te lezen uit de onontgonnen staat, het bestaan van zeer oude juridische instellingen die nog steeds recht spreken, en de vele restanten uit het grijze verleden. Deze typering – jeugdig en toch oeroud – was blijkbaar zo treffend dat zij nog lang nadien in allerlei bewoordingen werd herhaald. Zo schreef het vooraanstaande Drentse driemanschap D.H. van der Scheer, H. Boom en A.L. Lesturgeon in hun reisverslag *Drenthe in vlugtige en losse omtrekken geschetst* uit 1843: "Voor de provincie Drenthe moet zich de gouden eeuw nog ontzachtelen uit den knop des tijds; hare jeugd en jongelingschap bestaan nog in 't vooruitzicht. Nu leeft zij nog in 't tijdperk harer onmondige kindschheid".⁸ En zelfs in de jaren vijftig van de twintigste eeuw werd deze omschrijving nog steeds gebezigd. De vooraanstaande Drenthe-kenner en burgemeester van respectievelijk Zweeloo en Meppel, A. Kleyn, introduceerde de provincie bij zijn lezers als een gebied waarvan de ouderdom zich onvermijdelijk opdringt aan de bezoeker, maar dat tevens "piepjong" is.⁹

De anderstijdigheid van Drenthe werd in belangrijke mate bepaald door de indruk die het binnenland van de provincie maakte op buitenstaanders. Zij spraken van eindeloze heidevelden, onberekenbaar zand, sombere veengebieden, maar ook van fraai, schilderachtig struweel en een majestueuze, oeroude natuur en van in het verschiet liggende rijkdom. Dit gespleten imago bleef, zoals we in dit hoofdstuk zullen zien, de provincie aankleven tot ver in de twintigste eeuw. De veranderende appreciatie van de natuur aan het eind van de negentiende eeuw versterkte slechts het temporele dilemma. Ook de zuidoosthoek die in de twintigste eeuw tot ontwikkeling kwam, werd moeiteloos opgenomen in de bestaande beeldvorming waarbinnen Drenthe werd opgespannen tussen verleden en toekomst.

Drenthe het land van onafzienbare heidevelden: "allen zo aangenaam niet"

De vroege negentiende-eeuwer hield niet van de heide. De schier onmetelijke heidevelden, de verlaten zandverstuivingen en de sombere veengebieden boezemden hem angst in. Deze angst was niet ongegrond. Een tocht door de verlaten vlakten was in veel gevallen een hachelijke onderneming. Stuiwzand deed wegen en paden regelmatig verdwijnen waardoor reizigers van de weg raakten en zij bij gebrek aan een duidelijk oriënteringspunt in de verlaten woestenij het risico liepen te verdwalen. In de eerste helft van de negentiende eeuw deden nog regelmatig verhalen de ronde over onfortuinlijke reizigers en hun lotgevallen terwijl menig reisverslag uit die tijd een episode bevatte over hoe men de weg kwijtraakte en urenlang ronddoolde in onzekerheid. Tot in de tweede helft van de negentiende eeuw vormden de ondergestoven wegen nog een gevaar voor de reizigers zoals blijkt uit het verhaal van de beroemde Franse journalist Henry Havard die in 1870/1871 een rondreis door Nederland maakte. Na een tocht door Groningen besloot hij ook Drenthe te bezoeken. Hij

schreef: "Ik kan mij geen zonderlinger toneelwisseling herinneren, dan die men voor oogen heeft wanneer men van de provincie Groningen in Drenthe overgaat".¹⁰ Het provinciale bestuur verstrekke hem de nodige kaarten en verzekerde de Fransman dat alle wegen in Drenthe in goede staat verkeerden. In gezelschap van Victor baron de Constant Rebecque ging Havard vol vertrouwen op weg. Ondanks de goede voorbereidingen verdwaalde het tweetal, doordat de wegen onder het stuifzand waren verdwenen. De beide heren beleefden enkele bange uren in de Drentse woestijn.¹¹ Ook andere reizigers beaamden de gevaarlijke "woestheid" van het Drentse land dat soms met "donker Afrika" werd vergeleken. In 1881 beschreef de conservator van het Museum van Oudheden te Leiden, W. Pleyte, het Hooghalenerzand nog als een barre plek "waar de verwoestende luchtgeesten iedere poging tot cultuur onder stuifzand versmoren".¹²

De heide was niet alleen gevaarlijk, men kon er verdwalen en opgeslokt worden door de leegte om voor altijd te verdwijnen, ook vond de vroeg-negentiende-eeuwer haar een goddeloze plaats, een "onlaand" en bovenal lelijk. Zijn voorkeur ging uit naar een heel ander landschap. Het liefst zag hij een bekoorlijk en schilderachtig landschap, getooid met mooie doorkijkjes, weidse vergezichten en fraai struweel. We moeten dan denken aan de omgeving rond Aken of het Rijndal. Daar bood de natuur het panorama dat men het liefst zag. Drenthe bezat niets van dat alles, alleen de kleine dorpen op de zandgronden zoals Rolde, Eext en Westerbork waren in de ogen van de negentiende-eeuwse reizigers de moeite van het beschrijven waard vanwege de schilderachtige witte zandweggetjes tussen de dorpen, het indrukwekkende geboomte en de eenvoudige, schilderachtige boerderijtjes.

De waardering voor een schilderachtige natuur werd in belangrijke mate bepaald door de toen gangbare landschapskunst. Men keek naar de natuur als naar een schilderij en zocht in haar de weelderige, sublieme landschappen die eigentijdse kunstenaars als Barend C. Koekkoek, Andreas Schelfhout of Charles Leickert concipieerden. Zij namen de natuur dan wel als uitgangspunt maar probeerden haar te verfraaien en de natuurlijke schoonheid met kunstgrepen te vergroten. Het publiek bewonderde deze "bevallige leugen" die in het atelier en de werkplaats werd samengesteld. Wilde de natuurlijke omgeving gewaardeerd worden dan moest zij op een schilderij lijken. Zelfs bij de natuurlijk aandoende Engelse tuinarchitectuur die aan het begin van de negentiende eeuw de strenge neoclassicistische Franse tuin verdrong, werd het landschap gemanipuleerd om het juiste, lees schilderachtige, effect te verkrijgen. De heide was in alles het tegendeel van deze "bevallige leugen": een ongetemde, wilde natuur, waarvoor men zich eigenlijk moest schamen. Steriel, naarkleurig en doods volgens de landhuishoudkundige P.J. Ameshoff, schrijver van *Beschouwing van den tegenwoordigen toestand van Drenthe in gemeenzame brieven*.¹³ Jacob van Lennep was eenzelfde mening toegedaan. In 1823 maakte hij met zijn vriend Dirk van Hogendorp een voettocht door Drenthe. Van Lennep was een typisch kind van zijn tijd. De heidevelden vond hij, net als Ameshoff, "allen zo aangenaam niet" en eigenlijk het aanzien niet waard.¹⁴ De lelijke, lage begroeiing stoorde hem en de onafzienbare ruimte deed hem huiveren. Natuurlijk verdwaalden ook Van Lennep en zijn metgezel. Urenlang zwierven ze over een door de zon geblakerde heide en kale zandverstuiving. Dit maakte de stemming er niet beter op en opnieuw werd de heide verfoeid. Zijn gemopper staakte hij bij het zien van het fraaie aanzicht van de dorpen Eext en Rolde, maar het was uiteindelijk alleen Assen waar hij een goed woord voor over had.

Assen behoorde tot de dorpen die zich konden verheugen in de belangstelling van Lodewijk Napoleon. In 1809 bracht de vorst een bezoek aan deze plaats, toen niet meer dan een gehucht met slechts zeshonderd inwoners. Hij bleek grootse plannen te koesteren geheel in de traditie van de verlichte despoten die steden stichtten of tot ontwikkeling brachten. Assen moest uitgroeien tot een nieuw economisch centrum in het noorden. De Italiaanse architect Jan Giudici kreeg de opdracht een stedenbouwkundig plan voor het dorp op te stellen. Zijn ontwerp omvatte ondermeer een nieuwe binnenstad met een ruime haven. Nog voor de inkt van de tekeningen was opgedroogd, waren de Fransen verdwenen en daarmee vervluchtigde de glorieuze toekomst van de nederige provinciehoofdstad. Van de nieuwe geplande binnenstad werden slechts twee fraaie straten gerealiseerd en Assen kon zich verheugen in de schenking van het zogenoemde Asser bos.¹⁵ Hieraan dankte Assen evenwel haar faam. Ook Van Lennep bleek niet ongevoelig voor deze "schone vlek". Toch liet hij Drenthe graag achter zich. Opgelucht haalde hij adem toen ze de grens van Friesland overschreden: "Reeds spoedig bemerkten wij aan de heerlijke landerijen die zich alom aan ons vertoonden, dat wij weder op Frieschen bodem waren".¹⁶

Alleen in de romantische literatuur werd de heide als een bijzondere plaats bewonderd. Belangrijke aanzet daartoe waren de epische zangen van de Keltische bard Ossian. Hij verhaalde van de neergang van zijn familie, een trots koningsgeslacht uit het noorden. Het zou hier gaan om een lang vergeten dichter, die door enthousiaste bewonderaars werd vergeleken met Homerus. Enkele jaren later bleek het werk een falsificatie. De ontdekker van Ossian, de Schotse literator James MacPherson, had het heldendicht zelf gecomponeerd. Dit bedrog temperde echter geenszins de bewondering. Gevoelige geesten bleven nog lange tijd onder de indruk van de kracht die uitging van de zogenaamde Keltische gezangen.¹⁷ In de gedichten van Ossian spelen de natuur en het landschap van Noord-Europa een belangrijke rol. Ze worden opgevoerd als een waardige tegenhanger van de zuidelijke klassieke landschappen en bezongen vanwege hun eigenaardige "sublieme" schoonheid waartoe ook de heide behoorde.¹⁸ Ze verscheen als een somber en groots landschap waar kluzenaars leven en helden verloren ronddwaalden.

Ook Nederland kende een kleine schare Ossian-bewonderaars en zijn voorstelling van het geheimzinnige heidelandschap als voorbeeld van een spookachtige en sombere natuur, beïnvloedde menig romantisch dichter. Rhijnvis Feith liet Eduard de hoofdpersoon van zijn novelle *Julia* uit 1783 in vertwijfeling op de heide ronddolen nadat hij zijn geliefde had verloren. Het meest markante Ossiaanse dichtwerk werd echter gecomponeerd door een 'liefhebber', de jurist en dichter Alexander Boxman, die zich een groot bewonderaar van de Keltische bard betoonde. Hij preef diens gedichten om "de teederheid des gevoels, de heldengeest en de zachte melancholie".¹⁹ In 1840 maakte hij een voettocht door Drenthe en trof daar een landschap aan dat qua sfeer gelijkenis vertoonde met door Ossian bezongen noordelijke wildernissen. Hij greep eveneens naar de lier en componeerde een lofzang waarin de Drentse heide werd voorgesteld als een zeer oud landschap, als "een beeld uit vroegere tijden".²⁰

Boxman schreef :

"Ik staar langs 't meetloos ruim van Drenthe's vale heiden;
En zie geen westerwind die daar de halmen kust;
Geen bloempje verschiet er op in klaverrijke weiden;
Geen boom verheft zijn kruin om schaduw uit te spreiden
de schepping slaapt en rust.

(...)

't Is doodsch waar 't oog zich wendt, 't ziet nergens groei of leven;
Slechts lucht en bruine heide, zoo ver mijn blikken gaan;
Een rilling grijpt mij aan, ik zie een spooksel zweven -

Natuur dwaalt door dit veld, met rouwgewaad omgeven,
En schouwt het schreijende aan.

(...)

Slaap dan de doodslaap voort, o Drenthe's vale heiden,
En prijkt op 't huidrig veld der Hunen rotsig graf,
Omringd door Gruno's graan en Frieslands vette weiden,
Schetst hier natuur aan 't kroost het beeld van vroeger tijden,
In reuzentrekken al^m.²¹

Was bij Van Lennep de heide "naarkleurig en allen zo aangenaam niet", in het poëtische perspectief van Boxman werd de heide een dodenakker waar de schepping nog in diepe slaap verkeerde. De dichtende jurist verwoordde het oud, door de Romantiek hernieuwde idee van de heide als een spookachtige plek uit voorwereldlijke, onchristelijke tijden: "Goddeloos alsof betrof het de tijd van voor de schepping".²² Deze romantische voorstelling van Drentse heide als een land van voor de schepping, werd versterkt door de aanwezigheid van mysterieuze bouwsels, de hunebedden.

In de loop van de eerste helft van de negentiende eeuw groeide de belangstelling voor deze geheimzinnige resten uit een oud verleden. Voor Drenthe betekende deze nieuwe belangstelling dat de provincie nu definitief met een aura van ouderdom werd bekleed. De heide, een landschap van voor de schepping, en het hunebed, een voor-historisch bouwsel, vormden het bewijs dat de provincie, zoals Van Meerten-Schilperoort constateerde, oeroud was.

De hunebedden: "alles ligt hier als voor eeuwen"

Lange tijd lag er een waas van geheimzinnigheid over de oorsprong van het hunebed. Johan Picardt deed in 1660 een eerste poging om de aanwezigheid van de reusachtige bouwwerken in het Drentse land te verklaren. Ze zouden zijn opgericht door een oeroud reuzengeslacht van voor de zondvloed, de kinderen Enaks volgens de bijbel. De geletterde Titia Brongersma, vooraanstaand lid van een humanistische Groningse dichterskring en door haar tijdgenoten beschouwd als de "musarum certe decima", van de Muzen beslist de tiende, organiseerde in 1685 een eerste opgraving bij het hunebed te Borger. Haar secretaris Lud. Smids beschreef deze archeologische expeditie *avant la lettre* in zijn *Poëysie*.²³ Jacob Schijnvoet illustreerde het verslag. Op de afbeelding zien we de dichteres in gedachten verzonden bij een klein hunebed, aan haar voeten opgegraven scherven. Naar aanleiding van het bezoek aan Borger, schreef Brongersma *Lof op 't hunebed of de ongemeene opgestapelde*

Abbeelding in de historische studie van Picardt uit 1660. De figuren links vooraan zijn de reuzen, de kinderen Enaks, die de hunebedden hebben gebouwd. (overgenomen uit J. A. Bakker, 'De opgravingen in het grote hunebed te Borger door Titia Brongersma op 11 juni 1685', *Nieuwe Drentsche Volksalmanak* 101 (1984) 103-116)

steenhoop tot Borger in Drenthe. In dit gedicht liet ze haar gedachten gaan over de mogelijke betekenis van deze "steenmijt":

"K staa, als verbaasd deez steenmijt aan te schouwen,
'T schijnt dat wel eer, het dappere hunnenschap

Daar gewilt een denkplaat op te bouwen,
Om soo te streven op de Eeretrapp
(...)
Of 't zijn alleen getorste pieramijden
(...)
Of tomben, want dit grove berggewas
Besluit in haar gewelsel van voortijden
Nog tot een blijk, geheiligde offer-ass".

Na het schrijven van deze dichterlijke beschouwing koesterde Brongersma verder geen belangstelling meer voor het vraagstuk van de hunebedden. Smids daarentegen voerde nog een kleine correspondentie met enkele Duitse oudheidkundigen waaronder J.G. Keysler en J.H. Cohausen over de opgegraven objecten. De briefwisseling ging voornamelijk over de vraag of het inderdaad een reuzengeslacht was geweest dat de hunebedden had opgericht zoals Smids veronderstelde. Keysler wees dit resoluut van de hand. Zouden er inderdaad reuzen betrokken zijn geweest bij de bouw, dan hadden de expeditieleden wel grote beenderen of andersoortige overblijfsels gevonden in plaats van enkele scherven.²⁵

In de decennia na de expeditie van Brongersma verminderde de aandacht voor de hunebedden. Weinigen voelden zich geroepen naar de verlaten oorden in Drenthe af te reizen om de grote steenhopen te onderzoeken. Bovendien was men in wetenschappelijke kringen voornamelijk geïnteresseerd in de Romeinse oudheidkunde. Deze kon echter geen verklaring bieden voor het ontstaan van de hunebedden, noch opheldering verschaffen over de identiteit van de bouwers. Daarmee leken de bouwsels niet veel meer waarde te vertegenwoordigen dan die van curieuze lokale bezienswaardigheden, gelijk aan wonderputten, heilige eiken en heidense offerbronnen.²⁶

De prijsvraag die De Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen in 1808 uitschreef, markeerde het begin van een hernieuwde belangstelling voor de hunebedden. Het bestuur van de Maatschappij wilde een antwoord op de vraag wie de hunebedden hadden gebouwd. In wetenschappelijke kringen rezen twijfels over de voorstelling van het alleroudste verleden van het vaderland met de edele Batavier als stamvader.²⁷ De bestudering van de hunebedden kon wellicht nieuwe kennis verschaffen over de voorgeschiedenis van het eigen land. De Groningse amateur-oudheidkundige en dominee Nicolaas Westendorp, die reeds verscheidende publicaties over oudheidkundige onderwerpen op zijn naam had staan, schreef het winnende opstel. Tijdens een feestelijke plechtigheid kreeg op 20 mei 1815 de dominee een gouden penning en een premie van vijftiengulden uitgereikt.

De zoektocht naar de allereerste bewoners van het vaderland moet in het licht gezien worden van de nationalistische gevoelens, die met de terugkeer van de Oranjes en de oprichting van het koninkrijk, sterk opleefden. Historicus N.C.F. van Sas signaleert een nieuw historisch besef, geschraagd door deze nationalistische sentimenten, die zich in de hele sfeer van kunsten en wetenschappen manifesteerden.²⁸ Westendorp plaatste zijn werk inderdaad niet alleen in wetenschappelijk perspectief maar zag het ook als een eerbetoon aan het vaderland. In de inleiding van het essay motiveerde hij zijn preoccupatie met het alleroudste verleden als volgt: "Als eene natie jegens de geschiedenis en de werken zijner aartsvaderen koud en onverschillig wordt; als men dezelve aan de vergetelheid kan overlaten, dan moet de nationale geest zeer ontaard zijn. Want liefde voor de oudheid is ook liefde voor het vaderland".²⁹

Wat maakte het opstel van Westendorp in wetenschappelijk opzicht nu zo interessant? In eerste instantie ging hij te werk volgens de beproefde maar traditionele achttiende-eeuwse methode van tekstexegese. Heel nauwkeurig onderzocht hij de diverse klassieke geschriften waaronder die van Tacitus op mogelijke verwijzingen naar een reuzengeslacht dat merkwaardige grafmonumenten oprichtte. In zijn conclusie daarentegen betoonde Westendorp zich al een ware negentiende-eeuwer. Volgens hem waren de hunebedden ontstaan in een tijdperk dat voorafging aan de schriftelijke culturen, dus in de voorgeschiedenis of prehistorie. Dit nieuwe concept van een prehistorie werd in de loop van de negentiende eeuw gangbaar.³⁰ In allerlei publicaties dook de aanduiding voorgeschiedenis of voorhistorie op. Zo schreef de Groningse geleerde G. Acker Stratingh in 1848 dat de oorsprong van de hunebedden lag in een periode van "voor alle geschiedenis en sage".³¹ In diezelfde tijd werkte de conservator van het Leidse Museum van Oudheden, J.L. Janssen ook reeds met dit concept.

Westendorp was ook in een ander opzicht modern. Hij beperkte zich niet alleen tot studie van de klassieke literatuur maar ondernam bovendien een reis naar Drenthe om daar een hunebed met eigen ogen te aanschouwen. "Ik oordeelde", zo betoogde hij, "het nood-

zakelijk te zijn een aantal dezer oude gedenkteekenen zelve te zien en besloot derhalve tot eene oudheidkundige reis waarbij ik mij uitsluitend aan dit onderzoek wijdde".³² Dus reisde hij naar Tynaarlo. Aangekomen op de plek van bestemming constateerde de dominee tevreden dat, "alles hier ligt als voor eeuwen".³³ Met deze uitspraak maakte Westendorp de omgeving tot een onderdeel van het verleden, alsof het een stuk verleden betrof dat nog in het heden aanwezig was. Andere geleerden deden soortgelijke ontdekkingen. Zo dacht men in de buurt van Beekbergen een gedeelte van een oerbos te hebben gevonden. Dit stukje wilde natuur zou eveneens een beeld van eeuwen her weerspiegelen. Het landschap kreeg een historische dimensie in de ogen van diverse geleerden, die zich daarin bevestigd zagen door nieuwe inzichten in de aardwetenschappen. Maar ook schrijvers en dichters voelden de ouderdom van Drenthe.

De romantische schrijver en schilder W. J. Hofdijk waagde zich in 1856 aan een reeks dichterlijke beschrijvingen van wat hij historische landschappen noemde. Hofdijk wijdde een heel hoofdstuk aan Drenthe dat hij veelzeggend "het Egypte van Nederland" noemde, "die zonderlinge landstreek, waarover, in een labyrint van monumenten uit den grijzen voortijd, zulk een sluier van geheimzinnigheid ligt verspreid, die slechts voor een deel gelukt is op te heffen - het stille, eenzame Drenthe".³⁴ De provinciale archivaris J.S. Magnin die in 1856 een uitgebreid rapport samenstelde over de nog aanwezige prehistorische resten in Drenthe, kwam met eenzelfde dichterlijke typering van Drentse oudheden en oudheid: "Voorwerpen welke den hedendaagschen beschouwer met verbazing en eerbied vervullen, en zijne verbeelding terugvoeren tot vroegere met ene sluijer van geheimzinnigheid bedekte tijden, door welke duisternis zijn oog, hoe scherp ziend ook, niet kan heendringen".³⁵ Het hunebed werd een icoon van het oudste verleden van het vaderland, een teken waarin heden en verleden zich vermengden.

G.A.G.F. Mollinger
Het hunebed bij Tynaarlo, 1861

Tot aan het einde van de eeuw bleef het prehistorische monument op de verlaten heide menige gevoelige geest imponeren, zoals valt af te lezen uit diverse schilderijen van de mysterieuze steenhopen op de desolate heide, een steeds weer terugkerend thema in de negentiende-eeuwse landschapskunst. Het schilderij van G.A.G.F. Mollinger uit 1861 toont het hunebed als een heus grafmonument, omringd door kraaien en onder een zware hemel. Het geheel ademt dezelfde sfeer als het Ossiaanse gedicht van Boxman. W. Roelofs maakte verschillende afbeeldingen van de prehistorische resten. Zijn schilderij van het hunebed van Tynaarlo ademt een bijna bijbelse sfeer met een herder, gezeten op het hunebed en schapen, een brekende lucht en een groep vogels. Ook verschillende romantisch gestemde literatoren uit de tweede helft van de negentiende eeuw zagen, net als hun geestverwanten uit het begin van de eeuw, een ver en duister verleden voor hun geestesoog verrijzen bij het aanschouwen van de hunebedden en de heide.

In 1876 reisde de Italiaanse journalist Edmondo de Amicis door Drenthe. De Amicis maakte, als moderne toerist, zijn tocht per trein en zag het Drentse land alleen vanuit zijn coupé. Gelukkig, zo verzuchtte De Amicis, was er niemand in de coupé zodat hij zich geheel ongestoord aan zijn mijmeringen over dit wonderlijke landschap kon overgeven. Hij noteerde in zijn reisverslag: "Alles is vreemdsoortig antiek in deze vreemde provincie (...) in deze oude wereld heerst een geheimzinnige stilte, die het hart bijna beklemmt".³⁶ Essayist en medewerker bij *De Telegraaf* B. Bijmholt mijmerde in een artikel over Drenthe: "Het is October, terwijl ik dit schrijf. Bijna dag aan dag doe ik een kleine wandeling. Ik zie de boomen al meer en meer hunnen bladeren verliezen (...) En ik voel den weemoed van het heengaan in mijne ziel dalen. Verderop is de opene heide (...) Dat alles te zien in één blik is heel innig schoon. Geen pedante villa's in de buurt, geen café's, geen lieden die op je zak loeren. Hier spreekt enkel de natuur. Hier vergeet ik in welchen tijd ik leef. Is het in de oudheid? (...) De hunebedden, zichtbaar, als ik mij omwend, verbreken niet de illusie. Zij toch herinneren te meer nog aan de oudheid".³⁷

Ook de Engelse schrijfster Majorie Bowen had oog voor Drenthes ouderdom. Midden jaren twintig bezocht deze journaliste-schrijfster ons land. Over iedere provincie schreef ze een artikel. Drenthe kreeg een *gothic* aanzien. Bowen karakteriseerde: "Veel van Drenthe is zelfs nu nog somber, donker en onontgonnen, niettegenstaande alle arbeid van landbouwkundigen en boeren. Vergiftige adders houden zich in menigte op in de nabijheid der eenzame terpen en ontzagelijke ronde hopen, toegeschreven aan heksen uit de hel ontsnapt, zetten aan het sinistere landschap een verhoogde mistroostigheid bij (...) Niets is gemakkelijker dan zich voor te stellen, hoe een ontzagwekkende processie optrekt over de dorre heidegronden, onder een loodkleurige hemel, om met onverstaanbare rituelen een offer te brengen op de sombere stenen van de hunebedden".³⁸ De toeristische gidsen uit de jaren dertig hanteerden eenzelfde vocabulaire en beschreven Drenthe als een oud land waar "de eiken nog uit een Germaanse tijd stammen".

Zo ontstond een beeldvorming van Drenthe als een oud gewest, als een land van voor de schepping, nog niet aangeraakt door mensenhand. Waar buitenstaanders genietend huiverden bij het zien van dit desolate landschap, probeerde menig provinciaal bestuurder en verlichte particulier het gebied uit zijn voorwereldlijke sluimer te doen ontwaken. Voor hen stond Drenthe nog in de kinderschoenen. De ontginning van de vele woeste gronden werd daarbij als sleutel gezien voor een verdere ontwikkeling. Daarvoor moest de hand echter wel op de juiste wijze aan de ploeg worden geslagen, dan zou de gouden eeuw van Drenthe een aanvang nemen zoals Van der Scheer, Boom en Lesturgeon hadden voorspeld.

De ontginningen: "bevrijding van de woeste gronden"

De afkeer van de heide en het zand werd niet alleen ingegeven door een esthetische norm, ook economische en een ethische argumenten speelden mee. Men vond de natuurlijke natuur, onaangeraakt door een mensenhand, niet fraai of prijzenswaardig. Schoonheid zag men slechts in het verfraaide, door vlijt totstandgekomen landschap dat als akker, weide en tuin bijdroeg aan de vervolmaking van de schepping. Het ethische argument ging terug op oudere religieuze opvattingen uit de zestiende en de zeventiende eeuw waarin de mens werd voorgesteld als de rentmeester van Gods schepping die hij naar behoren moest bewerken, wilde hij God eer bewijzen.³⁹ Eind jaren dertig van de negentiende eeuw maakte dominee O.G. Heldring, bekend van zijn werk ten behoeve van 'gevallen en bedreigde meisjes', samen met zijn vriend R.H. Graadt Jonckers een wandeling over de Veluwe. De natuur bezag hij niet met bewondering maar zij stemde hem tot nadenken. Over de heide schreef hij: "Ook de heide heeft haar eigen schoon en, zoo zij zich niet al te lang ver uitstrekt, heeft zij nog veel waarover de mensch nadenken kan. Het eerste wat zij ons voorspiegelt, is het beeld van den verwaarloosden mensch, die - als deze heidegrond - niet onvruchtbaar maar toch zonder vruchten is (...) Het tweede wat zij ons herinnert, is de pligt des menschen, om, waar hij kan, immer alles in het werk te stellen, ten einde leven in deze doodsheid in te voeren".⁴⁰

In de loop van de negentiende eeuw kreeg dit ethisch-religieuze argument een meer seculiere inhoud, waarbij de vlijt nu dienstbaar moest zijn aan het vaderland. En Holland kon trots zijn op het werk zijner handen. In 1825 dichtte D.J. van Lennep, de vader van Jacob:

"Lief tooneel van genoeg, van welvaart en vlijt,
Bij den vreemdling met eerbied te naadren,
Uit het braambosch en lisch van den vroegeren tijd,
Dus gewrocht door de deugd onzer Vaadren!"⁴¹

Rhijnvis Feith beweerde in zijn betoog over de nationale smaak: "Hoezeer moest zulk een volk de natuur, die hen omringde, niet beminnen! Elke blik, dien zij er op wierpen, herinnerde hunne eigen vlijt, hunne eigen grootheid (...) Zie daar mijne schepping (...) De stoutheid mijner onderneming, mijn geduld, mijne vlijt, mijn taaije en onvermoeide arbeid heeft de natuur overwonnen en de elementen getemd".⁴² Hoe anders was het met Drenthe gesteld. De onontgonnen heidenen en zandvlakten staken schrill af tegen de rijke tuinen en de vette weiden van de Hollandse Beemd. In alles was Drenthe het tegendeel en de landbouwkundige Ameshoff liet dit niet ongezegd. In zijn *Beschouwing van den tegenwoordigen toestand van Drenthe in gemeenzame brieven* schreef hij: "Welk een verschil van toneel bij ons en hier [Drenthe]! Ons Holland is door de menschelijke vlijt bijna voltooid en schijnt een proefstuk van het redelijk vernunft; over dit gewest ziet men nog nauwelijks den geest der scheppende menschheid zweven".⁴³ Dit voorbeeld van het nijvere Holland werd het schrale Drenthe voorgehouden: het gebied moest uit zijn voorwereldlijke sluimer ontwaken en de bevolking zich vlijtig en arbeidzaam betonen in plaats van rustig, stil, eenvoudig en onnozel voort te leven: "Als hunne ouders en voorouders deden haar voorvaderen", meende Van Lennep te mogen constateren na zijn verblijf in Drenthe. Hij schreef verder: "Bij al de deugden welke de Drenthenaar uit routine bezit, voegen zich als tegenbeelden onverschil voor het vreemde, gehechtheid aan den oude sleur, tegenzin in het beproeven van iets nieuws".⁴⁴

De fiere opwekking om toch vooral de ontginning van het eigen gebied ter hand te nemen, bleek weinig van doen te hebben met de werkelijkheid. Allereerst was de heide niet geheel nutteloos. Ze werd gebruikt als schapenweide en was het eigendom van de markegenootschappen: collectieven van eigenaren van hoeven met een waardeel oftewel een aandeel in de gemeenschappelijke gronden. Volgens de verlichte landbouwdeskundigen en juristen vormde nu juist dit gemeenschappelijke beheer het belangrijkste obstakel op weg naar vooruitgang en ontwikkeling. De tegenstanders van de marken argumenteerden dat niemand zich verantwoordelijk achtte voor de grond die in gemeenschappelijk bezit werd gehouden. Het leidde slechts tot roofofbouw. Individuele eigenaren daarentegen deden er alles aan om hun landerijen te verbeteren. Zij zouden dan ook zeker tot ontginning van de heidegrond overgaan. Dat wat zij aan extra opbrengst wonnen, kwam hen zelf ten goede. Zo werd mandegood, schandegood.⁴⁵ Het ging in deze discussies echter niet alleen om het argument van geldelijk gewin. De strijd om de deling van de gemeenschappelijke gronden was evenzeer een staatsrechtelijke strijd tegen de markegenootschappen, tegen een ouderwets communalisme versus individueel eigendomsrecht. De markegenootschappen en hun gemeenschappelijk eigendomsrecht werden als een anachronisme beschouwd dat niet paste in de organisatie van een moderne eenheidsstaat. Het was een strijd tussen behoud en vooruitgang zoals een van de voorstanders van markedeling heeft opgemerkt.⁴⁶

Gedurende de gehele negentiende eeuw werden pogingen ondernomen om de ontginning van de woeste gronden op gang te brengen en de schrale heide om te zetten in vruchtbaar cultuurland. Dit zou keer op keer gepaard gaan met een strijd van overheidswege tegen de marken. Een eerste poging werd ondernomen door de Nationale Vergadering van 1796. Zij voelde het als een morele plicht om de woeste gronden te bevrijden uit de klauwen van hun goddeloze, onontwikkelde staat. In artikel 54 van de Staatsregeling uit 1798 stelde het Bataafse bewind: "De maatschappij beveelt, insgelijks, de meeste bevordering van den Landbouw, en deszelfs bloey, bijzonderlijk ten aanzien der nog ledige en woeste gronden, door de gantsche Bataafsche Republiek".⁴⁷ Volgens architectuurhistoricus Van der Woud moet deze aandacht voor de woeste gronden in verband gebracht worden met de destijds gevoerde sociale debatten. De idealen van vrijheid, gelijkheid en broederschap golden ook als richtlijn voor het beheer van de vaderlandse gronden. Zij moesten bevrijd worden uit hun onontgonnen staat en uit de starre conservatieve eigendomsverhoudingen, gerepresenteerd door de marken.⁴⁸

Onder het bewind van koning Lodewijk Napoleon kwamen de eerste wettelijke maatregelen tot stand die deling van de gemeenschappelijke gronden mogelijk maakten in de hoop dat dit zou leiden tot ontginning en ontwikkeling. De wetten van 1809 en 1810 hadden echter, zo blijkt uit de studie van landbouwhistoricus H.B. Demoed, nauwelijks resultaat.⁴⁹ Ook koning Willem I lukte het niet om het vraagstuk van de woeste, ongedeelde gronden op te lossen. Dit lag niet alleen aan de desinteresse of het onvermogen van de koning die herhaaldelijk pogingen ondernam om de landbouw te begunstigen. Door de aanvoer van goedkoop graan vanuit Zuid-Rusland daalden de prijzen van akkerbouwproducten. Dit verminderde de belangstelling voor investeringen in de landbouw.⁵⁰ Deze zouden zich gezien de toenmalige conjunctuur niet terugbetalen. Toch bleef het probleem van de woeste gronden de gemoederen bezighouden, of het nu vanuit een economisch, een ethisch of een staatsrechtelijk perspectief werd gezien.

In 1818 kwam het tot een opmerkelijk initiatief dat in één slag zowel het armoede-

vraagstuk als het probleem van de woestenijen zou oplossen. In dat jaar stichtte generaal-majoor Johannes van den Bosch, de latere gouverneur-generaal van Indië en geestelijk vader van het cultuurstelsel, een Maatschappij van Weldadigheid in de buurt van Vledder in Zuid-Drenthe. De Maatschappij wilde een aantal binnenlandse koloniën beheren waar paupers, met name uit het westen van het land, de mogelijkheid werd geboden om onder toezicht een eigen stukje grond te ontginnen en zo een zelfstandig, eerlijk bestaan op te bouwen. Met andere woorden, waardeloze grond werd toevertrouwd aan 'waardeloze' burgers die daarmee de mogelijkheid kregen zich zelf te verheffen en het land te cultiveren. Zo hoopte de Maatschappij dat de woeste gronden zouden worden omgezet in vruchtbare akkers terwijl de paupers zich zouden ontwikkelen tot nuttige en nijvere burgers.⁵¹ Drenthe was als vestigingsplaats gekozen vanwege de vele woeste grond die, zij het met enige moeite, van een aantal markegenootschappen kon worden aangekocht.

Het lukte Van den Bosch om ook de koning voor zijn plan te interesseren. Hij rekende de vorst voor, dat van de tweehonderdduizend paupers er honderdvijftigduizend geschikt zouden zijn voor de ontginningsarbeid.⁵² De koning, die zijn eigenbelang nooit geheel uit het oog verloor, zegde zijn steun toe en belegde zelf ook geld in het project. Prins Frederik, de tweede zoon van de koning, werd benoemd tot permanente voorzitter van de Maatschappij. Als dank voor de koninklijke steun vernoemde Van den Bosch de eerste kolonie naar de prins, Frederiksoord. De koninklijke protectie liet zich ook herkennen in de naamgeving van de andere koloniën: Willemsoord en Wilheminaoord.⁵³

Al snel na de oprichting van de eerste kolonie ontstonden problemen. De meeste gemeenten en stadsbesturen werkten onvoldoende mee aan de grootse plannen van de generaal-majoor. Zij waren in zeer beperkte mate bereid of in staat om armlastigen in de koloniën te plaatsen. Het aantal inwoners is nooit boven de drieduizend uitgekomen en dat terwijl Van den Bosch zijn berekeningen had gebaseerd op maar liefst honderdduizend inwoners.⁵⁴ Daarmee viel een deel van de verwachte inkomsten weg. Er deed zich echter nog een probleem voor. Het merendeel van de paupers bleek ongeschikt voor het verrichten van het ruwe veldwerk, zodat er steeds vaker plaatselijke krachten moesten worden ingehuurd voor het spitwerk. En dit kostte extra geld.

Het grootste probleem vormde evenwel de wijze van exploitatie. De op de akkerbouw gerichte bedrijven waren met hun drie hectare niet groot genoeg om winstgevend te zijn. Wilde men op deze grond met de voorhanden middelen voldoende produceren dan moest het bedrijf groter zijn. De bestaande bedrijven in de omgeving waren een bevestiging van dit gegeven. Van den Bosch en zijn medestanders hadden in hun idealisme te weinig rekening gehouden met de beperkingen van landbouw op de schrale Drentse grond. De opbrengsten vielen tegen en wogen nauwelijks op tegen de extra kosten met als gevolg dat de schuldenlast de Maatschappij boven het hoofd groeide en in 1859 de onvermijdelijke sanering begon. Het rijk nam de inrichtingen in Veenhuizen en Ommerschans over waardoor de vrije koloniën zich zelfstandig konden ontwikkelen. Een van de eerste maatregelen was het samenvoegen van de kleine bedrijven tot grotere eenheden. Vanaf dat moment hield de Maatschappij op te bestaan in de vorm die Van den Bosch had bedacht, namelijk als lichtend voorbeeld van armoedebestrijding en ontginningspolitiek.

Ondanks het falen was de belangstelling voor de Maatschappij groot. Bijna iedere reiziger wenste wel een bezoek te brengen aan dit wonderschone experiment dat de belofte in zich droeg het pauperisme voorgoed te doen verdwijnen. Velen waren onder de indruk

van wat ze te zien kregen en schreven zeer positief over het project. Het leek een oplossing voor de armoede die in de jaren veertig steeds nijpender werd. De inwoners zelf waren echter minder enthousiast vanwege het straffe toezicht en de rigide dagindeling. De bezoekers zagen slechts orde, netheid en discipline. Toch vond het initiatief geen navolging in Nederland. Van den Bosch had zich in meerdere opzichten vergist. Zijn belangrijkste misrekening betrof evenwel de wijze van exploitatie. Zoals hierboven al gesignaleerd, negeerde hij de bestaande landbouwpraktijk en dat werd de Maatschappij uiteindelijk fataal. Daarmee eindigde het hardhandige initiatief om via landbouwkolonien de braakliggende gronden te cultiveren en nuttige burgers voort te brengen.

In de jaren dertig werd opnieuw een wettelijke maatregel opgesteld die de markendeling moest afdwingen in de hoop daarmee de ontginningen te stimuleren. Het vormde een begin van een politiek en juridisch steekspel tussen markegenoten, politici en juristen dat tot in de jaren tachtig zou duren. De Drentse gouverneur J.D. Graaf van Rechteren, nauw betrokken bij de kwestie, schreef in 1840 een speciale juridische handleiding voor de deling en hij riep de markegenoten op om het proces van grondverdeling te ondersteunen. In een toespraak tot de Staten van Drenthe in 1840 waarschuwde hij dat een volk, dat het nieuwe en onbekende verwierp, schroomvallig was om nuttige ondernemingen te beginnen: "Flaauwheid staat tegenwoordig gelijk aan stilstand, stilstand is in onze tijd teruggang, teruggang doet kwijnen, en uit kwijning ontstaat al ras ondergang".⁵⁵

De bestuurders zagen zich gesteund door ambtenaren als P.W. Alstorphijs Grevelink, lid van de arrondissementsrechtbank te Assen, die in 1844 een statistiek van de provincie Drenthe publiceerde ten behoeve van de verbetering van "nijverheid en volkswelvaart" van het gewest Drenthe. Alstorphijs Grevelink was niet onverdeeld negatief over de heide maar ook hij veronderstelde dat deze gronden meer zouden opbrengen indien zij tot vruchtbaar akkerland werden omgezet. Dit zou niet zo moeilijk zijn want met enige bemesting zouden de heidevelden ieder jaar al "goede koorngewassen" kunnen voortbrengen.⁵⁶ Het grootste probleem was volgens de ambtenaar het gedeelde eigendomsrecht van de velden. Ook hij richtte zijn pijlen op de merken door hem "overoude instellingen" genoemd: "Het behoefde nu geen betoog", zo schrijft Alstorphijs Grevelink, "dat deze overoude instellingen en de steeds voortdurende gemeenschap van grondeigendom eene ontzaggelijk groote hinderpaal tegen den voortgang van den landbouw en der nijverheid in het algemeen hebben uitgemaakt en *nog heden ten dage* uitmaken".⁵⁷ Hij vervolgt: "Hier toch bestaat dezelfde zwarigheid als bij alle gemeenschap; het heilzaam eigenbelang bestaat niet; niemand is eigenaar omdat alle eigenaars zijn; niemand is tot de minste verbetering genegen".⁵⁸

Onder druk van de politiek en verlichte ambtenaren als Alstorphijs Grevelink leken de Drentse markegenoten te buigen. Zij wekten de schijn dat alle gronden werden verdeeld, op een enkel onbelangrijk gebied na in de gemeenten Norg, Zweeloo en Oosterhesselen. Het waren echter voornamelijk delingen op papier. In de praktijk veranderde er weinig. Op de dag na de verdeling liepen de schapen al weer op de gemeenschappelijke gronden. Ook kozen de markegenoten soms expres voor een ongunstige deling zodat men niets met de gedeelde kavels kon aanvangen en alles bij het oude bleef.⁵⁹ De boeren hadden gegronde redenen om sceptisch te zijn over de markedeling.

Schapen en heide vormden een wezenlijk onderdeel van het Drentse boerenbedrijf. De schapen leverden de meststof die onontbeerlijk was voor de bewerking van de schrale grond. Overdag zwierven ze op de heide en 's nachts verbleven ze in de zogenoemde potstallen. Op

de bodem van deze stallen lag een strooisel van heideplaggen dat vermengd met de uitwerpselen van de schapen als mest kon worden gebruikt. Zolang er geen goede alternatieven voor deze mest beschikbaar waren, voelden de boeren niets voor experimenten waarmee ze hun bestaan in de waagschaal stelden. Veel landbouwdeskundigen die zich ook in het debat over de markeding mengden dachten daar anders over. Zo beargumenteerde de vooraanstaande landbouwkundige W.C.H. Staring dat de Drentse boeren een voorbeeld moesten nemen aan de Vlaamse landbouw. In Vlaanderen verkeerden de boeren in dezelfde omstandigheden zonder dat zij zich evenwel hadden toegelegd op de schapenhouderij als oplossing voor het mesttekort. Geheel terecht waren Starings opmerkingen niet: de Vlaamse landbouw stond op een veel hoger plan en was gebaseerd op een zeer kapitaals- en arbeidsintensief productieproces. Voor de Nederlandse, en zeker voor Drentse boeren was deze bedrijfsvoering nauwelijks haalbaar.⁶⁰ Vanwege hun onwil om mee te werken aan de delingen, werden ze beschuldigd van conservatisme waarmee ze de vooruitgang zouden tegenhouden.

In de jaren tachtig nam de regering uiteindelijk het definitieve besluit: de marken moesten allemaal worden opgedeeld. De Tweede Kamer debatteerde opnieuw over het vraagstuk en de discussie spitte zich toe op twee kwesties: het juridische karakter van de marken en de consequentie van de deling voor de landbebouwende stand. De eerste kwestie hield met name de juristen in de Tweede Kamer bezig. In de discussies over gedwongen deling vroegen zij zich af of dit volgens de juridische principes van eigendom en vruchtgebruik wel mogelijk was. Als de marken de status van een rechtspersoon zouden bezitten dan kon een verplichte deling niet worden afgedwongen. Tweede-Kamerlid A.F. de Savorin Lohman hield zijn gehoor voor dat "het bevorderen van landontginning niet ten koste van rechtsverkrachting" mocht gaan: "Wanneer zulk eene gedwongen deeling dus werkelijk inbreuk is op eigendomsrecht dan wordt deze thans door de wetgever begaan".⁶¹ In het debat speelden ook opvattingen mee over de publiekrechtelijke organisatie van de overheid. In de ogen van de tegenstanders waren de marken verouderde instellingen die niet pasten in de moderne eenheidsstaat. De gemeentewet van 1851 had de nieuwe bestuursprincipes vastgelegd ten koste van oudere lokale gezagsstructuren als de marken of de buurtschappen. Deze dienden te worden opgeheven opdat ze niet langer zouden concurreren met de gemeenten. Men oordeelde dat de marken hun tijd hadden overleefd en moesten worden afgeschaft ten gunste van de moderne staatsregelingen.⁶²

Een tweede probleem zagen de politici in de gevolgen van deling. De meeste Kamerleden waren ervan overtuigd dat deling tot ontginning zou leiden, al waarschuwden sommigen dat de kleine landbouwers mogelijk benadeeld zouden worden door de deling van de markegronden.⁶³ Het was niet de bedoeling dat alleen "grote kapitalisten" het vrijgekomen land konden opkopen. Hoewel zij het voorstel tot deling steunden, waarschuwden afgevaardigden uit de noordelijke provincie, W.A. Baron van der Feltz en mr. L. Oldenhuis Gratama daarbij tegen de al te optimistische verwachtingen dat de ontginningen na de afkondiging van de wet een grote vlucht zouden nemen. Ze hielden de Kamer voor dat de cultivering van de heidegrond een zwaar, moeizaam en kostbaar werk was dat veel geduld vroeg. Uiteindelijk werd in 1886 de wet, die de deling wettelijk afdwong met veertig tegen dertig aangenomen, ondanks de bezwaren van De Savorin Lohman.⁶⁴

Vijftig jaar had de discussie over de markeding geduurd. Voor Drenthe was de oogst echter gering. Na de eerste wettelijk afgedwongen opdeling van de marken aan het eind van jaren dertig van de negentiende eeuw vonden de zo gewenste ontginningen niet of nau-

welijks plaats. Het areaal cultuurland groeide in deze jaren slechts met 29 %.⁶⁵ De woestheid was niet geweken voor golvend graan om het gedicht van Petronella Moens te parafrazeren.⁶⁶ De boeren op het zand werden beschuldigd van conservatisme en behoudzucht omdat zij niet wensten mee te werken aan de modernisering en vernieuwing, "stil levend zoals hun voorvaderen deden", opgesloten in hun dorpen waar traditie het leven bepaalde -aldus het beeld van de negentiende-eeuwse landbouwdeskundigen en de liberale Asser heren. Pas nadat in de jaren negentig de kunstmest gemeengoed was geworden, veranderde de situatie.

De kunstmatig aangemaakte meststoffen maakten de schapenweiden overbodig waardoor de ontginning van de woeste gronden eindelijk rendabel werd. Keerpunt was de introductie van kunstmest. Goede voorlichting door met name de rijkslandbouwleraar J. Elema deed de argwaan van veel boeren ten aanzien van het nieuwe product slinken. Door de oprichting van aankoopcoöperaties en boerenleenbanken konden ook de minder draagkrachtige landbouwers zich kunstmest aanschaffen. In de periode 1897 tot 1901 verachtvoudigde het bedrag waarvoor kunstmest werd aangeschaft.⁶⁷ Een andere noviteit, het prikkeldraad, maakte omheiningen rondom het nieuw gewonnen land eenvoudiger en goedkoper.

De gevolgen lieten zich duidelijk zien. In een tijdsbestek van nog geen twintig jaar vermeerde het cultuurland met bijna 30%. Het betrof voornamelijk kleine bedrijven van zogenoemde keuterboeren die niet meer dan vijf hectare bewerkten.⁶⁸ Door de komst van de kunstmest en de ontwikkeling van het coöperatiewezen waren de arbeiders in staat een eigen bedrijfje op te zetten. Bieleman concludeerde dan ook dat het kleine boerenbedrijf aan het eind van de negentiende eeuw een geweldige vlucht nam.⁶⁹ Hoewel de keuterboer al eeuwenlang het Drentse land bevolkten, treedt hij door de spectaculaire groei van de kleine bedrijven wat meer op de voorgrond en gaat hij het beeld van de Drentse landbouw en van de Drentse samenleving bepalen als typische bewoners van de Drentse zandgronden; even oud als het landschap zelf. Voor een deel hebben we hier echter te maken met nieuwe bedrijven in een veranderend landbouwbedrijf.

Hoewel in de laatste decennia van de negentiende eeuw het aangezicht van Drenthe duidelijk veranderde door bovengenoemde innovaties, verloor deze ontwikkeling Drenthe niet van zijn anderstijdige imago. De provincie bleef gevangen in het temporele dilemma dat Van Meerten-Schilperoort zo snedig had weten te verwoorden. Door veranderende opvattingen over de schoonheid en het nut van de 'natuurlijke' natuur wilde men nu het liefst een onontgonnen en onaangeraakt landschap zien zonder sporen van de moderne tijd! Drenthe werd nu een residu van ouderwetse schoonheid voor de rest van modern Nederland: een *Andachtsbild* van een verloren landschap, dat met nostalgie werd bekleed.

De veranderende landschapswaardering: "een nog niet vermoede schoonheid"

Rond het midden van de negentiende eeuw namen schilders afstand van de gangbare landschapstraditie en de romantische panorama's waarmee hun confraters Barend C. Koekkoek en Andreas Schellhout grote roem hadden geoogst. De eens zo populaire Biedermeier-landschappen van de behangschilders werden nu als hopeloos ouderwets beschouwd. Deze omslag weerspiegelde zich ook in de literatuur. In de *Camara Obscura* beschreef auteur Hildebrand de woning van de gezapige en behoudende familie Stastok. De kamers waren opgesierd met een geschilderd behang. Ieder seizoen, spotte Hildebrand, werden de boer-

tjes, herdersjongens en boerinetjes aan de laatste mode aangepast en kregen zij een nieuw jakje of een ander hoedje. Dit werd nu als te gekunsteld afgewezen. Kunstercriticus en mecenas Johannes Knepelhout sprak van een rebellie tegen "de landschapsschikkers, samenstellers van boomen, bergen en voorgronden met hun overmijdelijke poeltje, oploopers van buijen en doorzigten, najagers van grillige effecten". Ook hij pleitte voor een nieuwe natuurlijke benadering van de natuur door kunstenaars.

In navolging van hun collega's in het Franse Barbizon verruilde een aantal schilders het atelier voor de vrije natuur waar ze in wisselend daglicht de stemmingen van het landschap probeerden vast te leggen. In het atelier werkten ze vervolgens deze *plein air* schetsen uit tot definitieve schilderijen. Op zoek naar mooie, onbedorven natuur verkenden de schilders de omgeving van Oosterbeek, waar met name Wollheze zeer geliefd was, en van Den Haag, waar ze rondzwierven in de duinen en de polders. De schrijver J. van Santen Kolff typeerde deze groep als Haagse School, een "nieuwe ultraradicale beweging", die zich kenmerkte door een weergave van stemming en toon boven kleur.⁷⁰

Behalve Oosterbeek en Den Haag bezochten de schilders ook andere delen van het land op zoek naar de onbedorven natuur. In 1874 trok Jozef Israëls naar Laren en in zijn kielzog volgden schilders als Albert Neuhuys en Anton Mauve. Enthousiast wezen de schilders elkaar op de fraaie landschappen en de bekoorlijke plekjes in deze nog landelijke omgeving. In sommige gevallen hield men zelfs informatie achter opdat collega's geen concurrenten zouden worden.

Drenthe werd nu ook een reis waard. In de voorafgaande periode hadden slechts enkelen de moeizame tocht door de heide en het zand ondernomen op zoek naar de schilderachtige plekken. Bekende uitzondering was landschapsschilder Egbert van Drielst, ook wel de Drentse Hobbema genoemd, die eind achttiende eeuw de provincie regelmatig bereisde om inspiratie op te doen voor zijn behangschilderingen. Pas in het midden van de negentiende eeuw kwamen ook andere schilders naar Drenthe. In de jaren 1861 en 1863 bezocht Willem Roelofs als een van de eerste schilders van de Haagse School, samen met Alexander Mollinger onder meer Tynaarlo, Rolde en Eursinge bij Westerbork.⁷¹ In de jaren tachtig kwamen nog meer Haagse school-leden naar Drenthe, waaronder Anton Mauve, die teleurgesteld door het snelle verdwijnen van de ongerepte natuur rondom Den Haag en Laren, zijn heil in het nog ongerepte Drenthe zocht. Collega-schilder Julius van de Sande Bakhuyzen bezocht ondermeer Gieten, Borger, Drouwen, Westdorp, Exloo en Rolde. Het Groningse schildersechtpaar Taco en Sientje Mesdag-van Houten bezat een huisje in Vries, een dorp tussen Groningen en Assen waar ze regelmatig bevriende kunstenaars uitnodigden.

De schilderijen van de Oosterbeekse, Haagse en Larense school lieten een verdere naturalisatie van de landschapskunst zien waarbij de fantasierijke elementen, zo typerend voor het schilderachtige, romantische landschap, de bouwvallige watermolens, de reusachtige eiken, de rotspartijen, werden vervangen door meer natuurlijke stoffage, door een flora en een fauna die men ook in de werkelijkheid in deze landschappen kon aantreffen. Volgens kunstercriticus H. Smitsaert, in een bespreking van een schilderij van Roelofs, werden daarmee de ogen van het grote publiek geopend voor de "nog niet vermoede schoonheid in een zo verguisde, nederige plek in Gods natuur als moeras, heide en zandverstuivingen"⁷² Menleerde van het eenvoudige landschap en de nederige natuur genieten. De schilderijen toonden de schoonheid van de natuurlijke natuur die niet aangepast of verfraaid was.

Deze nieuwe beelden van het landschap markeerden een veranderende appreciatie van

de natuur waartoe zij tegelijkertijd aanzet gaven. Het grote publiek nam afstand van de "bevallige leugen" van Koekkoek en wendde zich tot de "eenvoudige" natuur met haar "onvermoede schoonheid". Voorzichtig waagde men zich verder de natuur in. De angst voor de onmetelijke ruimte was verdwenen, mede doordat het land nauwkeurig in kaart was gebracht en met (water- en spoor)wegen doorsneden waardoor het zonder al te veel problemen kon worden bereisd. Dit versterkte het gevoel van veiligheid en controle. Het maken van daguitstapjes werd eenvoudiger en aantrekkelijker, overigens tot ongenoegen van diverse schilders die de rust in idyllische dorpen als Laren verstoord zagen door de vele dagjesmensen.

Opnieuw werd het vaderland verkend. Daar waar Van Meerten-Schilperoort slechts nut en nijverheid had gezien, ontdekte men nu schoonheid en rijkdom. De bekendste van deze nieuwe toeristen was de Rotterdamse predikant Jacobus Craandijk die een groot aantal wandeltochten door heel Nederland maakte. In 1875 verscheen zijn eerste reisverslag. Daarna zou hij nog zeven andere wandelgidsen publiceren. Uitvoerig beschreef hij de vele gehuchten en dorpen die hij passeerde, wees zijn lezers op bezienswaardigheden die de betreffende omgeving rijk was en roemde waar mogelijk de schoonheid van het landschap. Craandijk bezocht ook Drenthe en uit zijn verslag blijkt hoezeer de waardering voor de vrije, wilde natuur, ook die van Drenthe, bezig was te veranderen.

De reislustige predikant legde zijn publiek omstandig uit dat Drenthe de moeite van een bezoek waard was. Eerst verwees hij naar het gangbare cliché over het gebied en noemde de afkeer van de heide: "Als een land van heide, heide en nogmaals heide, staat Drenthe voor den geest van niet weinigen, en van alles wat vervelend en verschrikkelijk is, geldt voor menigeen heide als 't vervelendste en verschrikkelijkste: is zij inderdaad niets anders dan een "dorre, eenvormige wildernis, waar niets te zien en waarvan niets te zeggen is?"⁷³ Nee, zo poneerde Craandijk resoluut: "Zij [de heide] keert als opzettelijk haar ongunstigste zijde naar den reiziger, die zich haast haar te ontvlieden (...) maar haar loon heeft zij voor wie haar met liefde en geduld in haar stille, verborgen schoonheid leert kennen (...) zij verovert geen harten, maar zij wint toch, door den invloed van haar eenvoud en haar majesteit. Zij laat indrukken na van verhevenheid en kalmte, die onuitwisbaar zijn, en herinneringen van vrede en weemoedigen ernst, die niet ligt verloren gaat".⁷⁴

Evenals de schilders van de Haagse School die het publiek de ogen openen voor de "nog niet vermoede schoonheid in een zo verguisde, nederige plek in Gods natuur als moeras, heide en zandverstuivingen", wist ook Craandijk zijn lezers te overtuigen van de "stille pracht" van deze "eenvoudige natuur". De heide ging deel uitmaken van de landschappelijke canon, de verzameling van bijzondere landschappen die behoren tot "ons mooie Nederland". Voor het eerst werden in verschillende toeristische gidsen illustraties opgenomen van de heide. En niet lang daarna verschenen de eerste ansichtkaarten met heide en zandverstuivingen. Zelfs voor de stereoscoop kon de gebruiker nu een reeks prenten van heidelandschappen aanschaffen naast de series van steden, beroemde personen en exotische volkeren.

Deze verandering in de waardering van de vrije natuur moet ook gezien worden in het licht van de sociaal-economische transformatie die Nederland aan het eind van de negentiende eeuw tot een moderne samenleving maakte. Industrialisatie nam toe en steden breidden zich verder uit. Het tempo van het dagelijks leven versnelde en de vertrouwde sociabiliteit verbrokkelde. Oude idealen pasten niet meer bij deze nieuwe wereld die werd bepaald door schaalvergroting, snelheid en anonimiteit. Enerzijds zag men de toekomst met vertrouwen tegemoet, anderzijds

drukten de negatieve gevolgen van deze veranderingen zwaar en veroorzaakten bij menigeen een verlamdende somberheid: een *Unbehagen in der Kultur*. In pogingen dit onbehagen te genezen en de samenleving alternatieven voor de ontzielde samenleving te bieden, werden allerlei utopische initiatieven ontwikkeld waarbij de natuur een verlossende rol kreeg toebedeeld. Verscheidene maatschappijhervormers predikten als oplossing 'terug naar de natuur'. De schrijver-psychiater en wereldverbeteraar Frederik van Eeden stichtte *Walden* en de radicale hoogleraar histologie, Jacob van Rees, geheelonthouder, vegetariër en anti-roker, kwam met een zogenoemd heideplan: de stichting van landbouwkolonies (!) waar mensen in harmonie met de natuur zouden leven en werken. Maar ook voor de gewone mensen die even wilden ontsnappen aan de moderne hectiek, werd de natuur een toevluchtsoord. Waagde men zich aan het begin van de negentiende eeuw liever niet op de stille, eenzame heide, aan het eind van de eeuw werd zij een geliefde pleisterplaats juist vanwege die stilte en eenzaamheid: vanwege "de verhevenheid en kalmte, de vrede en de weemoedigen ernst" zoals Craandijk al schreef. Even kon men zich bevrijd voelen van de gejaagdheid die het moderne bestaan kenmerkte.

De heide vertegenwoordigde echter niet alleen een esthetische waarde. Aan het einde van de negentiende eeuw, tijdens de opkomst van het biologisch reveil, werd ze bovendien erkend als een unieke biotoop die een bijzondere flora en fauna bezat. Belangrijke inspiratoren van deze groene golf waren de onderwijzers Jac. P. Thijssse en E. Heimans die met hun enthousiasmerende artikelen over flora en fauna velen inspireerden om zich ook aan de natuursport te wijden. In hun populaire tijdschrift *De Levende Natuur* vertaalden zij de nieuwe inzichten van de biologische wetenschappen en de veldbiologie in aantrekkelijke en spannende verhalen waarbij ze de waarde van de wilde natuur benadrukten. Ze waarschuwden dat deze natuur dreigde te verdwijnen door de oprukkende cultuur.⁷⁵ In 1905 werd mede door Thijssse de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten opgericht vanuit de gedachte dat het Nederlandse natuurschoon beschermd moest worden tegen de oprukkende 'beschaving' van spoorlijn en kanaal, industrie, verstedelijking en landbouw.⁷⁶ Ook de heide diende volgens Thijssse beschermd te worden. Ze was een schatkamer vol onvermoede botanische rijkdom. Bovendien voorspelde hij dat de bewoners van de grote steden, als de verbindingen verbeterden, steeds vaker hun ontspanning in Drenthe, op de heide zouden zoeken. Ze moest beschermd worden tegen een algehele ontginning.

Dit heeft iets ironisch. Op het moment dat het eindelijk mogelijk werd om de woeste gronden in cultuur te brengen, iets wat de vooruitstrevende geesten in en buiten Drenthe gedurende de gehele negentiende eeuw nastreefden, gingen nu stemmen op om dit juist niet te doen. De heide was opeens een natuurmonument dat beschermd moest worden. Voor het eerst kon geld worden verdiend door de heide te laten zoals ze was. Ze trok bezoekers die zich wel wilden verkwalen in de een of andere uitspanning en die soms enige dagen overbleven in hotel of andersoortig etablissement. De eerste *merchandise* kwam op de markt in de vorm van ansichtkaarten, souvenirs en plaatselijke versnaperingen met namen die verwezen naar de streek waar ze werden geproduceerd, zoals chocolade hunebedjes en schapenbrood.

In Drenthe zelf kreeg men eveneens oog voor de schoonheid van het eigen landschap. Deze omslag toont zich ondermeer in de verschillende lofzangen op het Drentse land, in het bijzonder op de heide, die vanaf de jaren zeventig regelmatig in de *Nieuwe Drentsche Volksalmanak* werden gepubliceerd. In de almanak werd van oudsher ruime aandacht besteed aan de geschiedenis van Drenthe, met name zijn oudheid, en verder vulden de

bladzijden zich met allerlei mengelwerk: proza maar ook volkskundige stukken, levenswijsheden en artikelen over topografische kwesties. De op de regio gerichte natuurlyriek aan het eind van de negentiende eeuw was nieuw. De auteurs zagen een overeenkomst tussen het karakter van hun provincie en het aanzien van de heide. Deze was even nederig als Drenthe zelf maar bezat een specifieke, opmerkelijke schoonheid die zich kon meten met andere landschappen. Zo dichtte de volksschrijver J.M. Schiphorst in 1883:

"Stadbewoner! wilt ge kijken
 En genieten? Spoed U voort!
 Neen, nu niet meer naar Hollands dijken,
 Hoe ook 't zeegezicht dit bekoort:
 Op de heide moet g' eens wezen,
 Adem, onverdeeld van zin
 Er de frissche veldlucht in!
 'k Wed zij wordt gevierd, geprezen
 En ge rust dan wel te vree
 Op de heide-canapé!"⁷⁷

In de almanak van 1886 werd de heide verdedigd tegen al diegene die slechts minachting voelde voor deze eenvoudige natuur. Een anonieme auteur schreef: "De heide (...) voor velen naakt, dor en kleurloos (...). Zij is voor hen niets dan eene eentonige vlakte, die daar ligt te blakeren in de zon en slechts op enkele plaatsen enigermate wordt gebroken door een armzalig groepje boomen. En toch de heide, wat is zij schoon!"⁷⁸ Gekroond met prehistorische monumenten, werd de heide in de laatste decennia van de negentiende eeuw gevierd als opvallend symbool van het gewest dat zich onderscheidde door zijn ouderdom en zijn natuurschoon. Nogmaals Schiphorst in zijn gedicht 'Op Den Drentschen Esch':

"Geven grijze hunnebedden,
 Door het voorgeslacht gesteld,
 Zeek'ren roem aan d' oude landschap
 (...)
 Stijgt, beminnaar van natuurschoon!
 D'Alpenreuzen op, of spant
 Al uw krachten om de duinen
 Te doorkruisen langs het strand,-
 Zeker zult gij ook genieten
 Als g' eens, ver van huis en wei,
 Akkerweelde gaat bewond'ren
 Midden in de barre heide
 (...)
 Neen, men hoeft niet ver te reizen
 Wil men schepping hulde biën,
 Drenthe, 't land van "hei en struiken",
 Geeft natuurschoon ook te zien!"⁷⁸

De Rodense S. Ebbinga Wubben-van Nes dichtte een soortgelijke lofzang:

"O, land der heide, ge toont uw schoonheid
niet aan wie vluchtig u genaakt
maar wie ze mocht ontwaren,
nimmer van uw bekoring los zich maakt".⁸⁰

In een bijdrage aan de *Nieuwe Drentsche Volksalmanak* riep de reeds eerder aangehaalde essayist Bijmolt de lezers op om toch vooral "de mooiheid" van Drenthe te waarderen: "Ik herinner me in de laatste jaren heel wat gelezen te hebben over mooie plekjes in ons land, maar niets over Drente's schoonheid (...) Dit is zeker voor het grootste deel te wijten aan de eigenaardige schoonheid van Drenthe, eene schoonheid, die niet dadelijk aan elk in 't oog valt (...) Is Drenthe dan werkelijk zoo mooi? Ja lezer, ik zeg het met nadruk, Drenthe is werkelijk héél mooi".⁸¹ Bovendien riep hij de inwoners van de provincie op om de eigen omgeving meer te waarderen: "Laten wij, bewoners van Drenthe, trachten overal op onze heiden en in onze dorpen, te zien het mooie, het schilderachtige. Dan zullen we ook beter en juister kunnen waarderen de mooiheid van andere, meer geroemde, streken".⁸² De heide werd nu als een onvervreemdbaar onderdeel van het Drentse land erkend. "Wat zijn nu de oorspronkelijke karaktertrekken van het Drentse landschap?", vroeg W. Beyerinck in 1938: "In de eerste plaats de groote heidvelden met de vele veencomplexen en spiegelende plassen, de blinkende stuifzanden en landduinen met hun rijke jeneverbessengroei en blanke berken, de oude wallen, de praehistorische monumenten zoals de hunebedden, grafheuvels en oude nederzettingen".⁸³

Op foto's en schilderijen zien we deze beschrijving gevisualiseerd. Het zijn stemmige taferelen van rustieke landschappen, verstilde dorpsgezichten, idyllische scènes met herder of boerin maar veelal niet geheel overeenkomstig de werkelijkheid. Fotograaf R.H. Herwig, bekend om zijn prachtige dorpsgezichten, verwijderde de verwijzingen naar het moderne bestaan zoals elektriciteitsmasten van zijn foto's opdat zij de sfeer van het beeld niet zouden verstoren.⁸⁴ Voor het eerst werd getwijfeld aan het idee van vooruitgang ten gunste van de nostalgie, een verlangen naar vroeger dat Drenthe bleek op te wekken. In 1929 schreef Henri Polak in *Het kleine land en zijn groote schoonheid*: "Het Drentsche landschap is – of was iets geheel bijzonders. De onafzienbare heiden hadden iets droefgeestig (...) Het had iets, dat den indruk gaf alsof het behoorde tot een vóór-historisch tijdperk, een absolute, wilde verlatenheid (...) alsof hier werkelijkheid geworden was het tweede vers van het eerste kapittel van het boek *Genesis* (...) Ja, het was wel droefgeestig daar op de Drentsche heide, met haar jammerlijke plaggenhutten en vervallen schaapskooien en armelijke dorpjes, en men moet erkennen, dat het lofwaardig is, er naar te streven iets meer welvaart te brengen aan de kwalijk bedeelde bewoners dezer oorden. Maar of deze pogingen zullen slagen, of de menschen er beter en gelukkiger door zullen worden, is een vraag (...) En hoe het antwoord ook moge luiden, het oude karakter van het wild-schoone landschap zal voor altijd verdwenen zijn en daarmee een levend stuk historie van de wording van den vaderlandschen bodem".⁸⁵

Zo kreeg het idee van Drenthes ouderdom, gebaseerd op de indrukken van de heide als dodenakker, als land van voor de schepping, in de tweede helft van de negentiende eeuw

een extra impuls, aangezet door een veranderende appreciatie van de wilde natuur. Drenthe werd met een nostalgische blik bekeken alsof het gebied een reservoir was van een verloren tijd: een voorstelling die ten gunste van de rest van het geïndustrialiseerde en moderne Nederland in stand werd gehouden. De fraaie beelden, schilderijen zowel als foto's, van een rustiek Drenthe doorgaans in de traditie van de Haagse school, toonden een land dat in feite al niet meer bestond. De toeristenbranche zou de belangrijkste uitbater van dit rustieke beeld worden.

Aan het eind van de eeuw kreeg dit beeld een tegenhanger. Vanaf de jaren zeventig werden de uitgebreide veengebieden in de zuidoosthoek van Drenthe, rondom Emmen, aan snee gebracht. Drenthe werd verdeeld in zand en veen met de bijbehorende verschillende karakterisering van de bevolking: de boeren op het zand zouden de oorspronkelijke Drentenaren representeren, Saksisch van oorsprong, levend volgens oude tradities. De bevolking in het veen was daarentegen jong en voor een belangrijk deel afkomstig van buiten.

Het beeld van de veenstreek

De veengebieden in de zuidoosthoek van Drenthe werden relatief laat aan snee gebracht. Pas in de tweede helft van de negentiende eeuw begon men met de exploitatie van het gebied. In de andere Drentse veengebieden bij Smilde, Veenhuizen, Hogeveen en langs het Stadskanaal werd al vanaf de zeventiende eeuw turf gewonnen en verhandeld. De afgelegen ligging en de onbegaanbaarheid van de streek achter Emmen waren debet aan de verlate exploitatie. De zuidoosthoek was een onopvallend gebied met een gering aantal inwoners dat leefde van de boekweitteelt. Slechts hier en daar stak men turf voor eigen gebruik: "Men ziet moerassen, grote poelen, streken slikachtige grond", schreef De Amicis.⁸⁶ In de tweede helft van de negentiende eeuw veranderde de situatie drastisch.

Door de toename van industrie en nijverheid groeide de vraag naar brandstof. Daardoor werd het lucratief om ook deze moeilijk bereikbare veenmoerassen te gaan exploiteren. Eenvoudig was dit echter niet. Eerst moest men flink investeren voordat men het begeerde bruine goud kon delven. Een belangrijke voorwaarde was de aanleg van een goede infrastructuur in de vorm van kanalen. Deze waren van cruciaal belang voor de regulering van de waterhuishouding en voor het vervoer van goederen en mensen. Het was echter een kostbare en een in waterstaatkundig opzicht zeer ingewikkelde zaak. Om het nodige kapitaal bij elkaar te krijgen sloegen de toekomstige exploitanten de handen ineen en richtten twee kanaalmaatschappijen op: de Drentsche Veen- en Middenkanaal Maatschappij (DVMKM) en de Drentsche Kanaalmaatschappij (DKM).

De DKM was een echt Drentse aangelegenheid met aandeelhouders die voor een groot deel afkomstig waren uit de Drentse bestuurselite. Onder de aandeelhouders bevonden zich burgemeesters, statenleden en de Commissaris van de Koningin. Van buiten kwam ondermeer de Amsterdamse investeerder en thesaurier J. Kalff. De heren van de DKM hadden om te beginnen de Hogeveense Vaart overgenomen van de Compagnie Vijfduizend Morgen. Ze wilden via deze vaart de zuidoostelijke arm bereiken om zo over een goede doorvaart te beschikken naar de zuidoostelijke veengronden.⁸⁸ Daarvoor moest de vaart echter wel worden verbreed en verlengd. Op 12 maart 1850 kreeg de maatschappij de begeerde concessie om het plan uit te voeren. De DVMKM was in tegenstelling tot de DKM

een overwegend Hollandse maatschappij. In 1853 was zij opgericht door een aantal ondernemers uit het westen van het land, geheel volgens zeventiende-eeuwse traditie. Haar belangrijkste aandeelhouder, de bankiersfamilie De Kat, woonde in Dordrecht. De DVMKM wilde vanuit Smilde de veencomplexen bij Odoorn, Zuid- en Oost-Barger ontsluiten en had een concessie verkregen voor een kanaal dat dwars over de zandrug van Sleen zou worden aangelegd.⁸⁹

Kanaalmaatschappijen moesten niet alleen over toereikende financiële middelen beschikken, goede politieke contacten waren evenzeer van belang. Bij conflicten kon de rijksoverheid zich immers ten gunste van de ene of de andere kanaalmaatschappij uitspreken en de gemeentebesturen van de lokale centra dwingen mee te werken aan de aanleg van het gewenste kanaaltraject. Dit blijkt uit het conflict tussen de DKM en de stad Meppel. Jarenlang voerden beide strijd over de verbetering van de Hoogeveense Vaart van het Meppelerdiep tot aan Nieuweroord.⁹⁰ Meppel wenste niet in te stemmen met de aanleg, omdat de stad vreesde voor verlies van inkomsten die zij sinds jaar en dag verkreeg uit de tolheffingen. Na twintig jaar verzet en onophoudelijk geruzie wist minister-president Thorbecke in 1871 de partijen uiteindelijk rond de tafel te krijgen en samenwerking af te dwingen.⁹¹

De kanalen brachten een eerste grove indeling aan in het onbegrensde veenlandschap. De aanleg van greppels, bedoeld om het veen van overtollig water te ontdoen, zorgde voor een verdere structurering. Nadat het veen was geslonken – dit duurde twee tot tien jaar – kon het turfsteken een aanvang nemen. Daarvoor legde men nieuwe afwateringskanalen aan die het veen in lange stroken opdeelden. Deze stroken werden vervolgens afgegraven. In 1883 verbleef Vincent van Gogh enige tijd in Hoogeveen en Nieuw-Amsterdam. Hij beschreef het gebied als volgt: "Vlakke plannen of stroken verschillend van kleur, die smaller en smaller worden naarmate ze de horizon naderen. Hier en daar geaccentueerd door een plaggenkeet of kleine boerderij, of een paar schrale berkjes, populieren, eiken – overal stapels turf en telkens vaart men schuiven met turf of lis uit de moerassen voorbij".⁹²

Het aanzien van de heide was bepaald door de schapenhouderij, het veengebied kreeg zijn modern, planmatig uiterlijk door het rationele verveningsstelsel van vaarten en afwateringskanalen. Op de splitsingen van vaarwegen, bij sluizen en op de grote veencomplexen ontstond een aantal nieuwe nederzettingen. In sommige gevallen werden deze vernoemd naar de eigenaren van de grote veencomplexen zoals Nieuw-Dordrecht naar de aandeelhouders van de DVMKM, Nieuw-Amsterdam naar de aandeelhouders van de DKM en Klazienaveen naar de moeder van de Groningse industrieel W.A. Scholten, eigenaar van dit veengebied. Ook de inrichting van de nieuwe dorpen stond in het teken van de vervening. De brink- of esdorpen op de zandgronden hadden een centrale opbouw, de veendorpen werden als een langgerekt lint langs de hoofdvaart geprojecteerd.

Niet alleen had het landschap van de veenstreek in vergelijking met de zandgronden een heel ander aanzien, ook zouden de inwoners van de beide gebieden qua karakter en gedrag sterk van elkaar verschillen. Slechts een klein deel van de veenarbeiders was afkomstig uit de zuidoosthoek zelf. De meesten kwamen van huiten en zouden niet de verbondenheid met de omgeving bezitten die aan de bevolking op het zand werd toegeschreven. De veenstreek werd vergeleken met een *frontiergebied*. De bevolking zou een ongebonden leven leiden aan de rand van de beschaving, wars van alle burgerlijke waarden en normen. In die zin vormden de veenarbeiders de 'exotische', andere bewoners van een inlandse kolonie, gelijk de koloniën overzee.

De tweedeling werkte ook door in de representatie van de provincie. Van de zandgebieden kennen we de idyllische schilderijen van onder anderen Sientje Mesdag, Anton Mauve en Julius van de Sande Bakhuyzen. Heidelandschappen met herder en schapen, maar ook liefelijke afbeeldingen van boerenmeisjes aan het werk in de moestuin of afgebeeld terwijl zij het kleinvee voeren. De schilderijen ademen rust, stilte en eenvoud. Het is alsof de tijd stilstaat. Dit was, om de woorden van dichter-schilder Hofdijk nog eens aan te halen, het Egypte van Nederland. De veengebieden daarentegen heetten op een bepaald moment het Drentse Californië. Men vond er dan wel goud, bruin goud, maar van beschaving was nauwelijks sprake.

Voorbeeld van een traditionele plaggenhut

De afbeeldingen van het veen weerspiegelden dit beeld. Zij toonden geen liefelijk Arcadia. Integendeel, het veen en de bewoners pasten niet in de pastorale traditie. Op de foto's van de veenstreek zien we weerbarstige types, sterke turflaadsters en -zetsers, gedrongen maar krachtige arbeiders, verloren in een onbegrensde, kale ruimte zonder enig vertrouwd oriëntatiepunt. De ruigheid van de geportretteerde bevolking doet denken aan de Engelse foto's van de pittoreske zwervers en vagebonden die in de Victoriaanse tijd zeer populair waren. Van Gogh schreef aan zijn broer dat de veenbewoner een fysionomie bezat die deed denken aan varkens en kraaien, maar zo nu en dan verschijnt een figuurtje dat "als de lelie onder de doornen is".⁹³ De plaggenhutten werden zo karakteristiek gevonden dat ze menig ansichtkaart sierden met het opschrift: Groeten uit Drenthe.

Het imago van de veenstreek en haar bewoners werd in belangrijke mate bepaald door de geschriften van dominees als Willem de Weerd, W. Jonker en W. Braak-Hekke die werkzaam waren in de veenstreek. De dominees gaven soms indringende portretten van het

leven in het veen dat werd gekenmerkt door armoede en achterlijkheid met hier en daar een opmerkelijk vertoon van menselijke waardigheid en vroomheid. Dominee De Weerd was veruit de bekendste van de predikanten die in de venen evangeliseerden. Van zijn hand verscheen de verhalenbundel *De Domineer van Turfland* waarin hij zijn leven in de Drentse veenkolonie beschreef. De opbrengst zou ten goede komen aan de evangelisatie in de zuidoosthoek. De Weerd werd op instigatie van Braak-Hekke aangesteld in Klazienaveen-noord waar de firma Scholten een evangelist wenste. Volgens De Weerd zou in deze streek ieder spoor van de moderne beschaving ontbreken.⁹⁴

Predikant W. Braak-Hekke was dezelfde mening toegedaan. Ook hij berichtte over de primitieve omstandigheden, de ruwe omgangsvormen en het gebrek aan ontwikkeling. Braak-Hekke werkte van 1895 tot 1930 in Emmer-Compasuum. Toen hij voor het eerst naar zijn standplaats reisde, een voor hem dan nog onbekend gebied, kreeg hij van de voerman te horen dat deze hem voor nog geen 25 gulden op een zaterdagavond naar zijn nieuwe standplaats wilde rijden, want, zo beweerde de man, daar snijden en vechten ze alles kort en klein. De dokter had iedere maandag veel werk om alle wonden dicht te naaien.⁹⁵ De dominees zagen de veenstreek als een zendingsgebied en deden het voorkomen alsof ze zich in een overzees gebied bevonden. De bevolking was enerzijds kinderlijk primitief, bijgelovig en simpel, en anderzijds onbeschaafd en onbehouden zoals van de bevolking in de koloniën kon worden verwacht.

Hun verhalen droegen ongewild bij aan het dreigende beeld van de opstandige veenarbeider dat in de roerige jaren tachtig, toen werd gestreden voor hogere lonen, in de pers ging overheersen. Zo beschreef dominee Jonker hoe de opstandige stakers een rode vlag meevoerden zonder dat zij de symbolische waarde daarvan begrepen. Jonker, die dit alles met lede ogen aanzag, gaf de stakers de nationale driekleur mee onder de belofte dat zij deze onbeschadigd terug zouden brengen. Dat zij zich aan deze belofte hebben gehouden, zal echter geenszins de dreigende indruk hebben weggenomen die deze rel op buitenstaanders moet hebben gemaakt. Het verhaal suggereerde dat de veenbevolking in al haar onnozelheid makkelijk een speelbal zou kunnen worden van gevaarlijke politieke agitatie.⁹⁶ En daar was men zelfs tot in Den Haag zeer beducht voor.

Het meest beruchte oproer begon in 1888 in Emmen en verspreidde zich over de hele veenstreek. Inzet was de eis van loonsverhoging als compensatie voor het steeds zwaarder wordende graafwerk. Commissaris van de Koningin Pijnacker Hordijk vroeg zelfs om militaire bijstand. De marechaussee verscheen en probeerde de orde te herstellen. *De Notekraker* publiceerde een bijtende spotprent op deze poging van de regering om de rust te herstellen.

Niet iedereen oordeelde overigens negatief over de veenbevolking. Burgemeester H.W. Tijmes van Emmen meldde zijn superieuren in 1891 dat de vaste veenarbeiders weinig last veroorzaakten maar dat het juist de mensen uit het heidegebied waren die voor onrust zorgden. Zij woonden rondom het veen in zelfgebouwde hutten, zonder dat zij door de verveners waren aangetrokken.⁹⁷ De heidegebieden konden blijkbaar nog steeds worden opgevoerd als de goddeloze wildernissen waar het onheil woonde. In de kranten en in de verhalen van de dominees werd echter geen onderscheid gemaakt tussen het losse werkvolk en de veenarbeiders. Iedereen was zonder aanzien des persoons een veenarbeider.

Naar aanleiding van deze onlusten besloot de regering in 1890 tot een grote arbeidsenquête in de veenstreken.⁹⁸ Enquêteurs reisden door de verschillende veenkolonieën in Groningen, Friesland en Drenthe en ondervroegen veenarbeiders, veenbazen maar ook

middenstanders, onderwijzers en artsen over de woon-, werkomstandigheden in het veen, de arbeidsonrust en de mentaliteit van de veenbevolking. In Drenthe werden inwoners uit ondermeer Hollandsche Veld, Hoogeveen, Oosterhesselen, Veenoord, Nieuw-Amsterdam, Schoonoord, Weerdingermond en Erica gehoord. De arbeiders werden uitgebreid gevraagd naar hun werkomstandigheden, hun lichamelijk welzijn en eventuele betrokkenheid bij de arbeidsonlusten. De antwoorden bewezen hoe zwaar het werk was en hoe gering de verdiensten. Toch waren velen niet ontevreden. Alleen de gedwongen winkelnering werd beschreven als een groot kwaad. Unaniem spraken de arbeiders hun ongenoegen uit over deze situatie die volgens hen tot vele misstanden zou leiden.

Onderwijzers, artsen en andere hoger geschoolden kregen meer beschouwende vragen voorgelegd over het leven in het veen. Het oordeel van de ondervraagden verschilde nogal. De zeventigjarige arts Fekko Koerts Ameshoff uit Hoogeveen was van mening dat iedereen overdreef wanneer het ging over vervuiling en ziekte. De veenbevolking was wel wat gewend, gehard door de omstandigheden. Alleen zij die niet flink waren en geen aardappelen, stro, haver en rogge verbouwden, leden armoede aldus Ameshoff.⁹⁹ De meeste vragen van de enquêteurs betroffen de gezinsomstandigheden en de gevolgen van vrouwenarbeid. Herhaaldelijk werd arbeiders, onderwijzers, artsen, bouwopzichters en veenbazen gevraagd naar de taak en werkzaamheden van vrouwen. Hoewel zij veel belangstelling toonden voor de situatie van de vrouwen, riepen de enquêteurs geen arbeidsters op voor een gesprek. Dit in tegenstelling tot de industrie-enquêtes waar wel enkele vrouwen werden gehoord. De commissie vond de veenarbeidsters te onbekwaam om het woord te voeren.

Albert Sieders, een timmerman uit Hoogeveen vertelde hoe hij kleine huisjes opleverde speciaal voor veenarbeiders die hij als "zeer weinig ontwikkeld" typeerde. Toen de commissie hem vroeg of hij nog iets wilde toevoegen aan zijn verhaal, merkte hij het volgende op: "Ik wenschte aan de heeren te zeggen dat ik het noodzakelijk zou vinden, dat de arbeid van de gehuwde vrouwen en kinderen werd verboden".¹⁰⁰ Hij vertelde hoe de kinderen 's ochtends wakker geschreeuwd moesten worden en hun pannenkoek niet op konden vanwege de slaap.¹⁰¹ Onderwijzer Berend Veldkamp, schoolhoofd in Hollandsche Veld deelde deze mening. Ook hij pleitte voor een verbod op de arbeid van gehuwde vrouwen omdat dit ten koste ging van huishouden en gezinsleven. Zo was de moeder 's avonds te vermoeid om naald en draad ter hand te nemen, meende de onderwijzer.¹⁰² De ondervraagden hadden echter ook commentaar op de vrouwen zelf, die liever in het veen werkten dan in het huishouden dat zij "verslinderden". Vele vrouwen zouden klagen over de lange saaie winters en verlangen naar de tijd dat ze "weer aan het turfdragen gaan".¹⁰³ De boekdrukker en tevens secretaris van de werkliedenvereniging te Hoogeveen, Hermannus Lambertus van der Sleen, meldde dat de turflaadsters vaak een stuk meevoeren met het turfschip en dat zij dan sterke drank kregen geschonken. Soms deed de schipper onderweg verschillende kroegen aan. Van der Sleen oordeelde: "Talrijk zijn de arbeiders die in den graaftijd met hun gezin grof geld verdienen, waarvan zij een niet onbeduidende som zouden kunnen opleggen tegen de wintertijd, indien zij er prijs op stelden, zuinig en oppassend te zijn en sparen wilden (...) Gebrek aan spaarzaamheid en overleg, overmatig drankgebruik maken, dat het verdiende geld spoedig geheel verteerd is en noodzaken den zorgloozen en verkwistende arbeider als dan zijn toevlucht te neemen tot den baas en in de wintertijd op voorschot te leenen op het loon van het komende werkseizoen".¹⁰⁴

Iedere vorm van huishoudelijke kennis zou ontbreken. Opnieuw Van der Sleen: "Ik ben ook overtuigd dat velen niet geleerd hebben om behoorlijk hunnen huishouding waar te nemen en dat zij vaak voor een gulden niet koopen wat daarvoor werkelijk te koop is". Andere geïnterviewden bevestigden deze visie. Ook zij zagen in de arbeid van de gehuwde vrouwen veel ellende, en ook zij wezen op de geringe huishoudelijke ontwikkeling. Kleding werd, tot ontzetting van de enquêteurs, eenvoudig weggegooid in plaats van liefdevol hersteld of vermaakt.

Het was niet alleen de schuld van de vrouwen zelf. Uit de interviews bleek dat de veenbazen bij voorkeur die arbeiders in dienst namen die vrouw en kinderen inbrachten. "Als men naar werk vraagt, informeert de baas of de vrouw kan turven, zegt de vrouw dat zij dit werk niet verstaat dan zegt de baas, neen jongen, dan kan ik je niet gebruiken", aldus veenarbeider Albert Jacob Koster uit Zwindersche Veld.¹⁰⁵ Zo werden vrouwen en meisjes wel verplicht om mee te werken, met alle negatieve gevolgen van dien voor het huishouden en het gezinsleven. Koster vertelde dat veel vrouwen liever helemaal niet meewerkten in het veen omdat het zeer onvoordelig was. De meeste vrouwen hadden twee of drie kinderen en een "kindermaagdje" kostte een dubbeltje tot drie stuivers. Dit bedrag ging van het loon af zodat ze soms maar acht stuivers overhielden.¹⁰⁶

De opvallende interesse van de enquêtecommissie voor het huiselijk leven van de veenarbeiders moet in het licht gezien worden van de in die tijd gevoerde discussies over seksespecifieke arbeidsbescherming. In 1889 nam het parlement een arbeidswet aan die gevaarlijk en overmatig werk van jeugdige personen en vrouwen moest tegengaan. De argumenten om vrouwen te beschermen, waren gedeeltelijk toegespitst op haar aparte positie van moeder en echtgenote.¹⁰⁷ De wet van 1889 betekende zeker niet het einde van alle discussies over wettelijk ingrijpen. De kwestie bleef een belangrijk thema in politieke debatten.¹⁰⁸ Hoewel de feitelijke discussie ging over de vraag of vrouwen baat zouden hebben bij zo'n ongelijke behandeling, speelde op de achtergrond de meer algemene vraag over de organisatie van de moderne, geïndustrialiseerde samenleving en de verschillende posities die mannen en vrouwen zouden moeten innemen. Diende de gehuwde vrouw zich aan haar gezin te wijden of mocht zij ook buitenshuis arbeid verrichten? Uit de vragen van de enquêteurs blijkt hoezeer deze kwestie hen bezighield. En in die zin functioneerde deze enquête, overigens net als de industrie-enquêtes uit 1886, niet zozeer als een referentiële bron maar veel eerder als een tekst die de discussies mede vorm gaf en de veenarbeiders, hun leven en werk, op een specifieke wijze beschreef en in beeld bracht.¹⁰⁹

De antwoorden van de geïnterviewden moeten de enquêteurs ervan hebben overtuigd dat de arbeid van gehuwde vrouwen grote nadelen voor het gezin met zich meebracht. De slechte omstandigheden in het veen leken voor een groot deel te wijten aan de afwezige moeder en echtgenote. In latere verslagen over de situatie van de veenbevolking zal nog herhaaldelijk het argument worden aangehaald dat het meewerken van de vrouwen zeer nadelig was voor de gezinssituatie. Zij moesten immers zorgen voor de opvoeding, voor de netheid en de orde in de woning en enige vorm van huiselijkheid creëren. Bijna het gehele programma van de Centrale Vereeniging was, zoals we zullen zien, gericht op de veenarbeidsters en het aanleren van huishoudelijke vaardigheden.

Uit de enquêtes kwam een beeld tevoorschijn van een weinig ontwikkelde bevolking die aan de rand van de bewoonde wereld, in de marge van de beschaving, probeerde te overleven. De pers en de politiek spraken schande van de situatie, met name de gedwongen win-

kelnering moest het ontgelden. Pas in 1906 werd deze door velen ervaren misstand bij de wet afgeschaft. Veel verder kwam het niet. De veenstreek werd aan haar eigen problemen overgelaten, ook al signaleerde de burgemeester van Emmen een zekere oneerlijkheid: het hele land profiteerde van de turf terwijl de gemeente Emmen door het absentisme veel belastinggeld misliep.¹¹⁰

In de jaren na de verontrustende veenenquêtes verslechterde het beeld van de veenstreek in die zin dat men anders ging oordelen over de situatie aldaar. Eenzelfde omslag is te herkennen in Engeland waar de eens zo populaire foto's van *harlots and gypsies* niet langer als schilderachtig werden beoordeeld maar begrepen als een beeld van armoede en ellende. Ook in Nederland vond een soortgelijke verschuiving in de appreciatie plaats. Waar men de afbeeldingen van plaggenhut en veenarbeid eerst nog als exotisch en ruig beoordeelde en waardeerde – ze waren immers pittoresk genoeg om een ansichtkaart te sieren – zag men aan het begin van de twintigste eeuw slechts armoede en ellende, omstandigheden waarvoor men zich, als beschaafde natie, moest schamen.

Een exemplarisch voorbeeld van dit veranderende sociale bewustzijn is de inrichting van de zaal Maatschappelijk Werk op de Nationale Tentoonstelling Vrouwenarbeid in 1898. De initiatiefnemsters wilden de ellendige arbeidsomstandigheden van vrouwen en kinderen tonen. Na de nodige discussies kozen zij ervoor om de wantoestanden niet zo zeer als uitwassen van het kapitalistische systeem te presenteren, maar eerder als een vorm van leed waartegen de vrouw ten strijde kon trekken. De tentoonstellingscommissie zocht beelden om de welgestelde vrouwen wakker te schudden. De commissie liet een plaggenhut in miniatuur nabouwen. De bezoeksters konden in de hut naar binnen kijken zonder dat zij zo'n soort woning hoefden te betreden. Zo konden zij het exotisch aandoende verschijnsel van de plaggenhut van dichtbij bekijken terwijl de (veilige) distantie gewaarborgd bleef, tegelijkertijd ontstond een schokkende identificatie waardoor menig bezoeker bleek en aangedaan de tentoonstellingsruimte moest verlaten omdat haar werd verteld dat in dit soort hutten soms zelfs twee gezinnen woonden.¹¹¹ Juist de identificatie en de morele verontwaardiging die de inrichtsters van de tentoonstelling probeerden op te wekken, zetten aan tot een veranderend sociaal bewustzijn. De armoede werd nu als een schande gezien en niet meer als iets exotisch maar als iets waar tegen opgetreden zou moeten worden.

De veenenquêtes, de verhalen van de turfdominees en de steeds weer oplaaierende politieke onrust gaven de veenstreek het imago van een roerig, armoedig en onderontwikkeld gebied. Het ontwakend sociaal bewustzijn zag in de veenbevolking een beklagenswaardige sociale anomalie die niet meer paste in een modern en geïndustrialiseerd Nederland. We zullen nog zien hoe in de jaren twintig van de twintigste eeuw dit beeld verder werd ingezet om steun te verwerven voor de noodlijdende veenstreek. Provinciaal historicus van Drenthe Michiel Gerding signaleerde "een mythe van de veenarbeiders", die in deze jaren zou zijn ontstaan.¹¹² De wortels van deze mythe liggen evenwel in de laatste decennia van de negentiende eeuw. Daar ontstond het negatieve beeld van de veenarbeider, het gezicht van armoede, achterstand en sociale neergang. Het werd het tweede gezicht van Drenthe. Zo was Drenthe het land van zand, heide en veen, van Bartje en van kleine Hein, die leefden tussen zandverstuiving en turfbulten.

Het Drentse landschap lijkt een en al natuur, alsof het door geen mensenhand is aangeraakt. De negentiende-eeuwse beeldvorming van de provincie is gebaseerd op deze vooronderstelling. De oppermachtige natuur zou Drenthes noodlot zijn. Men zag slechts onontgonnen leegte en

woestheid. Niets is minder waar, het Drentse land is eeuwenlang bewerkt en veranderd zowel de heidevelden als de veengebieden. De veranderingen zijn evenwel minder spectaculair of opvallend dan in de rest van Nederland. Ze brachten geen grote welvaart en werden daarom minder gezien en begrepen dan het wonder van de Hollandse polder, de "fraaie beemd", onder anderen door D.J. Van Lennep gloedvol bezongen.

En zo oogde begin twintigste eeuw Drenthe voor de meeste buitenstaanders met name ambtenaren, reizigers en toeristen, schilders maar ook het brede publiek dat haar informatie kreeg via krant en tijdschrift, nog steeds jeugdig en toch oeroud. De zandgronden zouden zich kenmerken door een grote ouderdom, waar de gemeenschappen traditioneel voorleefden, afkerig van buitenstaanders en noviteiten, zoals negentiende-eeuwse landhuishoudkundigen en politici al veronderstelden. Dit beeld werd later door volkskundigen onderschreven. Op de zandgronden woonden de echte Drenten, gekenmerkt door de zogenoemde Saksische paralyse. Dit beeld van een in zichzelf verzonken en stil voortlevende bevolking omgeven door een ongerepte natuur werd gevisualiseerd door de leden van de Haagse school en hun epigonen. Zeer geliefde afbeeldingen van een landschap dat niet meer bestond maar dat het publiek wel bekoorde. De toeristische sector zou dit nostalgische beeld verder uitbaten.

De veenstreek daarentegen zou ondrents zijn met haar jonge bevolking en een primitieve gemeenschap die nog in de kinderschoenen stond. Cultuur en beschaving ontbraken. Hoewel de turfwinning ooit een belangrijke nijverheidssector was, en de veenstreek in alles oogde als een industrieel complex, kwam aan het eind van de negentiende eeuw het verval mede door veranderingen op het gebied van brandstofgebruik aan gezet door nieuwe productiemethoden in de industrie. Nu lag armoede op de loer maar zoals geënquêteerden en de turfdomeinees meldden, dit werd mede veroorzaakt door het zorgeloze, 'kinderlijke' gedrag van de veenbevolking. Politieke onrust maakte het gebied onbetrouwbaar. Het spook van de revolutie waarde rond en bezat het uiterlijk van de ontevreden veenarbeider. De veenstreek was niet meer dan turf, jenever en achterdocht.

Voor beide Drentse regio's gold de typering van jeugdig en toch oeroud, opgesloten in het verleden, met een glorieuze toekomst in het verschiet maar geen plaats in het heden. Ze waren 'niet bij de tijd'. Aan het begin van de twintigste eeuw was het tijdsprobleem van Drenthe nog steeds niet opgelost, ook al dichte Schiphorst opgewekt:

"Neen! De bijnaam "hei en struiken"
Past voor Drenthe nu niet meer;
In de rol van Asschepoester ziet men dan ook niet meer
In een passend kleed gestoken,
Wordt ze langzaam gelijk
Aan haar' rijke, schoone zusters,
Dochters van 't Oranje rijk",¹¹³

Nu is beeldvorming altijd gedeeltelijk gebaseerd op wat men in de werkelijkheid aantreft. Drenthe was een eenvoudige, agrarische provincie die zich in weinig onderscheidde. Van een spectaculaire achterstand was aan het begin van de negentiende eeuw geen sprake zoals ook blijkt uit het proefschrift van Vincent Tassenaar waarin wordt aangetoond dat Drenthe in de eerste helft van de negentiende eeuw zeker geen armoede-provincie was.¹¹⁴ Pas in de

loop van die eeuw ontstond enig verschil. Terwijl delen van Nederland zich ontwikkelden in de richting van een geïndustrialiseerde samenleving, bleef Drenthe een agrarische provincie met weinig moderne nijverheid, zonder dat er echter sprake was van een dramatische terugval. Toch verdween deze werkelijkheid voor een deel achter de beelden en verhalen over een Drenthe dat zich nog steeds buiten de moderne tijd bevond. Dit beeld, dat zich rond de eeuwwisseling verdiepte, zou het gebied tot ver in de twintigste eeuw aankleven.

Voor de provinciale bestuurlijke elite was deze beeldvorming problematisch. Het was aan haar om Drenthe verder te brengen en de provincie te bevrijden van zijn negatieve imago, of, zoals het provinciale bestuur aan het begin van de negentiende eeuw opmerkte: aandacht te vragen voor de "te weinig gekende, pas ontluikende en voor nog zoo vele ontwikkeling vatbare provincie". Gedurende de gehele negentiende eeuw werden allerlei initiatieven ontwikkeld die Drenthe moesten hervormen. Het provinciale bestuur betoonde zich gedurende de gehele negentiende eeuw zeer actief. Wegens het uitblijven van steun en financiën uit Den Haag werd een specifieke regionale politiek ontwikkeld: het bestuur volgde de verveeners-traditie. Op persoonlijke titel namen de commissarissen het initiatief tot ontginningen of andersoortige projecten inzake de aanleg van de infrastructuur.¹¹⁵ Het idee van maakbaarheid, dat gewoonlijk wordt verbonden met de sociaal-economische politiek van na de Tweede Wereldoorlog, speelde al veel eerder een rol in de Drentse geschiedenis. De provinciale top kende een bestuurstraditie die gericht was op ontwikkeling en vooruitgang: zowel voor de Gouverneur des Konings Petrus Hofstede aan het begin van de negentiende eeuw als voor Jan Tijmen Linthorst Homan, die in 1917 tot Commissaris van de Koningin werd benoemd. Allen zetten zich in om Drenthe vooruit te helpen en 'bij de tijd' te brengen. Daarvoor kozen ze in eerste instantie de voor de hand liggende weg van ontginning en verbetering van de infrastructuur.

Het is echter Jan Tijmen Linthorst Homan die bovendien een sociale politiek ontwikkelde. Dit was een nieuwe, typisch twintigste-eeuwse strategie in het streven naar vooruitgang en modernisering. Dit leidde tot de oprichting van de Centrale Vereeniging voor den Opbouw van Drenthe in 1925, het eigenlijke onderwerp van deze studie. Om zijn moderniseringsplannen te verwezenlijken maakte Linthorst Homan slim gebruik van de bestaande sentimenten ten opzichte van Drenthe als een kleine, arme en achterlijke provincie. Zijn politiek werd gevoed door de ideeën van Gezina Bähler-Boerma, echtgenote van de emeritus-dominee Louis Bähler. Beiden streefden een soortgelijk doel na: ontwikkeling en verheffing van Drenthe en van de plattelandscultuur. Het kwam tot een ietwat ongewone samenwerking tussen deze idealistische domineesvrouw en de ambitieuze Commissaris van de Koningin die gericht was op de modernisering van Drenthe. In de komende twee hoofdstukken zullen hun beider visies worden besproken over hoe zij zich de oplossing van Drenthes anderstijdigheid voorstelden.

Gezina Bähler-Boerma en het dorpshuis in Paterswolde gedurende de jaren 1915-1925

Op 3 oktober 1915 werd het eerste dorpshuis van Nederland met enig bescheiden feestgedruis geopend. Deze heugelijke gebeurtenis vond plaats in Paterswolde, een klein Drents esdorp vlak onder Groningen dat in die jaren zo'n drieduizend inwoners telde, waarvan het merendeel zijn bestaan in de land-en tuinbouw vond. Daarnaast bezat Paterswolde nog een aanzienlijke groep forenzen en nieuwkomers, die het plaatsje als domicilie hadden gekozen vanwege de rust en het aangename woonklimaat. Tot deze nieuwkomers behoorde ook Gezina Bähler-Boerma, echtgenote van predikant in ruste Louis Adriën Bähler. Zij nam het initiatief tot oprichting van het dorpshuis. Daarmee hoopte zij de ontwikkeling van het platteland te stimuleren en het lichamelijke, geestelijke en maatschappelijke welzijn van de bewoners te bevorderen. Het dorpshuis moest het centrum worden van een "nieuw, fris dorpsleven".

Het idee was geënt op het zogenoemde volkshuiswerk, oorspronkelijk een Engelse initiatief, dat aan het eind van de negentiende eeuw ook in Nederland, en dan met name in het westen van het land opgang maakte. Eind jaren zeventig van de negentiende eeuw signaleerden vele Engelsen een steeds breder wordende kloof tussen de sociale klassen die onvermijdelijk zou leiden tot onrust en instabiliteit. Geïnspireerd door John Ruskin's North Hinksey project en aangezet door de filosofie van T.H. Green ontwikkelde de Oxfordse hoogleraar economische geschiedenis Arnold Toynbee, niet te verwarren met de latere cultuurhistoricus A.J. Toynbee, een soortgelijk initiatief om de groeiende tegenstelling binnen de samenleving te overbruggen en een sociale verzoening te bewerkstelligen.¹ Ieder jaar verbleef hij met een aantal van zijn studenten voor enkele weken in de armste wijk van Londen, East End, als gast bij het domineesechtpaar Samuel en Henriëtte Barnett. Zij gaven lezingen, organiseerden discussieclubs en probeerden de bevolking zoveel mogelijk bij te staan in hun dagelijkse problemen. Op deze wijze hoopte Toynbee niet alleen de sociale spanning te verminderen doordat de leden van de verschillende klassen elkaar op deze wijze leerden kennen en vertrouwen, ook konden de minderbedeelde inwoners van East End via het gratis onderricht van zijn studenten kennis maken met de verworvenheden van de beschaving.

Toen hij in 1883 op dertigjarige leeftijd plotseling overleed, wilden zijn vrienden een waardig monument ter zijner nagedachtenis oprichten.² Dominee Samuel Barnett nam daarbij het voortouw. Het gezelschap kocht een perceel naast de parochiekerk van Barnett, richtte het pand in als een *settlement* en vernoemde het naar Toynbee. Toynbee Hall bezat ondermeer een leeszaal, een leslokaal en meerdere logeerkamers voor de studenten die enige tijd in East End kwamen werken. Op het programma stonden cursussen, lezingen en

discussieavonden, dit alles onder de bezielende leiding van het echtpaar Barnett. Het initiatief gericht op verheffing en overbrugging van het klase-onderscheid, werd ook buiten de grenzen van Engeland bekend, niet in de laatste plaats door Barnett zelf die de belangstelling voor Toynbee Hall gaande wist te houden. Hij was zo vaak in Oxford te vinden, dat men hem ook wel *an unpaid professor of social philosophy* noemde.³ De dagelijkse werkzaamheden in Toynbee Hall liet hij over aan zijn vrouw die in feite de leiding had over de *settlement* en verantwoordelijk was voor de vele activiteiten.

In Nederland werd het Toynbeewerk geïntroduceerd door de feministe H el ene Mercier en de Leidse hoogleraar W. van der Vlugt. Mercier schreef in het *Sociaal Weekblad* een aantal lovende artikelen over het Engelse initiatief terwijl Van der Vlugt in *De Gids* een "warm, aanbevelend woord" wijdde aan het Toynbeewerk, dat door de beide auteurs werd gezien als een vorm van volksopvoeding: "Het opheffen van al wat lager staat tot zijn eigen peil".⁴ In 1882 werd, mede door toedoen van Mercier, het eerste volkshuis in Nederland opgericht: Ons Huis te Amsterdam, dat een op de Engelse *settlement* geënte vorm kreeg. Het idee viel in vruchtbare aarde. Juist in deze periode, de jaren tachtig van de negentiende eeuw tot aan de eerste wereldoorlog, zocht men naar nieuwe idealen en perspectieven ten behoeve van de voortgang en de opgang van de samenleving, maar evenzeer om de (dreigende) neergang, de degeneratie en de verwording, een halt toe te roepen. Met name in sociaal-liberale kring, waartoe ook Mercier behoorde, had men belangstelling voor dit initiatief van volksopvoeding dat de intellectuele kracht en de deugdzaamheid zou bevorderd, zo werd verondersteld. Bovendien zou deze vorm van volksopvoeding het solidariteitsbesef tussen de klassen en de maatschappelijke verantwoordelijkheid van de burger versterken. Voor de sociaal-liberalen betekenden deze twee kwaliteiten een waarborg voor een "gezonde ontwikkeling der samenleving zelve", opdat de staat bij afwezigheid van de burger niet zou vervallen in tirannie noch aan moordend eigenbelang ten onder zou gaan.⁵ In 1893 gaf de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen ('t Nut) de opdracht een onderzoek in te stellen naar alle initiatieven betreffende "de verstandelijke en zedelijke ontwikkeling van de minder bevoorrechten".⁶ De resultaten werden verwerkt in een rapport met de veelzeggende titel *Persoonlijke bemoeiingen van meer ontwikkelden in 't belang van minder ontwikkelden*. Uit dit rapport blijkt dat een niet gering aantal verenigingen en organisaties, verspreid over het hele land, zich reeds met het Toynbee- of volkshuiswerk bezig hield. De initiatieven varieerden van wekelijkse clubavonden tot dagelijkse activiteiten als kinderopvang en cursussen.

Gezina Bähler-Boerma was bekend met het volkshuiswerk maar vond dit vanwege de stedelijke oriëntatie minder geschikt voor het platteland. Volgens de vrouw van emeritus dominee Bähler kampte het platteland met specifieke problemen waarvoor het volkshuiswerk in eerste instantie geen oplossing bood. In zeer algemene bewoordingen, zonder enige verwijzing naar Drenthe, signaleerde ze een teloorgang van de oude plattelandscultuur: "Stelt U daarenboven voor, dat aardige oude gebruiken en zinvolle feesten, velerwegen waren verdwenen en gymnastiek of sport door de dorpsjeugd weinig werd beoefend tot voor korte jaren. Verveeld rondsloeterend, centen opgooiend of schreeuwend en tierend werd de vrije tijd zoek gebracht".⁷ De grote steden lokten met hun modern vermaak, terwijl zij die achterbleven leden "onder te weinig aanraking met nieuwe cultuurwaarden".⁸ Een geestelijke honger knaagde: "Voor de leergragen onder de dorpsjongeren leidt dat tot moedeloosheid, tot wanhopig wordens toe. De groep der onverschilligen maakt een tijdperk van verwilderingsgenot door als geen stevige ouderhanden leiden".⁹

Ze stond niet alleen in haar zorg om het platteland. Vanuit verschillende hoeken werd gewezen op de problemen, met name die van de sociale desintegratie die rurale gebieden bedreigden. In kringen van de sociografen rond de Amsterdamse hoogleraar S.R. Steinmetz, verschenen studies over de neergang van de plattelandsbeschaving. De populaire schrijver P. H. van Moerkerken verwerkte dit thema in zijn sleutelroman *Ondergang van een dorp*. In deze roman analyseerde hij de neergang van een kleine plattelandsgemeenschap, gemodelleerd naar het kunstenaarsdorp Laren. In de jaren twintig en dertig waarschuwden ook volkskundigen en sociologen als H.D. de Vries Reilingh en P.J. Bouman dat het traditionele platteland dreigde te verdwijnen door de oprukkende stedelijke omgeving en de nivellerende invloed van de massamens. Ze pleitten voor bescherming en voor het geven van nieuwe impulsen.

Het dorps huis met zijn aangepast programma, toegesneden op de noden van het platteland, kon volgens Bähler-Boerma een belangrijke rol spelen in de oplossing van de problemen. Haar initiatief was in feite een bescheiden, pragmatisch antwoord op de vermeende crisis van het platteland. Dit moet ook de Drentse Commissaris van de Koningin J.T. Linthorst Homan hebben ingezien toen hij tijdens een werkbezoek aan Eelde-Paterswolde, kennis maakte het dorps huiswerk van Gezina. Toen hebben beiden reeds gesproken over het opzetten van een dorps huisplan dat de ontwikkeling van heel Drenthe ten goede moest komen. Daarmee werd een eerste stap gezet op de weg die uiteindelijk zou leiden tot de oprichting van de Centrale Vereeniging voor den Cultureelen, Hygiënischen en Oeconomischen Opbouw van Drenthe. Wie was deze domineesvrouw, die Linthorst Homan bekwaam van advies diende en een voor haar tijd moderne visie op de ontwikkeling van rurale gebieden formuleerde waarmee ze in belangrijke mate de grondvorm van de Centrale Vereeniging bepaalde? Waar kwam haar betrokkenheid bij het sociaal werk vandaan? Om deze vragen te beantwoorden en enig inzicht te verkrijgen in haar beweegredenen, is het relevant om in te gaan op haar levensloop. Daarbij verdient haar huwelijk met de radicale dominee Louis Bähler de nodige aandacht, omdat het bepalend is geweest voor haar persoonlijke ambities en geesteshouding. Daarna komen haar werkzaamheden uitvoerig aan de orde om aan te geven hoezeer bepaalde facetten van de Centrale Vereeniging geënt zijn op het dorps huiswerk van Gezina Bähler-Boerma.

Twee Tolstojanen in Paterswolde: Louis en Gezina Bähler-Boerma

De Bählers waren niet uit Paterswolde afkomstig. Gezina werd in 1874 in Assen geboren en bracht haar jeugd door in Blokum, een gehucht bij Ten Boer in de provincie Groningen.¹⁰ Louis stamde uit het Gelderse Kesteren waar hij in 1867 werd geboren.¹¹ Na hun huwelijk in 1894 was Louis werkzaam als predikant in diverse noordelijke gemeenten. Pas in 1911 vestigde het echtpaar zich in Paterswolde waar ze de villa Lemferdinge aankochten. Lemferdinge was een overgebleven deel van een groot landgoed dat ooit de woonstede was geweest van een aantal aanzienlijke families waaronder de Van Dörnberg Heidens.¹² De brede oostgevel met een deur in het front, herinnerde aan de vroegere grotere opzet van het landgoed. Achter deze gevel bevond zich de gezamenlijke studeerkamer annex bibliotheek van de Bählers. Twee portretten domineerden het sober ingerichte vertrek: een afbeelding van graaf Leo Tolstoj en een foto van de dichteres en socialiste Henriëtte Roland Holst.¹³ De keuze om portretten van juist deze personen de wand te laten sieren, was veelzeggend. De Bählers behoorden tot de idealistische en naar verheffing strevende generatie

Louis A. Bähler

Gezina Bähler-Boerma

van 1900 die wenste te leven volgens de hoogste zedelijke principes en zich dienstbaar maakte aan de gemeenschap. Ze zijn qua principes en levenskeuze te vergelijken met bekende echtparen uit die tijd zoals Henriëtte en Rik Roland Holst-van der Schalk of Marie en Johannes Rutgers-Hoitsema die zich evenzeer wijdden aan het heil van de samenleving.

Louis had zijn principiële opstelling niet van een vreemde. Zijn vader die ook predikant was, stond bekend als een sociaal bewogen en geëngageerde persoonlijkheid die zich bovendien had onderscheiden als een eminente schriftgeleerde. Volgens tijdgenoten was Bähler senior zeer consequent in woord en daad, zoals mag worden opgemaakt uit het volgende voorval. Tijdens een preek had Bähler zijn gemeente voorgehouden dat de arbeid van de koster niet minder waard was dan de arbeid van een voorganger of een ouderling. Vervolgens nodigde hij "broeder" koster uit om naast de ouderlingen, voor in de kerk plaats te nemen.¹⁴ Louis trad in zijn vaders voetsporen. Hij koos eveneens voor de theologie en ging in Groningen studeren. Daar betoonde hij zich een toegewijde en idealistische student. In 1892 schreef hij een brochure waarin hij medestudenten opriep hem na te volgen. Er zou eën nieuwe theologenvereniging ter bestrijding van onzedelijkheid moeten worden opgericht. Deze vereniging zou studenten theologie moeten ondersteunen in een zuivere levenswandel en hen afhouden van zedenbedervende activiteiten, zoals bezoek aan café-chantants en bordelen, het zich verlustigen aan onzedelijke afbeeldingen en het bezigen van grove taal en vloekwoorden.¹⁵

De oproep van Bähler stond niet op zichzelf. Mede onder invloed van de discussies over het vraagstuk van de prostitutie pleitten in deze periode ook andere mannen, waaronder theologen als H. Pierson, voor een nieuwe seksuele moraal. Met name Pierson hekelde de dubbel moraal en verweet mannen met twee maten te meten. Zij zouden geen eerbied hebben voor vrouwen en hun geslachtsdrift niet weten te beheersen.¹⁶ Pierson en de zijnen zochten naar een nieuw mannelijkheidsideaal van kuisheid en beheersing, zoals ook was te herkennen in de oproep van Bähler. Overigens leidde het niet tot de oprichting van de door hem gewenste vereniging. Blijkbaar voelden zijn medestudenten zich niet aangesproken.

Tijdens zijn studietijd leerde hij Gezina Boerma kennen die bij haar ouders in Blokum woonde en door de week de RijksHogerBurgerschool in Warffum bezocht. Aanvankelijk leek Louis niet veel oog te hebben voor de toen zeventienjarige Gezina. Hij werd geheel in beslag genomen door zijn aanstaande reis naar Straatsburg. Maar eenmaal in den vreemde moet hij zich hebben bedacht. Uit zijn reisdagboek blijkt dat hij verliefd was geworden op het meisje uit Blokum. Hij schreef haar uitvoerige brieven, maar tot zijn grote spijt maakte Gezina geen haast met het beantwoorden.¹⁷ Uiteindelijk wist hij toch haar hart te winnen en in 1892 verloofden zij zich.

Hoewel Gezina in deze periode bij haar ouders in Blokum woonde, had zij toch de mogelijkheid Louis regelmatig te bezoeken. Hij moest nog enige tijd in Groningen blijven in verband met de afronding van zijn dissertatie. Om het aangename met het nuttige te verenigen en geen tijd in ledigheid door te brengen, gaf hij Gezina tijdens de bezoeken Latijnse les. Ze kreeg huiswerk mee dat hij bij een volgend bezoek controleerde. Verliefd als hij was, kon Louis het niet nalaten om aan het eind van iedere opdracht een opmerking te maken over hoe heerlijk hij het vond dat ze hem weer had opgezocht. “Wat ziet Gezina er vandaag mooi uit”, schreef hij op 13 december 1892 onder een gecorrigeerde vertaling in haar werkschriftje.¹⁸

Nadat Bähler zijn dissertatie in 1893 had afgerond en tot doctor in de theologie was gepromoveerd, trouwde het paar op 2 juni 1894.¹⁹ Ze woonden een klein jaar op de boerderij van Gezina's ouders tot dat hij beroepen werd door de Nederlands Hervormde gemeente op Schiermonnikoog. Een conflict met de overheid naar aanleiding van Bählers oproep een oude fraudezaak te heropenen bracht zijn predikantschap bijna in gevaar maar in 1895 zou het echtpaar dan toch naar het Friese waddeneiland vertrekken. Gezina was net éénentwintig jaar geworden toen haar carrière als domineesvrouw begon.

Tijdens zijn laatste jaar in Groningen was Bähler geïnteresseerd geraakt in het werk van Leo Tolstoj. Hij vertaalde diens opstel *Waarom mensen zich bedwelmen* dat handelde over de karakter bedervende gewoonten waaraan de mensen uiteindelijk ten gronde gaan.²⁰ Een terechtwijzing die Bähler moet hebben aangesproken gezien zijn oproep in 1892. Hij bleek een van de eersten in Nederland die zich ontvankelijk toonde voor het werk van de Russische edelman. Ook Tolstoj's ethiek van weerloosheid en het principe van lijdzaamheid maakten diepe indruk op de jonge dominee. Bähler bekeerde zich tot het vegetarisme, onthield zich van alcohol en leefde kuis en ingetogen: een levenswijze waarin hij gedurende zijn verdere leven zou volharden. Ook op de kansel bekende hij zich tot dit nieuwe geloof van de profeet van Jasnaja Poljana. In een preek uit 1896 vergeleek hij Tolstoj met een morgenster die de nieuwe dageraad van het christendom der weerloosheid aankondigde. Dit zou ook politieke consequenties hebben volgens Bähler. Hij predikte: “Gelijk weleer het Christendom der weerloosheid, jong en nieuw als het was, in botsing gekomen is met het

Romeinsche keizerrijk, zoo zal het Christendom der weerloosheid, oud en bekend als het nu is, in botsing geraken met de hedendaagsche regeering".²¹ Toen in datzelfde jaar de jonge anarchist Johannes K. van der Veer dienst weigerde, betuigde Bähler samen met enkele andere vrijzinnige predikanten uit het noorden des lands zijn steun. Ook zegde hij zijn medewerking toe aan het mede door Johannes van der Veer, Jacob van Rees, Felix Ort en Lodewijk van Mierop opgerichte tijdschrift *Vrede. Orgaan tot de bespreking van de praktijk der liefde*. Vanaf dat moment sprak Bähler regelmatig op bijeenkomsten waar het militarisme werd gehekeld en waar hij vol vuur pleitte voor dienstweigering op religieuze gronden. Maar ook zijn vakbroeders probeerde hij te overtuigen. Tijdens zijn rede voor de jaarlijkse vergadering van moderne theologen in 1897 ging hij van de volgende stelling uit: "God is liefde. Godsdienst is werkzaam te zijn in dienst der liefde. Krijgsmens is werkzaam te zijn in dienst der vijandschap. Weigering van krijgsmens is dus plicht van de godsdienstige mens".²²

Zijn faam als radicale dominee groeide en hij veroorloofde zich steeds scherpere uitspraken over in zijn ogen maatschappelijke misstanden, maar ook over de theologie. Voor de meer behoudende krachten in kerk en maatschappij was Bähler nauwelijks meer acceptabel, terwijl een politieke partij als de SDAP die toch enige sympathie zou moeten voelen voor zijn stellingname, kritisch reageerde vanwege zijn anarchistische en persoonlijke oproepen tot verzet. Een duidelijk voorbeeld hiervan was zijn pathetische oproep om op de dag van de kroning van prinses Wilhelmina tot koningin, een "hongerlijders-demonstratie" te organiseren. Hij probeerde de bevolking wakker te schudden en schreef: "Kruipt dien dag uit je krotten hungerlijders. Vertoont je vege lijven, laat je lichamen van enkel vel en been afsteken bij de vetglimmende paarden der equipages".²³ *De Sociaal-Democraat* van 27 augustus 1898 reageerde zeer cynisch op het "plannetje van Bähler". De krant schamperde dat de oproep "het anarchistische burgerlijke karakter van al die dingetjes die door schrikaanjaging en medelijdenwekking meenen wat uit te richten. Iets revolutionairs zit er niet in, en in de gegeven omstandigheden is het plannetje gewone onzin".²⁴ Dit was nu precies het individueel peuterwerk waar de SDAP en dan met name Troelstra zich tegen verzetten.²⁵ Bähler ging nog verder en wilde zelfs de vlag niet zegenen noch een dankdienst houden ter gelegenheid van de troonsbestijging van prinses Wilhelmina. Hierover ontstond nogal wat ongenoegen bij een deel van zijn Schiermonnikoogse gemeenteleden die zich geconfronteerd zagen met een steeds radicaler wordende voorganger die zich allerlei provocerende uitspraken veroorloofden.²⁶

Na zes jaar op het waddeneiland te hebben gestaan, werd Bähler in 1901 opnieuw beroepen, deze keer door de gemeente Oosterwolde in Friesland. Hij besloot gehoor te geven aan het verzoek en Schiermonnikoog te verlaten. Dit was het begin van een onrustige periode vol conflicten die er uiteindelijk toe leidden dat Bähler als actief predikant zou terugtreden. In Oosterwolde ontstonden al snel moeilijkheden met het provinciale kerkbestuur vanwege zijn radicale en principiële opstelling. Men probeerde de dominee weg te sturen, hoewel zijn gemeente hem op handen droeg. Het leidde tot een heuse kerkestrijd die Bähler uiteindelijk won. Toch zou hij in 1908 vertrekken na een nieuw beroep. Zijn standplaats werd Aduard in de provincie Groningen. Helaas raakte Bähler ook daar in conflict. Deze keer betrof het een onverkwikkelijke zaak die zelfs de regionale pers haalde. Een geliefde hoofdonderwijzer van het dorp werd aangeklaagd wegens ontucht met een aantal leerlingen. Bähler bemerkte dat veel dorpsgenoten op de hoogte waren van de situatie maar

dat zij het zwijgen er toe deden vanwege de 's mans populariteit. Vanaf de kansel sprak hij zijn gemeente ernstig toe. Dit werd hem echter niet in dank afgenomen. Het leidde volgens *De Provinciale Groninger Courant* tot een opstootje waarbij de plaatselijke jeugd het huis van de dominee belaagde en de ruiten ingooide.

Bähler was niet gelukkig met het krantenbericht, dat volgens hem de onrust alleen maar aanwakkerde, terwijl terughoudendheid was geboden.²⁷ Ondanks zijn ernstige terechtwijzingen bleek de gemeenschap niet van plan de populaire onderwijzer af te vallen. Men wilde hem zelfs met een fanfare inhalen, nadat hij door de marechaussee was vrijgelaten hangende het onderzoek. Bähler deed vervolgens nog een verzoeningspoging en besloot tijdens de zondagsdienst niet zelf te preken maar een bevriende collega te vragen deze taak op zich te nemen. Toch zag hij zich uiteindelijk gedwongen zijn ontslag in te dienen. Dit moet het breekpunt zijn geweest. Hij ging met emeritaat en vestigde zich in 1911 met zijn vrouw in Paterswolde waar zij het landgoed Lemferdinge hadden aangekocht met geld van Gezina's familie. Dit vormde het begin van een geheel nieuwe periode waarin Gezina uit de schaduw van haar echtgenoot zou treden en zij eveneens, zij het om geheel andere redenen, landelijke bekendheid zou verwerven.

Menig inwoner van Paterswolde en Eelde moet de nieuwe bewoners van Lemferdinge met verwondering hebben aanschouwd: Louis met zijn lange baard, bijna het evenbeeld van Tolstoj en Gezina in reformkleding van Haagse snit, afkomstig uit het modemagazine *De Weeker*.²⁸ Laren zou een meer voor de hand liggende vestigingsplaats zijn geweest aangezien daar reeds vele geestverwanten van de Bählers woonden, zoals Jacob van Rees en Lodewijk van Mierop. Met het noorden waren zij evenwel meer vertrouwd en dat heeft waarschijnlijk de doorslag gegeven bij de keuze van het echtpaar om zich in Paterswolde te vestigen.

Als predikant in ruste vulde Louis zijn tijd met studeren en publiceren. Ook ging hij een steeds grotere rol spelen in de antimilitaristische beweging, die zich als reactie op de toenemende oorlogsdreiging krachtiger begon te roeren. Mede op instigatie van Bähler werd in september 1915 op Lemferdinge het beroemde manifest opgesteld waarin werd opgeroepen tot dienstweigering. Tot de eerste ondertekenaars behoorden onder anderen Jacoba Mossel, Lodewijk van Mierop, Bart de Ligt en Henriëtte Roland Holst die bovendien de vlammende doch veel gewraakte slotzinnen van het manifest schreef.²⁹ Velen volgden hun voorbeeld en zetten eveneens hun handtekening. Het zou om zo'n 180 personen gaan. Gesterkt door de vele adhesiebetuigingen verspreidden de initiatiefnemers een tweede en zelfs een derde druk van het manifest die in oktober 1915 verschenen met respectievelijk 326 en 529 handtekeningen.³⁰ Toen greep de regering in. Ambtenaren en onderwijzers op openbare scholen werden op straffe van ontslag gedwongen hun naam van het manifest te laten verwijderen.³¹ Ook Bähler moest zich verantwoorden voor zijn betrokkenheid bij deze actie. Op 11 december 1915 verscheen hij samen met dominee J.B. Hugenholtz voor de rechter wegens opruiing. Van verschillende kanten ontvingen de beide beklaagden steunbetuigingen, terwijl op 31 oktober een openbare vergadering werd georganiseerd in café *Centraal* te Paterswolde om Bählers zaak te steunen. Uiteindelijk liep het allemaal niet zo'n vaart. Bähler werd zelfs, in tegenstelling tot enige van zijn geestverwanten zoals anarchist B. de Ligt, vrijgesproken, maar niet voordat hij eerst een door hem zelf opgestelde verdediging had uitgesproken. Wel moest hij nadien nog een boete van 75 gulden betalen.

Paterswolde.

Openbare Vergadering
op Zondag 31 October,
's middags 3 uur,
in 't café „Centraal“ van A. NIJDAM.

SPREKER:

H. E. Kaspers,

Redacteur van „De Arbeider“ te Midlaren.

ONDERWERP:

De vervolging van dr. Louis A. Bähler in verband met
 den huidige wereldoorlog.

Entree 5 cent.

Debat vrij.

Het Comité.

Pamflet waarin wordt opgeroepen tot openbare discussie naar aanleiding van de rechtszaak tegen Bähler in verband met zijn betrokkenheid bij de opstelling van het dienstweigeringmanifest.

Nog eenmaal, in 1918, kwam een beroeping, opmerkelijk genoeg van zijn eerste gemeente, de Nederlands Hervormde gemeente op Schiermonnikoog. Men wilde Bähler terug en "alles vergeven en vergeten". De onderhandelingen waren al in een vergevorderd stadium toen Bähler schreef dat zijn vrouw ernstige bedenkingen had en dat hij daarom afzag van het aanbod.³² Nu het besluit was gevallen om niet meer terug te keren als predikant, sloeg Bähler een andere weg in. Hij begon een eigen praktijk van irisdiagnostiek. Volgens eigen zeggen had hij zijn geneeskundige kwaliteiten ontdekt toen hij in staat bleek om zijn vrouw te genezen van een ernstige (oog)ziekte.³³ Zijn bekering tot de alternatieve geneeskunde hoeft niet te verbazen. Bähler bevond zich in kringen waar deze vorm van geneeskunde volledig geaccepteerd was en door verschillende van zijn geestverwanten zoals Felix Ort werd gepraktiseerd.³⁴ Afgezien van de genezing van zijn vrouw was Bähler echter verre van

succesvol op dit terrein. Hij maakte fouten en werd door patiënten zelfs van kwakzalverij beschuldigd. De rechtszaken die hier uit voortkwamen, sleepten zich nog jarenlang voort en schaadden zijn goede naam.

Wellicht had Gezina bezwaar gemaakt tegen het beroep omdat ze vreesde dat dit andermaal het begin zou zijn van een onrustig bestaan vol conflicten en strijd, terwijl ze in het rustige en overzichtelijke Paterswolde haar eigen levensdoel had gevonden: het beheer en de verdere uitbouw van haar dorps huis. Dit wilde ze blijkbaar niet meer opgeven. Het dorps huis bracht haar zelfs landelijke bekendheid. In 1923 kreeg ze een ridderorde voor al haar werkzaamheden tot voordeel van de gemeenschap. Daarmee was ze een van de eerste vrouwen die deze onderscheiding mocht ontvangen. Dat zij de echtgenote was van een radicale dominee die ooit had opgeroepen tot dienstweigering en zelfs de nationale driekleur niet had willen zegenen, bleek geen beletsel voor de toekenning van een lintje.

Deze toekenning maakte duidelijk hoezeer de situatie van de beide echtlieden was veranderd. Sinds hun vestiging in Paterswolde waren de rollen in feite omgekeerd. Waar eerst Louis een openbaar leven leidde, trad nu Gezina meer op de voorgrond. Haar echtgenoot verdween langzaam in obscurantisme. Tot aan zijn dood in 1941 zou hij het teruggetrokken leven van een schrijftgeleerde leiden terwijl zijn echtgenote als 'vrouw van het dorps huis' een publiek figuur was geworden.³⁵ In hoeverre Gezina geheel en al de belangstelling en overtuiging van haar echtgenoot deelde, is niet goed meer te achterhalen. Wel is zeker dat zij elkaar zeer na stonden: ze lazen en studeerden samen en Louis steunde de activiteiten van zijn vrouw door enige dorps huisaandelen te kopen en door zitting te nemen in de bibliotheekcommissie van het dorps huis.

Persoonlijke omstandigheden hebben voor een belangrijk deel haar betrokkenheid bij het sociaal werk bepaald. Als predikantsvrouw werd van haar verwacht dat zij allerlei activiteiten zou ontplooiën om het werk van haar echtgenoot te ondersteunen. Meestal ging het om de oprichting van een meisjesvereniging, het opzetten van een leeskring en het geven van handwerkonderricht. Tijdens de lessen werden vaak psalmen gezongen of werd er uit de bijbel voorgelezen. Het blijkt dat zij in de gemeenten waar Louis werkzaam was inderdaad zulke activiteiten heeft ondernomen. Eenmaal in Paterswolde moet Gezina, net als Louis, een nieuwe levensbestemming hebben gezocht. Ook zij wenste de gemeenschap te dienen en vond in de lokale gemeenschap van Paterswolde een eigen gemeente die verheffing en ontwikkeling behoefde. Zo kon ze toch de predikantsvrouw blijven die zich inzette voor de samenleving. Uit de verschillende jaarverslagen die zij voor allerlei commissies opstelde, blijkt haar godsdienstige achtergrond: in bijbels aandoende bewoordingen werd ieder stuk afgesloten met een soort bede. In wezen is Gezina Bähler-Boerma altijd een predikantsvrouw gebleven, gericht op het hogere, en dit tekende haar activiteiten.

Bähler-Boerma's keuze voor het volkshuiswerk lijkt in eerste instantie strijdig met haar religieuze gezindte. Het volkshuiswerk had immers geen enkele binding met godsdienstige of levensbeschouwelijke stromingen en bezat een duidelijk burgerlijke signatuur. Daar moet echter wel bij worden opgemerkt dat het volkshuiswerk zich eveneens kenmerkte door een hoogstaand idealisme dat streefde naar een nieuwe, beschaafde samenleving waarin de nu nog door politiek, klasse en godsdienst uit elkaar gedreven maatschappij weer verenigd zou worden. Geestelijke verheffing en zedelijke ontwikkeling waren de sleutels tot deze nieuwe samenleving.

Medewerkers van het eerste uur zoals Anne de Koe, directeur van het Rotterdamse

volkshuis, J.A. Tours van het Amsterdamse volkshuis en Emilie Knappert, directrice van het volkshuis in Leiden, hadden allemaal een religieuze achtergrond. De Koe en Tours waren ex-dominees en Emilie Knappert was van oorsprong godsdienstlerares.³⁶ In meer of mindere mate hadden ze een problematische relatie met hun kerk. Bij Tours en De Koe leidde dit tot hun uittreden. Tours vond zijn bestemming in Amsterdam bij Ons Huis, voor De Koe duurde de geestelijke zoektocht langer. Eerst vestigde hij zich enige tijd op Walden en daarna verbleef hij nog enige tijd in Blaricum bij de Gemeenschap van de Internationale Broederschap. Uiteindelijk kwam hij in Rotterdam terecht waar hij zich met hart en ziel aan het volkshuiswerk zou wijden.³⁷ Bähler-Boerma moet zich tot op zekere hoogte verbonden hebben gevoeld met de idealen van deze volkshuiswerkers die een voor haar herkenbare, geestelijk-religieuze gezindte bezaten. Met name haar relatie met Emilie Knappert was in dit opzicht belangrijk. Knappert werd haar grote voorbeeld en inspiratiebron.

In de voetsporen van Emilie Knappert: de oprichting van het Paterswolder dorpshuis

In een terugblik op het ontstaan van het dorpshuis schreef Bähler-Boerma, dat zij bij het zien van de resultaten van een kort voor 1915 gehouden enquête over drankgebruik in Noord-Drenthe zich met een schok had gerealiseerd hoe groot de misère op het platteland was. Ze stelde al snel een diagnose. Volgens haar kwam deze misère voort uit het ontbreken van goede ontspanningsmogelijkheden en scholing. Er heersten onwetendheid en geestelijke leegte, die leidden tot verveling, baldadigheid en overmatige alcoholconsumptie.³⁸ De voormalige domineesvrouw bedacht een op het volkshuiswerk geïnspireerde oplossing om de "onwetendheid en de levensleegte" te bestrijden. Het volkshuiswerk had ze leren kennen via Emilie Knappert.

Emilie Charlotte Knappert werd in 1874 geboren en groeide op in Schiedam waar haar familie tot de notabelen van de stad behoorde. Ze wilde in eerste instantie graag studeren maar haar ouders vonden dit niet nodig voor een meisje. Via zelfstudie behaalde ze de aktes voor Frans en onderwijzeres lagere onderwijs, maar uiteindelijk ging ze werken als godsdienstlerares in Leiden, in dienst van de Vrijzinnige Nederlandsche Protestantenvbond. Daarnaast gaf ze in de avonduren les aan fabrieksmeisjes om hen enige ontwikkeling bij te brengen. De naam Knappert kreeg in Leiden al snel een bekende klank. Zo werd ze als een van de weinige vrouwen tijdens de industrie-enquête van 1890 opgeroepen en naar haar mening gevraagd over de werk- en leefomstandigheden van de fabrieksarbeidsters, onder meer over het nut van onderwijs aan deze groep. Knappert meldde de heren enquêteurs dat ze weinig verwachtte van het soort onderricht dat zij gaf. Ze zag meer in een persoonlijke begeleiding gericht op geestelijke ontwikkeling: "Ik verwacht veel meer van persoonlijke aanraking van opheffende omgang met beschaafden, mits deze geen protectoraat trachten uit te oefenen, dan van een leesles en een som".³⁹

In deze jaren maakte ze kennis met het werk van Hélène Mercier die een groot voorbeeld werd. Gretig las ze al haar artikelen in het *Sociaal Weekblad* waarover ze in een terugblik schreef: "Wie toen jong waren en gekweld werden door de sociale toestanden grepen met begeerige handen naar *Het Sociaal Weekblad*, dat zaterdagmorgens op de ontbijttafel lag. Persoonlijk herinner ik mij dat ik herhaalde malen, niet zonder iets van gewetens-onrust, het blad ter hand nam vóór *De Hervorming*, dat andere vertrouwde weekblad van den zaterdagmorgen".⁴⁰ De arti-

kelen versterkten haar engagement en haar betrokkenheid bij de sociale problematiek alsmede bij het vrouwenvraagstuk. Knappert koos voor een esthetische en ethische oplossing. Het volkshuiswerk moest ten dienste staan van de ontwikkeling van schoonheidszin en gericht zijn op karaktervorming. Een duidelijke politieke keuze maakte ze niet in het openbaar. Het werk zoals zij dat voor zich zag, was losgekoppeld van de politiek, ook al werd zij in haar werk veelvuldig gesteund door vooraanstaande sociaal-liberalen en oud-liberalen.

In 1899 werd Knappert aangenomen als directrice van het Leidse volkshuis. De sollicitatiecommissie die onder andere bestond uit de hoogleraren H.L. Drucker en W. van der Vlugt, had in eerste instantie enige bedenkingen, niet omdat zij twijfelde aan de capaciteiten van Knappert. Als geen ander was ze op de hoogte van de plaatselijke toestanden, maar was zij wel mans genoeg om een lastige, dronken bezoeker de deur te wijzen? De kordate Knappert wist de sollicitatiecommissie echter te overtuigen dat zij daartoe zeer goed in staat was. Zestien jaar lang zou Knappert succesvol leiding geven aan het Leidse volkshuis en het werk naar eigen inzichten vorm geven. Voortbouwend op het ideaal van geestelijke verheffing vond ze dat het volkshuiswerk wezenlijk verschilde van volksontwikkeling, waar het ging om kennisverwerving met het oog op sociale stijging, waarbij ze het "verwerpelijke materialisme" dat hieraan ten grondslag lag in krachtige bewoordingen veroordeelde. Ze wilde "niet mensen uit hun kring halen" maar ze in hun kring "'s levens wezenlijken rijkdom" te doen voelen.⁴¹ Ze moest dan ook niets hebben van het streven om vooruit te komen in het leven zoals ze dat bij fabrieksmeisjes bespeurde waar "Jansje via Jannie Jeanne moest worden".⁴² Ze wilde de bezoekers van het volkshuis de volle schoonheid van het leven en de natuur leren zien.

Gedurende haar volkshuisperiode vormden de geschriften van kunstcriticus en sociaal hervormer John Ruskin een belangrijke inspiratiebron. Ze onderschreef Ruskins opvattingen dat intellectuele ontwikkeling niet een doel op zich mocht zijn. Het leidde in het ergste geval tot verwaandheid en aanstellerigheid, tot de verachting van handenarbeid en het verlangen naar allerlei onbereikbare dingen.⁴³ In Ruskins opvoedkundige verhandelingen herkende ze haar eigen afkeer van de moderne geïndustrialiseerde samenleving en het oppervlakkige en vluchtige vermaak; sport was "mechanisch en grof"; "de bioscoop een uiting van een ineenzakkende cultuur", "het danshuis wild, dom en prikkelend". Als tegengif predikte Knappert "schoonheid, goedheid en reinheid". In navolging van Ruskin zag zij in handenarbeidonderwijs een belangrijk middel om kunstzin en gevoel voor schoonheid te ontwikkelen. Ook besteedde ze veel aandacht aan kunst en literatuur. Zo waren de wanden van het volkshuis opgesierd met reproducties van grote Nederlandse kunstenaars als Rembrandt en organiseerde Knappert kleine wisseltentoonstellingen.

Een tweede belangrijke inspiratiebron voor Knappert was de natuur. Ze bezocht bijna dagelijks de Leidse hortus en de natuurbeschouwer Jac. P. Thijsse bewonderde ze in hoge mate. Ze hield haar pupillen voor dat de "heerlijkheden van de natuurlijke wereld" juist in het allerkleinste en allernederigste zichtbaar werden. Regelmatig organiseerde zij uitstapjes in de vrije natuur waar de deelnemers naar hartelust bloemen plukten, die vervolgens het volkshuis mochten opsieren. Beroemd was het zogenaamde Lentefeest. Aan het begin van het voorjaar gingen alle kinderen onder leiding van de medewerksters fluitekruid verzamelen, om vervolgens in feestelijke stemming het hele volkshuis te versieren ter gelegenheid van de komst van de lente.

In 1915 vertrok Knappert naar Amsterdam waar ze directrice werd van de School voor Maatschappelijk Werk. De school had haar al eerder gevraagd maar Knappert aarzeld hoe-wel ze al regelmatig les gaf aan de school. Uiteindelijk nam ze het besluit haar geliefde volkshuis te verlaten. Met eenzelfde kordaatheid en idealisme, als waarmee ze zich tijdens haar Leidse jaren had onderscheiden, begon ze nu haar carrière als directrice van een school die een nog wat wankelmoedig bestaan leidde, laverend tussen vakonderwijs en algemene vorming. Voor de leerlingen moet de besliste strengheid van Knappert soms wat moeilijk te rijmen zijn geweest met haar bijna dweperige verering voor haar helden Dante, Ruskin en Thijssen. Maar al snel werd ze een bron van kracht en inspiratie. Ze gaf haar leerlingen het voorbeeld met haar kernspreuk 'In fierheid dienend'. Onder haar leiding verkreeg de school ook van overheidswege enige erkenning en wist de school haar positie te consolideren.⁴⁴ Te meer omdat Knappert streefde naar een coherente opleiding waarin zowel theoretisch als praktisch gewerkt moest worden. Ze hield haar leerlingen voor dat zij zich niet moesten afvragen "wat het maatschappelijk werk voor hen kon doen", maar "wat zij voor het maatschappelijk werk konden doen".⁴⁵

In hetzelfde jaar dat Knappert aantrad als directrice, opende het dorps huis zijn deuren en één van de eerste bezoekersters was Emilie Knappert die met een deel van haar leerlingen naar Paterswolde reisde om de nieuwe instelling te bezichtigen. Haar bezoek kwam niet onverwachts. Bähler-Boerma had Knappert bericht over haar initiatief. De beide vrouwen kenden elkaar al uit de tijd dat het echtpaar Bähler op Schiermonnikoog woonde. In deze periode schreef zowel Louis als Emilie af en toe een bijdrage voor *Het Weekblad voor Vrijzinnig-Godsdienstige Democraten*. Wellicht is via deze weg het contact tot stand gekomen en heeft Gezina kennis gemaakt met het volkshuiswerk dat haar, gezien de nadruk op de geestelijke ontwikkeling en op de verheven taakstelling van de volkshuiswerkster in de persoon van Knappert, in sterke mate moet hebben aangesproken. Het bood haar een model om de door haar te ondernemen sociale activiteiten een specifieke vorm te geven.

In de emeritus-hoogleraar theologie Hayo Udo Meyboom vond in Bähler-Boerma een gelijkgestemde ziel en een trouwe medestander, die haar de komende jaren zou bijstaan en die via diverse lovende artikelen het dorps huis een goede pers wist te bezorgen. Meyboom woonde sinds 1909 in Paterswolde. Hij was ondermeer als predikant werkzaam geweest in Assen waar hij het initiatief nam tot de oprichting van de Vereniging voor Arme Zorg. Bovendien was hij een actief lid van het 't Nut en behoorde hij tot de degenen die het initiatief namen tot een aantal floralia-tentoonstellingen waarvan werd gedacht dat ze de smaak en de vlijt bij de werkende stand zou aankweken en bevorderen.⁴⁶ De deelnemers kregen stekjes uitgereikt tegen een zeer billijke vergoeding en deze moesten zij vervolgens opkweken. De mooiste exemplaren werden bekroond. Het idee stamde uit de tweede helft van de negentiende eeuw en zou bedacht zijn door de Zwolse douairière Backer.⁴⁷ Gezien Meybooms belangstelling voor de kwestie van de volksopvoeding, hoeft het niet te verbazen dat de oud-hoogleraar zijn steun toezegde aan het initiatief van Bähler-Boerma en haar trouw ter zijde heeft gestaan bij de uitvoering van al haar plannen.

Samen met Meyboom belegde Bähler-Boerma op 14 maart 1915 een bijeenkomst om de dorpsgenoten voor het plan te winnen. Het resultaat was bemoedigend. De bijeenkomst werd door 44 belangstellenden bezocht waarvan 13 personen bereid waren om zitting te nemen in een voorbereidingscommissie die aan het eind van de avond werd ingesteld. Vrijwel alle deelnemers behoorden tot de Paterswolder en Eelder middenstand die voornamelijk

lijk bestond uit land- en tuinbouwfamilies. Dit gegeven zou ook de verdere ontwikkeling van het dorps huis bepalen: het dorps huis werd een huis voor de middenstand, hoe graag Bähler-Boerma ook de minder bedeedden had willen laten delen in de verworvenheden van het dorps huis. Ook de rijkere bovenlaag hield zich afzijdig. Wellicht vond zij het initiatief te volks en te openbaar. Het strookte niet met het deftige principe van in stilte goed doen.

Toen het plan voor een dorps huis steeds duidelijker contouren kreeg, maakte Bähler-Boerma gebruik van haar Leidse contact. Ze vroeg Knappert de statuten van het Leidse volks huis om ze te gebruiken als leidraad voor de bestuursregelingen van de vereniging *Ons Dorps huis*. Tijdens een speciale vergadering op 21 april 1915 kwam het tot de officiële oprichting. Meyboom werd tot voorzitter benoemd en Bähler-Boerma zou het secretariaat verzorgen. Het bestuur van de nieuwbakken vereniging moest zorgdragen voor de verwezenlijking van de plannen. Er werd echter een restrictie gemaakt: het dorps huis zou een neutrale instelling worden die voor iedereen, ongeacht geloof of politieke overtuiging, toegankelijk moest zijn. In een artikel uit 1934 in *Volksontwikkeling* verdedigde Bähler-Boerma dit beginsel vol overtuiging.⁴⁸ Ze bekritiseerde een geestelijk leven dat slechts zou bestaan uit "kerk, partij, secte". Voor een wetenschappelijke "etikettering van een vruchtboom", zo hield ze haar lezers voor, was een determinatie nodig maar voor degene die eet was dit niet van belang: "Hij proeft wel of hij te maken heeft met een appel of kers".⁴⁹ Kerkelijke en politieke verdeeldheid, "geestelijke splijtstof", zou tot verdere versplintering leiden. Daardoor zou het dorps huiswerk "dat aldoor onderwoeld zou worden door opgravingen naar beginselverklaringen (want waar is men ooit klaar met een beginselverklaring?) aan vruchtbaarheid inboeten".⁵⁰ Er zou daarentegen een "onordelijke veelheid" moeten worden nagestreefd: "De onordelijke veelheid van een dorps huis, gedragen door de eenheidsgedachte eener zoo harmonisch mogelijke ontwikkeling van lichaam en geest, vulle aan, wat hieraan op het dorp ontbreekt".⁵¹ Deze opvatting over de verzuiling werkte averechts. De door haar bepleite neutraliteit zou de acceptatie van het buurthuiswerk op den duur bemoeilijken.

Een volgende stap was het vinden van een geschikte en betaalbare locatie. Het bestuur liet zijn oog vallen op een pand dat eigendom was van de Groninger fabrikant Jan Evert Scholten.⁵² Meyboom zocht contact met de eigenaar en wist, als het meest eerbiedwaardige lid van het bestuur, gedaan te krijgen dat Scholten het pand afstond voor de prijs van de hypotheek die op het gebouw rustte. Om de financiële risico's voor de jonge vereniging te verminderen werd besloten om het gebouw in de zomermaanden als vakantiehuis te verhuren.

Op 3 oktober 1915 werd het dorps huis officieel geopend.⁵³ Om de opening een extra feestelijk tintje te geven en de dorpingen bij het dorps huisgebeuren te betrekken, had Meyboom zijn oude Assense floralia-activiteit opnieuw laten uitvoeren. Reeds in het voorjaar had hij op de lagere school stekjes uitgedeeld die de kinderen verder moesten opkweken. Het resultaat was te bewonderen tijdens de opening van het dorps huis. De bezoekers konden nog een tweede expositie bezichtigen, namelijk die van het reizende *Museum voor Ouders en Opvoeders* dat in 1912 was opgericht onder voorzitterschap van J.H. Gunning en dat naar Duits voorbeeld was ingericht met allerlei opvoedkundige en verantwoorde voorbeelden op het gebied van opvoeding, sport en spel en voeding.⁵⁴ In de weken na de opening bezochten in totaal zo'n zeventhonderd mensen de beide tentoonstellingen. Het bestuur kon tevreden zijn: het had zich op overtuigende wijze gepresenteerd en het had bovendien twee goede voorbeelden gegeven van de fraaie en de leerzame zaken waarmee het publiek in het dorps huis kennis kon maken.

Nog dat zelfde jaar stuurde Knappert haar eerste stagiaires naar Paterswolde.⁵⁵ Voor Knappert was het dorps huis precies de instelling die ze zocht. Ze wilde meer aansluiting bij de praktijk en het dorps huis in Paterswolde bood daartoe een goede mogelijkheid. Haar ambitie was om praktijk en theorie met elkaar te verbinden. Daarom wilde zij dat haar leerlingen daadwerkelijk praktijkervaring opdeden tijdens hun opleiding. Deze wens bepaalde ook het nieuwe curriculum dat één jaar na haar aantreden als directrice, in 1916, werd opgesteld. Daarin werd het volkshuiswerk opgevoerd als een van de specialisaties waaruit de leerlingen in het derde lesjaar konden kiezen. Deze nieuwe richting bestond uit lessen in kennis van kind en adolescent, opleiding tot natuur- en kunstgenot, ontwerpen van patronen voor naaldwerk en houtsnede, kindermuziek en kinder- en jeugdliteratuur. Nieuw was de toevoeging dat de leerlingen enige tijd werkzaam moesten zijn in volkshuizen in steden of op het platteland.⁵⁶

Deze toevoeging "op het platteland" was van groot belang. Het dorps huiswerk, als jonge loot aan de tak van het volkshuiswerk, kreeg toen reeds een aparte status binnen de opleiding. Dit betekende bovendien dat het volkshuiswerk als specialisatie werd erkend en de school zich een nieuw werkterrein toe-eigende. Zo sneed het mes aan twee kanten, want ook het dorps huis had duidelijk belang bij de leerling-stagiaires, voor wie Knappert het nuttig achten praktijkervaring op te doen. Zonder deze stagiaires zou een aantal cursussen op het gebied van handenarbeid en clubwerk geen doorgang hebben gevonden omdat de bestuursleden niet die specifieke deskundigheid bezaten. Nu kon het bestuur met gepaste trots ook handenarbeid en clubwerk aan de lijst van dorps huisactiviteiten toevoegen.

In het eerste jaar bood het dorps huis een programma dat niet veel afweek van dat van een volkshuis. Er werden kleine tentoonstellingen en lezingen georganiseerd, de kinderen konden deelnemen aan speciale kinderclubs en voor de volwassenen was er de mogelijkheid om diverse handenarbeidcursussen te volgen. De stagiaires van Knappert verzorgden het leeuwendeel van deze werkzaamheden. Ze gaven les in gymnastiek en tekenen en ze onderwezen in het maken van speelgoed en begeleidden de verschillende handenarbeidsgroepjes.⁵⁷ Bovendien lukte het Bähler-Boerma een kleine dorps huisbibliotheek te openen met vrijwillige bijdragen en een subsidie van de gemeente Eelde en de provincie Drenthe.⁵⁸

De bibliotheek, opgesierd met een stemmig heidegezicht van Mauve dat een geschenk was van Emilie Knappert, betrok haar boeken van de Groningse Openbare Leeszaal en Boekerij. De toenmalige directeur Joh. Cohen had direct zijn medewerking toegezegd, aangezien hij een warm voorstander was van filiaalvorming. Alle middelen en mensen werden ingezet om de bibliotheek draaiend te houden. Martha Fenenga, het meisje dat op Schiermonnikoog als dienstbode had gediend bij de Bählers, kwam in 1916 naar Paterswolde om de lessen kostuumnaaien en fraaie handwerken te volgen. Gedurende de tijd dat ze bij de Bählers inwoonde, hield ze als tegenprestatie in de avonduren toezicht op de leeszaal, zodat deze wat langer opengesteld kon worden dan normaal.

In 1925 stelde de provincie Drenthe als voorwaarde voor toekenning van een subsidie dat de bibliotheek haar boeken uit Assen zou betrekken en niet uit Groningen. Toch wist Bähler-Boerma gedaan te krijgen dat zij mocht blijven lenen van de Groningse bibliotheek. Ze betoogde dat Groningen dichterbij Paterswolde lag dan Assen. Daardoor vielen de kosten van het steeds terugkerende boekentransport lager uit. Ook wees Bähler-Boerma op de goede verstandhouding met Groningen die in de afgelopen jaren was opgebouwd en die nu door deze nieuwe voorwaarde in de waagschaal gesteld zou worden. De provincie Drenthe ging wonderwel akkoord.

Na 1929 werden er in de leeszaal ook kleine semi-permanente tentoonstellingen ingericht. Het Leidse volkshuis gaf een deel van zijn collectie in bruikleen. Boeken werden uitgeleend, tijdschriften konden in de leeszaal worden ingezien. Een conflict zoals dat zich in het volkshuis Ons Huis in Amsterdam voordeed, was ondenkbaar in Paterswolde. Daar twistte het bestuur over de vraag of *Recht voor Allen* wel op de leestafel mocht verschijnen.⁵⁹ Streng zag de bibliotheekcommissie er op toe dat er geen politiek georiënteerde tijdschriften en ook geen bladen met een uitgesproken godsdienstige signatuur werden opgenomen in de collectie.

Toch was Bähler-Boerma niet geheel tevreden met het bereikte resultaat. Het dorps huis mocht geen kopie van het volkshuis zijn. Ze wenste een eigen programma dat duidelijk een andere inhoud moest bezitten dan dat van het volkshuis.⁶⁰ Het dorps huisbestuur wilde, zoals ook in de statuten was vastgelegd, het lichamelijk, geestelijk en maatschappelijk welzijn van de dorpsbewoners bevorderen. En dat betekende volgens Bähler-Boerma dat het dorps huisprogramma meer moest omvatten dan alleen clubwerk. Wanneer een dorp te weinig scholingsmogelijkheden bood, zouden leergierige jongeren hun heil in de stad zoeken. Dit ging ten koste van de ontwikkeling van het platteland en ten koste van het dorpsleven. Dus moesten er in de dorpen aangepaste opleidingsmogelijkheden worden gecreëerd, afgestemd op de behoefte van de plattelandsbevolking. Daar hoorden evenwel ook andere diensten bij, met name op het gebied van de sociaal-medische zorg. Dan zou het dorp weer een aangename plaats zijn om te wonen en te werken. Daarbij zou een ontwikkelde plattelandsbevolking, "die met liefde haar bepaalde taak in het groote raderwerk der maatschappij vervult voor het gehele volk een zegen zijn", aldus Bähler-Boerma.⁶¹ Het dorps huisprogramma werd meer en meer een afspiegeling van deze sociaal politieke opvatting.

De activiteiten van het dorps huis

Al in 1916 werden de statuten van het dorps huis gewijzigd om een taakverruiming mogelijk te maken. Het bestuur wilde nu ook de tuberculosebestrijding op zich nemen. Deze zou bestaan uit het geven van voorlichting, het afleggen van huisbezoeken en het uitreiken en beheren van materiaal als kuurtenten, beddengoed en ligstoelen. Oorspronkelijk behoorde de tuberculosebestrijding tot het werkterrein van Het Groene Kruis.⁶² Na 1909 kwam er echter een tegenbeweging op gang die het monopolie van de kruisvereniging ter discussie stelde. In dat jaar werden gespecialiseerde verenigingen opgericht, onder meer in Norg, Meppel, Smilde en Beilen, die zich uitsluitend bezig gingen houden met de bestrijding van de tuberculose.⁶³ De initiatiefnemers kwamen tot hun actie omdat zij van mening waren dat de kruisvereniging een veel te algemeen beleid voerde. Het gevolg was evenwel een richtingen- en competentiestrijd tussen Het Groene Kruis en deze verenigingen. In 1911 verenigden de nieuwe organisaties zich in een overkoepelende Drentsche Vereniging tot Bestrijding der Tuberculose. Uiteindelijk wist de Norger arts H. Sandra, die een zeer bekwaam en gezien arts was en het vertrouwen genoot van alle partijen, een voorzichtige dialoog tot stand te brengen tussen de nieuwe provinciale vereniging en het Groene Kruis.⁶⁴

Sandra was ook degene die contact zocht met Bähler-Boerma over de mogelijkheid om vanuit het dorps huis de tuberculosebestrijding te organiseren, aangezien Het Groene Kruis te Paterswolde geen gehoor had gegeven aan het verzoek deze taak uit te voeren.⁶⁵ De kruisvereniging wilde wel subsidie verlenen. Ook het rijk en de provincie zegden geld toe, nadat

Bähler-Boerma had gesproken met de provinciale enquêtrice voor tuberculosebestrijding. Zonder omhaal werden vervolgens de statuten van het dorps huis gewijzigd, waardoor de tuberculosebestrijding officieel als een van de doelstellingen werd erkend en het bestuur met de werkzaamheden kon beginnen. Deze nieuwe activiteit leidde tot een volgend initiatief.

Een jaar na de statutenwijziging werd een eerste oriënterend gesprek gevoerd over de mogelijke oprichting van een woningbouwvereniging met als doel een aantal goede volkswoningen te realiseren. In de strijd tegen de tuberculose pleitten deskundigen voor een zogenaamde preventieve aanpak. Zij benadrukten dat door een verbetering van de woonomgeving de ziekte zich minder snel zou verspreiden. Een goede woning, die aan alle gezondheidseisen voldeed, was daarbij essentieel. Bähler-Boerma besloot dat ook deze sociale kant van het tuberculoseprobleem moest worden bewerkt en nam contact op met J.J. van Schuylenburg, de Inspecteur van Volksgezondheid, over een mogelijke subsidie-regeling voor dit soort woningbouw. Nadat ook burgemeester en wethouders waren geconsulteerd, werd in augustus 1917 de Stichting tot Verbetering der Volkshuisvesting opgericht. In het bestuur hadden naast afgevaardigden van de gemeente en de plaatselijke arts, ook Bähler-Boerma en Meyboom zitting. In mei van 1918 werden reeds de eerste drie woningen opgeleverd.⁶⁶

Druk doende met al deze projecten, ontdekte Bähler-Boerma dat de verschillende initiatieven in elkaar haakten en daardoor alle terreinen van de samenleving bewerkt konden worden. Dit werd voor Gezina de ideale aanpak van de vele maatschappelijke problemen. Niet de misstanden in de verschillende deelgebieden apart proberen op te lossen maar in relatie tot elkaar de problemen aanpakken. Deze aanpak leek in het kleine en overzichtelijke Paterswolde goed te functioneren, te meer daar het dorps huis weinig concurrentie ondervond van bestaande instellingen of organisaties. Wel raakte het dorps huisbestuur op een geven moment in conflict met de gemeenteraad, die zich geconfronteerd zag met een zeer actief dorps huisbestuur dat allerlei initiatieven ontplooidde waar zij nauwelijks greep op had. Het conflict ontstond toen het dorps huisbestuur ijverde voor een eigen afdeling tuinbouwonderwijs. Dit vakonderwijs was volgens het dorps huisbestuur van groot belang voor de tuinbouw-gemeente Eelde. Er was echter ook nog een hele praktische reden om te pleiten voor dit speciale onderricht.

In de laatste decennia van de negentiende eeuw waren veel landbouwers in de gemeente overgeschakeld op de verbouw van tuinbouwproducten. Deze ontwikkeling werd mede bepaald door de nabijheid van Groningen waar de vraag naar luxegewassen als bloemen, fruit en groente, toenam. Een tijd lang floreerde de tuinbouw en met name op het gebied van de aardbeienteelt was Eelde beroemd. Na 1910 kreeg de sector echter te maken met een sterke terugval, oogsten mislukten zonder een aanwijsbare oorzaak.⁶⁷ Het dorps huisbestuur, dat nauwe banden onderhield met vooraanstaande tuinbouwfamilies, was goed op de hoogte van de malaise. Om de neergang te keren dacht het bestuur aan het initiëren van vakonderwijs. Dit kon immers nieuwe perspectieven bieden: het zou de vakkennis ten goede komen en het telen van nieuwe producten stimuleren. Er bleek inderdaad grote behoefte te bestaan aan dit vakonderwijs en Bähler-Boerma toog aan het werk om de zaak te regelen. Ze verkreeg de medewerking van de Groningse rijkstuinbouwleraar D. Heemstra en al lukte het nog niet om in 1915 met regulier onderwijs te beginnen, toch werd alvast een aantal korte cursussen over groente- en fruitteelt georganiseerd. Het hoofd van de proeftuin in Groningen, J. Bolhuis, was bereid dit onderwijs te verzorgen. De cursussen duurden twintig weken

en de deelnemers kregen drie uur les per week. In 1918 slaagde het dorpshuisbestuur erin om een algemene tuinbouw-wintercursus aan te bieden.⁶⁸ Bovendien ging een tweejarige algemene landbouwcursus van start.⁶⁹ Vanaf 1919 werd de cursus vast onderdeel van het programma, omdat de Eelder Landbouwvereniging, de Land- en Tuinbouwvereniging Paterswolde en de Eelderwolder Landbouwvereniging financiële steun boden.

Toen de rijksoverheid bekend maakte dat zij tien scholen voor land- en tuinbouwonderwijs wilde oprichten, zond het dorpshuisbestuur onmiddellijk een verzoek aan de minister om zo'n school te mogen exploiteren. Dit bleek echter minder eenvoudig dan het bestuur zich had voorgesteld. Het ging hier immers om speciaal onderwijs en dit moest voor een groot deel zelf bekostigd worden. Inmiddels was ook het naburig gelegen Vries voorgedragen als mogelijke vestigingsplaats voor een lagere landbouwschool. Het dorpshuisbestuur gaf zich echter niet gewonnen en diende alsnog een aanvraag in. De gemeenteraad zegde steun toe: het dorpshuisbestuur zou te zijner tijd twee lokalen in de oude lagere school mogen gebruiken en de raad wilde eventueel wel borg staan voor de leningen die het bestuur moest aangaan om de plannen te verwezenlijken. Op 5 december 1920 kwam het bericht uit Den Haag dat het dorpshuis toestemming kreeg een tuinbouwschool te openen.

Enthousiast stelde het dorpshuisbestuur, dat zelf als schoolbestuur wilde functioneren, een Commissie van Toezicht in, bestaande uit de burgemeester, een schoolopziener, en twee tuinders uit Paterswolde en Eelderwolde.⁷⁰ Bij de laatstgenoemden zouden de leerlingen stage kunnen lopen tijdens de opleiding. Onverwachts ontstond er evenwel een probleem met de gemeenteraad, die nu ineens beweerde zich nog niet te hebben uitgesproken over de vraag of er eigenlijk wel zo'n school moest komen. Het bestuur besloot toen, met steun van de burgemeester, de gemeenteraad te overtroeven. Niet de raad maar de minister besliste over de vestiging, zo redeneerde het bestuur, dat daarmee het pleit in zijn voordeel beslechtte. Het was echter zo Pyrrhusoverwinning. De raad bleef zich afwerend opstellen. Met als gevolg dat de onderhandelingen over de plaats van de school en een ambtswoning van het toekomstige schoolhoofd zeer moeizaam verliepen. Ook wilde de gemeenteraad niet meer garant staan voor eventuele leningen. De gemeenteraad voelde zich kennelijk gepasseerd door het zeer voortvarende dorpshuisbestuur. Te meer omdat zij niet eens was geraadpleegd bij de benoeming van de Commissie van Toezicht van de nieuwe school.

Dit conflict laat zien hoe het dorpshuisbestuur in zijn enthousiasme voorbij ging aan plaatselijke verhoudingen. Het dorpshuis was een nieuwkomer die energiek sociale en politieke ruimte opeiste, maar daarmee bracht het, zoals in de kwestie van het tuinbouwonderwijs, de lokale overheid in verlegenheid. Opmerkelijk genoeg stelde Bähler-Boerma zich vervolgens kandidaat voor de gemeenteraad. Wellicht hoopte zij op deze wijze de gemeentelijke weerstand tegen het dorpshuis weg te nemen. Hoewel zij een buitenstaander was, boezemde ze kennelijk voldoende vertrouwen in om te worden gekozen. Van september 1923 tot september 1927 was ze wethouder voor de SDAP. Daarmee legde ze een verbinding tussen haar particuliere, sociale initiatief en de politiek.

In de raad kwam het dorpshuis regelmatig ter sprake en Bähler-Boerma maakte gebruik van haar positie om het dorpshuis en de nieuwe initiatieven te verdedigen. Dit was soms wel nodig want er werd bij herhaling nogal kritisch gereageerd met name op de subsidieaanvragen. Toen in een raadsvergadering het dorpshuis een strop voor de gemeente werd genoemd, kreeg de betreffende spreker de wind van voren. Op gedickeerde toon wenste Bähler-Boerma terug te komen op deze opmerking en ze rekende de raad voor dat het

dorpshuis in de eerste jaren van zijn bestaan geen cent van de gemeente had ontvangen. De gewraakte opmerking viel tijdens een bespreking van een aanvraag voor subsidie van het nijverheidsonderwijs dat het dorpshuis wilde gaan verzorgen. Bähler-Boerma waarschuwde dat de gemeente meer geld kwijt zou zijn als zij de meisjes naar Groningen liet gaan. De raad zwichtte voor dit argument en de subsidie werd toegekend.⁷¹ Zo liet ze zich tijdens een raadsvergadering over een verhoging van de steun aan werkloze arbeiders ontvallen: "Er wordt gecritiseerd zonder goed onderzoek".⁷² Bähler-Boerma liet zich het woord niet ontnemen, ze was nuchter en kritisch waar nodig, maar bleek altijd uitstekend op de hoogte van alle regelingen en bepalingen. Daardoor kon ze regelmatig die heren-raadsleden terecht wijzen die hun les niet goed hadden voorbereid. Deze opstelling werd haar niet altijd in dank afgenomen. Zeker is dat het dorpshuis met zijn secretaris in de raad de bescherming kreeg die het nodig bleek te hebben, want de raadsleden bleken niet altijd geneigd de initiatieven van het dorpshuisbestuur te ondersteunen.

Ondanks het geharrewar over competentie tussen het dorpshuisbestuur en de gemeenteraad kon het tuinbouwonderwijs uiteindelijk toch van start gaan. In augustus 1922 besloten Gedeputeerde Staten van Drenthe voor drie jaar subsidie te verlenen aan de nieuwe tuinbouwschool. In september begon het eerste lesjaar met 33 leerlingen. Het betrof dagonderwijs voor jongens, meisjes werden niet toegelaten.⁷³ Behalve het land- en tuinbouwonderwijs, probeerde het dorpshuisbestuur gelijk bij opening ook nijverheidsonderwijs voor meisjes aan te bieden. Na advies van de Groningse rijkstuinbouwleraar verkreeg Bähler-Boerma financiële steun van het Drentse Landbouwgenootschap (DLG). Het Genootschap had affiniteit met dit onderwijs, al aan het eind van de negentiende eeuw pleitte het voor speciaal onderricht aan vrouwen. En zo kon tijdens de opening van het dorpshuis met enige trots een huishoudcursus worden aangekondigd. Met name voor de naaldvakken was veel belangstelling. Bij nader inzien bleek het DLG echter niet over een geschikt cursusplan te beschikken. De populaire naaldvakken ontbraken. Bähler-Boerma bedacht vervolgens een noodoplossing om een leegloop van de cursus te voorkomen. Ze wendde zich tot de Groninger Industrieschool die bereid was één van haar leraressen 'uit te lenen'.⁷⁴

Hoewel deze oplossing goed functioneerde, ontstond een probleem rondom de financiering. Het dorpshuis mocht namelijk geen gebruik maken van de subsidie die door het ministerie van Handel, Nijverheid en Landbouw was toegekend. Deze was alleen bestemd voor instellingen waar ook een opleiding tot lerares kon worden gevolgd. Na overleg met de Inspectrice van het Nijverheidsonderwijs, M.E. Leliman-Bosch, werd een zogenaamde centralisatiecommissie ingesteld. Deze commissie moest zorg moest dragen voor het landbouwhuishoudonderwijs in zogenoemde filialen: onderafdelingen van de centrale onderwijsinstellingen. Ze kreeg daarvoor rijkssubsidie toegewezen, die de commissie vervolgens verdeelde over de filialen, waaronder het dorpshuis. Pas in 1922 werd deze oplossing wettelijk erkend. Toen konden centrale nijverheidsscholen zoals de Groninger Industrieschool ook op het platteland filialen stichten. Niet zonder trots schreef Bähler-Boerma in het jaarverslag van 1922 dat dit al zeven jaar lang in Groningen had plaats gevonden alvorens het bij wet was geregeld.⁷⁵

In 1915 ging bovendien het landbouwhuishoudonderwijs van start. Leraressen van de Groninger Kook- en Huishoudschool verzorgden de lessen: wasbehandeling, voedingsleer, woninginrichting, inmaak. Ook werden natuur-en scheikunde alsmede het kweken van

planten voor huishoudelijk gebruik onderwezen. De landbouwhuishoudcursus was echter geen doorslaand succes. Tussen 1915 en 1934 werden slechts zes cursussen gegeven wegens gebrek aan deelnemers. Voor de kookcursussen bleek eveneens maar weinig belangstelling.

Ondanks deze tegenvaller werd het dorps huis door anderen wel veelvuldig bezocht zoals blijkt uit de weekroosters die tot aan de Tweede Wereldoorlog keurig werden bijgehouden door Bähler-Boerma. Deze laten zien hoe intensief het pand werd gebruikt. Behalve voor onderwijsactiviteiten, clubwerk en bibliotheek werden de lokalen nog eens apart verhuurd aan lokale verenigingen, afdelingen van politieke partijen en zangkoren. Daarbij werd geen onderscheid gemaakt. Dit betekende dat ook de plaatselijke NSB-afdeling gebruik kon maken van het dorps huis. Dit werd het bestuur kwalijk genomen en het versterkte wellicht de afkeer van dat deel van de dorpingen dat niets met het dorps huis van doen wilde hebben en Bähler-Boerma als autoritair bestempelde.

In zijn studie *Werken in de schaduw* concludeert Herman Nijenhuis dat Bähler-Boerma ondanks haar dorps huis en haar wethouderschap voor de SDAP, voor velen een 'dikke boerendochter' bleef die zich ver verheven voelde boven de eenvoudige plattelandsbevolking.⁷⁶ Het is echter niet billijk om Gezina Bähler-Boerma op deze wijze de geschiedenis in te laten gaan. Voor veel inwoners van Paterswolde en Eelde was ze inderdaad excentriek en moeilijk te volgen. Door haar bevlogen en hoge idealen zal ze ook niet makkelijk in de omgang geweest zijn. Wellicht kwam dit ook voort uit verlegenheid. De jaren dat Louis het ambt van predikant uitoefende, waren zeker niet de meest gemakkelijke jaren voor het echtpaar. Dit heeft wellicht sporen achtergelaten en bij Gezina een zekere afstandelijkheid doen ontstaan. De welgesteldheid van de Bählers heeft mogelijk ook enige afgunst gewekt in een dorp waar men weinig begreep van deze hooggestemde geesten. Voor Meyboom was dit alles minder bezwaarlijk, gezien de goede samenwerking tussen beiden. Hij zal door zijn theologische achtergrond en zijn betrokkenheid bij 't Nut beter in staat geweest zijn om de gedrevenheid en de stijl van Gezina te begrijpen en te accepteren.

Ondanks dat Bähler-Boerma voor sommigen niet meer was dan een dikke boerendochter, kan niet ontkend worden dat zij veel heeft betekend voor de opbouw van het sociaal-cultureel werk op het platteland. Ze behoorde tot de generatie vrouwen die in de eerste helft van de twintigste eeuw het sociaal werk vorm hebben gegeven. In die zin is haar optreden exemplarisch voor een aantal vrouwen dat zich door sociale motieven geïnspireerd, in de openbaarheid manifesteerde. Ze liet zich inspireren door het werk van Emilie Knappert. Toch werd haar dorps huis geen kopie van het Leidse volkshuis. Waar Knappert het volkshuiswerk een sterke culturele en ethische invulling gaf, wilde Bähler-Boerma dat het dorps huis een maatschappelijk doel zou dienen: het moest voorzieningen bieden die men op het platteland ontbeerde.

Voor Eelde-Paterswolde betekende het dorps huis een bibliotheek, onderwijs en cursussen op het gebied van tuinbouw en huishoudelijk werk, tuberculosebestrijding, clubwerk, tentoonstellingen, een initiatief voor sociale woningbouw en in een later stadium ook het verzorgen van kraamzorg. In die zin lukte het Bähler-Boerma om iedereen iets te bieden waarbij ze bewust koos voor een neutrale basis. Het dorps huis had geen binding met verzuilde groeperingen. Dit maakte dat het initiatief enigszins apart kwam te staan. Bähler-Boerma onderschatte het belang dat men hechtte aan een religieuze of een levensbeschouwelijke benadering. Ook het bereik van de werkzaamheden was beperkt. Eigenlijk maakte

Bibliotheek in dorps huis

alleen de middenstand gebruik van het dorps huis. De allerarmsten en de allerrijksten meden het dorps huis. In de praktijk was de reikwijdte van het dorps huis beperkt, maar als voorstel tot verheffing van het platteland had het wel succes, mede door haar connecties met Amsterdam en Knappert en een goede pers.

Het dorps huis kreeg enige landelijke bekendheid terwijl men in een aantal Drentse dorpen zoals Roden, Vries, Smilde en Anloo, het voorbeeld van Bähler-Boerma volgde. Ook daar werden dorps huizen opgericht. Buiten de provincie vond het Paterswolder initiatief eveneens navolging, zoals in het Groningse Harkstede. Bähler-Boerma viel de eer te beurt het nieuwe dorps huis daar te mogen openen en bovendien benoemde het bestuur haar tot erelid. Het dorps huis was een initiatief van de plaatselijke dominee en de belastingcommissies Hero Wit, wiens broer in Paterswolde woonde en actief was in het dorps huis.⁷⁷ Hiertoe zouden haar activiteiten zich hebben beperkt indien er geen contact was ontstaan met de Commissaris van de Koningin J.T. Linthorst Homan. Dit bracht haar initiatief op een hoger plan. Linthorst Homan begreep de waarde van haar initiatief voor de ontwikkeling van zijn provincie.

De jonge commissaris was er alles aan gelegen om zijn provincie op te stuwen in de vaart der volkeren. Net als zijn voorgangers poogde hij Drenthe te bevrijden uit zijn anderstijdigheid. Daarvoor streefde hij naar ontginning en verbetering van de infrastructuur. Het initiatief van Bähler-Boerma bood hem een voorbeeld hoe ook op sociaal gebied vooruitgang kon worden geboekt; het zogenoemde dorps huisplan. De kans om dit te verwezenlijken kwam tijdens de veencrisis, toen heel Nederland zich ineens zeer bezorgd toonde over het 'arme Drenthe' en zelfs de koningin de commissaris maande iets te ondernemen.

De steun aan het noodlijdende Drenthe: Commissaris van de Koningin J.T. Linthorst Homan en de crisis in de veenstreek (1921-1925)

Jan Tijmen Linthorst Homan

In 1917 kreeg Drenthe een nieuwe Commissaris van de Koningin: Jan Tijmen Linthorst Homan. De naam Homan had een bekende klank in Drenthe. Hoewel niet van adel, behoorde de familie tot de vooraanstaande geslachten van Drenthe.¹ Zij waren als eigenfleden opgestegen naar het Asser Herenmilieu en generaties lang hadden de leden van de familie belangrijke bestuursfuncties vervuld.² De loopbaan van de vader van Jan Tijmen vormde een hoogtepunt. In 1903 werd hij benoemd tot hoogste ambtenaar van de provincie. Een functie die hij tot 1917 zou vervullen om te worden opgevolgd door zijn eigen zoon, alsof de uitoefening van dit ambt een familietraditie betrof. Toch was de keuze voor

de jonge Linthorst Homan niet alleen ingegeven door diens familiale achtergrond. Zowel in Drenthe als daarbuiten had Jan Tijmen reeds zijn sporen op bestuurlijk gebied verdiend. Hij betoonde zich in de jaren voorafgaande aan zijn benoeming tot Commissaris van de Koningin een actieve en toegewijde bestuurder.

Jan Tijmen studeerde rechten in Groningen en promoveerde er in 1897.³ Na zijn studie keerde hij terug naar Drenthe en vestigde zich als advocaat in Assen. In 1903 trouwde hij met Jeanne Madeleine Staal, een dochter van de onfortuinlijke minister van oorlog, H.P. Staal, die in conflict kwam met koningin Wilhelmina over zijn omstreden defensiebegroting van 1906 waarin hij onder meer voor stelde te bezuinigen op het zogenoemde blijvend gedeelte van de legermacht.⁴ In 1907 zou de koningin oog in oog komen te staan met zijn dochter tijdens een bezoek aan Assen waar ze werd ontvangen door de vader van Jan Tijmen. Ze schreef haar moeder dat "dit Staaltje sprekend gelijkt op haar vader [waardoor] deze ontmoeting ietwat pijnlijk [was] voor beide zijden (...). Ik deed mijn uiterste best goed comedie te spelen, doch zij maakte het mij niet gemakkelijk". Het ijs brak toen de koningin naar het "stamhoudertje" vroeg, dat echter bleek te logeren bij zijn grootvader in Den Haag. Als geschenk liet ze een bijou voor hem achter.⁵

In 1905 nam de politieke carrière van de vrijzinnig liberaal Linthorst Homan een aanvang toen hij werd gekozen in de Provinciale Staten. In de jaren daarna volgden benoemingen in diverse provinciale bestuursorganen. Hij had gedurende elf jaar zitting in de Asser gemeenteraad, verbonden met de liberale *Algemeene Kiesvereniging* waar ook zijn vader banden mee had onderhouden. In 1899 werd hij gekozen tot secretaris van het Drents Landbouw Genootschap. Een functie die hij tot 1905 heeft bekleed.⁶ Daarna volgde een benoeming bij de Commissie van Toezicht op het Boter Controlestation Assen. Vanaf 1908 bekleedde hij het vice-voorzitterschap van deze commissie. In 1909 kwam het aanbod om voorzitter te worden van de Drentsch Landbouw-Onderlinge. Bovendien ging hij deel uit maken van het College van Commissarissen der Centrale Landbouw-Onderlinge. Uit hoofde van deze functie werd hij gevraagd om zitting te nemen in het Koninklijk Nederlandsch Landbouw Comité en dit resulteerde in 1913 in een benoeming tot voorzitter van dit comité.

Vanwege zijn bestuurlijke ervaringen met en kennis van landbouworganisaties werd Linthorst Homan in 1915 door de regering naar Den Haag ontboden. Na het uitbreken van de oorlog zag de overheid zich genoodzaakt een sterk gecentraliseerd beleid te voeren om de productie van voedsel en brandstof in goede banen te leiden, financiële en sociale chaos te voorkomen en de betrekkingen met de oorlogvoerende partijen enigszins te normaliseren in de hoop Nederland buiten de oorlog te houden en waar mogelijk de buitenlandse handel te herstellen. Daartoe werd een aantal commissies ingesteld dat moest toezien op de distributie, export en handel. Ook op binnenlands terrein nam de regering maatregelen omdat zij zich genoodzaakt zag om de door de oorlog getroffen burgers bij te staan. Er werd een Koninklijk Nationaal Steuncomité opgericht dat onderstand zou gaan verlenen aan het groeiende aantal werklozen. Het idee voor dit steuncomité kwam uit de koker van de toenmalige minister van Landbouw, Nijverheid en Handel, M.W.F. Treub en sloot goed aan bij de centraliserende beleidsmaatregelen die hij op dat moment voorbereidde.⁷ Koningin Wilhelmina verklaarde zich bereid om als beschermvrouwe op te treden van dit nieuwe comité dat in de woorden van Treub "koninklijk en particulier initiatief met Staatszorg" combineerde. Het comité moest worden gefinancierd door zowel particulieren als de overheid.

De koningin gaf het voorbeeld en zegde een bedrag van twintigduizend gulden toe. Later schonk ze nog eens honderdduizend gulden.⁸ Linthorst Homan ging deel uitmaken van dit nieuwe comité dat als een overkoepelende instantie leiding moest geven aan plaatselijke, nog op te richten comités die het eigenlijke werk van de bedeling zouden gaan verzorgen. Bovendien werd hij aangesteld als voorzitter van de Commissie voor de Voeding van Mensch en Dier en kreeg hij zitting in het bestuur van de Nederlandsche Overzee Trustmaatschappij. Deze maatschappij moest de handelscontacten met de Entente regelen zonder dat de verhouding met Duitsland zou worden verstoord.

Formeel was de maatschappij een particulier initiatief in de vorm van een naamloze vennootschap onder leiding van vooraanstaande leden uit de handel en het bedrijfsleven. Daardoor kon de regering iedere betrokkenheid bij de handel met Engeland en Frankrijk ontkennen, ook al begrepen alle partijen dat de trustmaatschappij een constructie was om aan de blokkades en handelsembargo's te ontkomen zonder het neutraliteitsbeginsel in gevaar te brengen. De maatschappij groeide uit tot de belangrijkste organisatie op economisch gebied die in feite het hele beleid bepaalde zonder tussenkomst van het parlement. Ze werd een "ministerie achter het ministerie".⁹ Deze samenwerking tussen regering en bedrijfsleven betekende een eerste aanzet tot de latere geleide economie.

In dienst van de Nederlandsche Overzee Trustmaatschappij ontwikkelde Linthorst Homan allerlei initiatieven op diplomatiek gebied. Zo speelde hij een belangrijke rol in de totstandkoming van een "basis of agreement" met de Engelsen. Dit vormde de basis van het verdrag dat in juni 1916 werd gesloten en waarin werd vastgelegd dat een deel van de Nederlandse export gereserveerd zou worden voor de Entente om zo handelsproblemen te voorkomen.¹⁰ Om het basisakkoord naar behoren te kunnen uitvoeren, richtte hij een nieuw bureau op, het Landbouw Export Bureau waarvan hij zelf de voorzitter werd. Hoewel zijn werkzaamheden nu ook internationale allure kregen, besloot hij toch om naar Drenthe terug te keren en in de voetsporen van zijn vader te treden. Op 8 september 1917 werd Linthorst Homan benoemd tot Commissaris van de Koningin. Een benoeming die steunde op heel veel petitie's uit de agrarische hoek waar hij reeds groot aanzien genoot.

Net als zijn voorgangers zag Linthorst Homan het als zijn belangrijkste taak Drenthe te verheffen en tot verdere ontwikkeling te brengen en net als zijn voorgangers richtte hij zich aanvankelijk op de traditionele middelen om de ontwikkeling van zijn provincie op gang te brengen: ontginning van heidevelden, verbetering van de infrastructuur en aanpassing van de waterhuishouding. Hij was de drijvende kracht achter de oprichting van NV Ontginningsmaatschappij Het Lantschap Drenthe en wist de aanleg van het kanaal tussen Beilen en Noordseschut te realiseren. Nieuw was dat deze commissaris in zijn streven naar ontwikkeling ook interesse toonde voor sociale initiatieven zoals blijkt uit zijn contacten met Gezina Bähler-Boerma.

In het voorjaar van 1921 maakte Linthorst Homan kennis met de domineesvrouw. Tijdens een werkbezoek aan Paterswolde en Eelde bracht hij zoals reeds in het tweede hoofdstuk is besproken, een bezoek aan het dorps huis. Het initiatief maakte indruk op de jonge commissaris want tijdens dit bezoek hebben beiden al gesproken over de mogelijkheid om in heel Drenthe dorps huizen op te richten. In een brief aan Linthorst Homan uit 1922 refereerde Bähler-Boerma aan het "mooie dorps huis plan". Ze vroeg zich af of Linthorst Homan al mogelijkheden zag om het plan te verwezenlijken. Zelf had ze door ziekte niets kunnen ondernemen. Linthorst Homan had hun gesprek niet vergeten. Uitvoerig berichtte hij Bähler-

ler-Boerma dat het hem aan de nodige financiën ontbrak om het plan te realiseren. Wellicht waren niet alleen de financiën het probleem. Uit zijn opmerkingen kan worden opgemaakt dat de commissaris niet goed wist hoe hij het plan vorm zou moeten geven. In de loop van de volgende jaren veranderde de situatie echter drastisch. Door de crisis in het veengebied kreeg Linthorst Homan zowel op financieel als op bestuurlijk gebied de mogelijkheid om dit dorpshuisplan te realiseren.

Na de Eerste Wereldoorlog kreeg de turfindustrie, gesitueerd in het zuidoosten van Drenthe, te maken met een sterke terugval. Het werd al snel duidelijk dat zij zich, gezien de positie van turf op de brandstoffenmarkt, niet meer zou herstellen. Armoede en werkloosheid waren het gevolg. De commissaris zag zich in 1919-1920 geconfronteerd met de neergang van een belangrijke, doch lokale industrie, waartegen weinig te doen leek. Turf als brandstof had immers zijn langste tijd gehad. Toch ontwikkelde Linthorst Homan een actief beleid, dat voortkwam uit en aansloot bij zijn streven naar algehele modernisering en verheffing van de provincie. Met andere woorden, de veencrisis werd goed benut.

In dit hoofdstuk wordt ingegaan op het ontstaan van de crisis en hoe dit lokale probleem uitgroeide tot een nationale kwestie. Mede door toedoen van Linthorst Homan werd de veencrisis een mediahype waarin de aloude beeldvorming van Drenthe als een achtergebleven en primitief gebied met een beklagenswaardige bevolking dat het grote publiek wist te beroeren. Vervolgens komt de coördinatie van de hulpverlening aan de orde en hoe deze als een eerste stap in de richting van de oprichting van de Centrale Vereniging voor den Opbouw van Drenthe kan worden beschouwd.

Crisis in de veenstreken van zuidoost Drenthe

In het najaar van 1920 bood de veenstreek onder Emmen een troosteloze aanblik. Normaliter heerste er op de zetvelden een drukte van belang aan het eind van het veenseizoen: turf werd verkocht, schepen wachtten langsrij om te worden geladen. Die herfst was het echter opvallend stil. Slechts een enkel turfschip voer langsrij om een lading turf op te halen.¹¹ Op de meeste velden stonden nog grote hoeveelheden turf waar niemand belangstelling voor toonde. Uiteindelijk werd slechts een vijfde van de turfvoorraad verkocht. De 'champagne-jaren' waren voorgoed voorbij. Er brak een periode aan van werkloosheid en armoede. Voor de betrokkenen kwam deze terugval niet onverwachts omdat zij al lang wisten dat de turf als nationale brandstof had afgedaan en door steenkool was vervangen. Steenkool bezat een hogere calorische waarde waardoor hogere temperaturen konden worden bereikt, die onontbeerlijk waren bij de moderne productiemethoden.

Vooruitziende industriëlen schaften zich moderne stoomketels aan die alleen op steenkool brandden. En ook in de steenfabrieken, van oudsher grote afnemers van fabrieksturf, werden de veldovens vervangen door op steenkool gestookte ringovens.¹² De nieuwe mijnwet van 1901 die een van overheidswege georganiseerde exploitatie van het mijnbekken in Limburg regelde, bevestigde deze nieuwe ontwikkeling.¹³ Deze wet maakte duidelijk dat ook de overheid definitief had gekozen voor de steenkool. Wat haar betreft had de turf als brandstof afgedaan en zij weigerde iedere investering in de turfindustrie.¹⁴ Slechts de bijzondere omstandigheid van het nijpende brandstoftekort gedurende de Eerste Wereldoorlog, had de neergang voor enige tijd stilgezet. Nederland, opgesloten in zijn neutraliteit moest zorg dragen voor de eigen energievoorziening. De steenkoolaanvoer uit Duitsland

en Engeland viel bijna geheel weg. De binnenlandse steenkoolwinning werd sterk opgevoerd en ook de turf werd in ere hersteld. Uit angst voor een tekort aan brandstoffen, besloot de overheid om zelfs voor de turf distributiemaatregelen af te kondigen. Een deel van de voorraad werd gevorderd en iedere gemeente kreeg een brandstoffencommissie die voor de verdeling zorg moest dragen.¹⁵ Voor enige tijd konden verveners en turfgravers de ogen sluiten voor de zorgelijke toekomst van de turfindustrie.

De groeiende vraag naar turf veroorzaakte een opleving van de veenstreek rondom Emmen. Voor het eerst sinds jaren was er weer sprake van een vestigingsoverschot. Vele losse arbeiders zonder enige ervaring in de turfgraverij trokken naar Drenthe in de hoop werk te vinden in de veenderijen. Ook de extra voedselbonnen lokten. Deze werden uitgereikt als compensatie voor het zware graafwerk dat veenarbeiders moesten verrichten.¹⁶ Door de toenemende vraag naar turf stegen de lonen van de gravers spectaculair: in 1916 met 30%, in 1917 met 60% en in 1918 met 57%.¹⁷ Volgens de voormalige veenarbeider Harm van Houten was de welstand zo hoog dat zijn familie zelfs geld overhield. Een ongekend fenomeen voor de meeste veenarbeiders. Vanwege de oorlog viel er echter weinig te besteden, wel kon het gezin Van Houten een fiets aanschaffen en openden zijn ouders een bankrekening.¹⁸ Minder scrupuleuze personen vulden hun inkomen nog verder aan door sluikehandel met Duitsland waar, naarmate de oorlog voortduurde, het gebrek aan levensmiddelen en brandstof zich steeds sterker deed voelen.¹⁹ Deze toename van de welvaart, juist in een periode waarin velen zich geconfronteerd zagen met rantsoenening en schaarste, was voor sommige landgenoten moeilijk te verteren. Zij associeerden deze voor de veenstreek ongekende grote geldelijke verdiensten met dubieuze oorlogswinsten. In de kranten verschenen allerlei sensatieverhalen. Zo kwam *De Nieuwe Amsterdammer* met een spectaculair verhaal over de Drentse 'Pownee Bill', een vermeende Amerikaanse paardensmokkelaar die honderden dieren de grens over wist te krijgen en daarmee een fortuin verdiende zonder dat hij ooit gesnapt werd.²⁰ Toen de oorlog in het najaar van 1918 eindigde, veranderde de situatie drastisch. Sneller dan verwacht kwam de aanvoer van steenkool uit Duitsland weer op gang met als gevolg dat de turfmarkt instortte. In het najaar van 1920 stond nog 80% van de turf op de zetvelden. Kopers lieten zich niet zien. In het voorjaar van 1921 werd de omvang van de malaise goed zichtbaar, te beginnen bij de verhuur van veenputten. *De Drentsche en Asser Courant* schreef op 26 januari 1921: "Meestal vallen in de laatste 14 dagen van het jaar de gewone jaarlijksche veenverhuringen. Zoo was het ook nu maar zoo vlot als die verhuringen bij hooge veenprijzen in de laatste jaren van stapel liepen, zoo traag ging dezen keer, zóó zelfs dat in enkelen deelen maar zeer weinig veen (...) van de hand ging". Ook *De Nieuwe Provinciale Groninger Courant* van 13 januari 1921 maakte melding van de geringe belangstelling en zij concludeerde dat de toekomst van het verveningsbedrijf als weinig hoopvol moest worden beschouwd.²¹ Daarin kreeg de krant volledig gelijk.

De prijzen voor turf daalden dramatisch, de lonen zakten zelfs tot het niveau van voor de Eerste Wereldoorlog, de werkloosheid groeide. In 1921 stonden in Emmen 5500 personen als werkloos ingeschreven, maar volgens de regionale kranten zouden er zelfs zeven à achtduizend werklozen zijn. Het werd pijnlijk duidelijk dat de veenstreek niet meer te bieden had dan de turfwinning. Alles draaide om de turfindustrie, van een andersoortige bedrijvigheid was nauwelijks sprake. De oude turfgraversgeslachten zoals de familie van Harm van Houten, die al generaties lang wisten hoe te overleven in het veen, konden soms nog werk vinden.²² Voor de nieuwkomers daarentegen, de mensen zich tijdens de oorlog

in de veenstreek hadden gevestigd, was de situatie zeer zwaar. Een deel van de arbeiders probeerde aan de werkloosheid te ontkomen door naar andere provincies te vertrekken. Na 1929 was dat vanwege de landelijke economische crisis en de groeiende werkloosheid echter weinig zinvol. Het veengebied was als een fuik waaruit men niet meer kon ontsnappen.

De veencrisis kreeg al snel twee gezichten: men zag politieke onrust én een sociaal drama. Het politieke gezicht van de crisis dat de trekken bezat van een opstandige, ontevreden veenarbeider, boezemde menigeen angst in. Herhaaldelijk braken stakingen uit waarbij zich kleine schermutselingen voordeden. De eerste grote stakingsgolf vond plaats in 1921. Anarchistische en communistische groeperingen eisten landhervormingen en riepen een werkstaking uit die de aanzet moest geven tot een algehele revolutie, zoals in Rusland kort tevoren. De gematigde Moderne Bond van Landarbeiders daarentegen zocht het overleg en wendde zich tot de minister van Arbeid, P.J.M. Aalberse om extra steun.²³ Het bedrag dat de minister toezegde, werd echter onvoldoende gevonden.²⁴ De SDAP-er G.W. Sannes noemde de bijdrage van de regering niet meer dan een ellendige fooi.²⁵ Onder druk van de Tweede Kamer en de groeiende onrust in de veenstreken verhoogde Aalberse de bijdrage. Het gebaar maakte echter weinig indruk. Nieuwe stakingen werden uitgeroepen, dit keer in de gemeentelijke en particuliere werkverschaffing.²⁶ De burgemeester van Emmen, G. Kootstra, wist het conflict op te lossen door gedaan te krijgen dat het uurloon op 40 cent werd gesteld met 45% rijkssubsidie.²⁷

Vlak na de stakingen in de werkverschaffing liepen de oude veencontracten af en dit veroorzaakte opnieuw arbeidsonlust.²⁸ De sfeer leek grimmiger dan voorheen. In de pers en aan de bittertafel werd gespeculeerd over wapens, revolvers en granaten die in het bezit zouden zijn van de stakers. Het spook der revolutie, getooid met het dreigende gezicht van een ontevreden veenarbeider, waarde rond. De angst voor oproer werd aangewakkerd door de ernstige berichten uit het buitenland. In Duitsland was de politieke situatie nog verre van stabiel, midden-Europa verkeerde in chaos en in Rusland hadden de bolsjewisten tijdens een bloedige burgeroorlog hun macht definitief gevestigd. Troelstra mocht zich hebben vergist, toch bleef bij menigeen de vrees voor "buitenlandse toestanden".

Het beeld van onrust en oproer in de zuidoosthoek werd nog versterkt door de mysterieuze veenbranden die in het voorjaar van 1921 de veenstreek teisterden. Begin april vloog een deel van de onverkochte turfvoorraden in brand. Enorme vuurzuilen waren het gevolg. De rook was tot in Friesland te zien. Zowel veenarbeiders als verveners werden aangewezen als vermoedelijke daders. De branden kregen veel aandacht in de landelijke pers. *De Nieuwe Rotterdamsche Courant*, *Het Algemeen Handelsblad*, *De Telegraaf* en *Het Nieuws van de Dag* schreven uitvoerig over de vuurzeeën. *De Nieuwe Rotterdamsche Courant* en *Het Nieuws van de Dag* kwamen met het bericht dat er lappen petroleum in de smeulende turfhopen waren gevonden. *De Telegraaf* kopte brandstichting, en meldde ondermeer branden in Barger-Compascuum, Emmer- Eferscheidenveen, Roswinkelveen, Nieuw-Weerdinge, Siepelveen, Noordveen en Valthermond.

De kranten legden vrijwel onmiddellijk een relatie tussen de branden en de economische malaise, die onrust en politieke agitatie veroorzaakte. Volgens *Het Vaderland* werd "de stemming er niet beter op" in het veen. De krant vreesde voor ernstige onlusten, omdat velen gebrek leden. Opnieuw zou militaire versterking zijn aangevraagd door de lokale overheden.²⁹ De verhalen werden sensationeler naarmate de onduidelijkheid voortduurde

over daders en oorzaken. *Het Nieuws van de Dag* citeerde de burgemeester van Emmen die verklaarde dat er een duidelijk plan voor brandstichting moet hebben bestaan.³⁰ Er zou met een revolver zijn geschoten maar ook nu weer kon geen dader worden gevat. *De Telegraaf* wist te melden dat er in Exloo en andere boerendorpen vrijwillige burgerwachten waren gevormd "daar allerlei verdachten individuen rondzwerven". Ook in Emmen was door verontruste bewoners een burgerwacht gevormd die de "mooie" Emmer Dennen moest bewaken tegen mogelijke brandstichting. In een vervolgartikel onder de kop 'Veenbranden in Drenthe. De toestand opnieuw verergerd. De oorzaken der Verbittering' schilderde een *Telegraaf*-verslaggever op beeldende wijze de ramp: de situatie van de werklozen, de strijd voor subsidies en de werkverschaffingsprojecten. Hij wees met een beschuldigende vinger naar de communisten. Met hun agitatie tegen de Moderne Bond van Landarbeiders zouden zij "in troebel water vissen" en het terrorisme aanwakkeren.³¹

De Tweede Kamer reageerde op de toenemende onrust en de zorgwekkende berichten in de pers. De komst van werkloze veenarbeiders naar Den Haag, de stakingen en de branden plaatsten de veenstreek op de politieke agenda. Op 12 april 1921, vlak na het uitbreken van de branden, kwam het tot een debat over extra bijstand aan de veenarbeiders. Van aanvullende steun kon geen sprake zijn. Daarentegen pleitten verschillende Kamerleden, geschokt door de onrust, voor een krachtige handhaving van het gezag in de veenstreken. J. Zijlstra van de ARP en J. van Rijzewijk van de RKSP vroegen zelfs om bescherming van het veenbedrijf en de arbeiders tegen, wat zij de "communistiche terrorisatie" noemden.³²

Ondanks de agitatie, de Kamervragen en het groeiende aantal verhalen in de pers over de veenstreek als politieke brandhaard, wilde de regering de veenstreek geen extra ondersteuning meer bieden. Zij had besloten tot een stringente bezuinigingsbeleid om de tijdens de oorlog gestegen overheidsuitgaven in te dammen. Ambtenarensalarissen werden gekort, uitkeringen verlaagd en crisisfondsen, gevormd tijdens de oorlog, opgeheven.³³ Wel had ze in hoog tempo een aantal sociale wetten aangenomen, wat in de periode voor de Eerste Wereldoorlog was voorbereid. De voorzieningen werden echter niet verder uitgebreid. De regering wilde zich bij voorkeur onthouden van verdere inmenging in het maatschappelijk leven. Voor de veenstreek, net als overigens voor andere probleemgebieden, was het Haagse beleid niet bepaald gunstig. Alle betrokkenen, politici, ambtenaren en lokale bestuurders erkenden al vrij snel na de eerste alarmerende berichten uit de veenstreek dat het om een structureel probleem ging. In 1922 wist minister-president Ruys de Beerenbrouck reeds op te merken dat "het zoogenaamde Drentsche vraagstuk wel een der moeilijkste vraagstukken is die het gevolg zijn van de crisis. De moeilijkheden die zich elders voordoen zijn in Drenthe nog groot".³⁴ Het was duidelijk dat de regering niet bij machte noch van zins was een actieve stimulerings- of ontwikkelingspolitiek te voeren. De veenstreek werd aan haar lot overgelaten, slechts passief gesteund met aanvullende rijksbijdragen, gereserveerd voor sociale initiatieven.

Op lokaal niveau ondernam men wel enige pogingen om een oplossing te vinden voor de economische malaise. In samenspraak met het Emmer werkloosheidscomité probeerde burgemeester Kootstra arbeidsintensieve industrie naar de veenstreek te halen. Onge-schoolde, goedkope arbeidskrachten waren immers in voldoende mate aanwezig in de zuidoosthoek. In 1924 benaderde hij verschillende fabrikanten in Twente en Brabant, uit de textielindustrie en schoenenindustrie, met de vraag hoe zij dachten over vestiging van hun fabrieken in Emmen en omstreken. Hun antwoord was teleurstellend. Een schoenen-

fabrikant uit de Langstraat sprak uitvoerig met Kootstra en de zijnen. Hij wees op het ongunstige investeringsklimaat dat de fabrikanten voorzichtig maakte. Zij zouden geen onnodig risico's willen lopen met hachelijke investeringen, zeker in die streken die in de periferie lagen, waar de infrastructuur slecht was en waar hoge transportkosten moesten worden gemaakt om de producten bij de afnemers te krijgen. Bovendien, zo luidde de mening van de fabrikant, was de bevolking niet gewend aan industriële arbeid. Na deze pogingen meldde Kootstra de minister van Binnenlandse Zaken dat vestiging van industriële ondernemingen van welke aard dan ook onder de huidige omstandigheden, naar zijn idee, "zoo geen utopie" dan toch in de naaste toekomst een onbereikbaar ideaal was.³⁵

Behalve het slechte economische klimaat zullen ook de berichten over oproer, stakingen en mysterieuze veenbranden menig fabrikant hebben afgeschrikt om zich in de zuidoosthoek te vestigen. Toch ging het hier in feite om hetzelfde negatieve verhaal over het veen en zijn bewoners dat ook al aan het eind van de negentiende eeuw de ronde deed en dat in het eerste hoofdstuk uitvoerig is beschreven. De veenenquêtes toonden een onderontwikkeld en primitief werkvolk, de vertellingen van predikanten als De Weerd en Braak-Hekke bevestigden dit beeld. Na de arbeidsonlusten van de jaren tachtig en negentig leerde men de veenarbeider bovendien vrezen vanwege zijn vermeende "rode sympathieën". De verhalen van de journalisten uit de jaren twintig lijken op dit negentiende-eeuwse beeld voort te borduren. Ook zij noemen slechts armoede, neergang en opstandigheid. Toch was er een duidelijk verschil. Sterker dan voorheen werd nu geappelleerd aan de gevoelens van medelijden bij het grote publiek. De neergang van de veenstreek werd voorgesteld als een sociaal drama dat het hele land aanging. Dit vormde het tweede gezicht van de veencrisis, een a-politiek verhaal van de sociale ellende dat werd versterkt door de foto's in de geïllustreerde pers van tanige, magere vrouwen met schriële kinderen en van armoedige ouderen. Veenarbeiders staan daarentegen zelden of nooit op deze foto's: zij werden kennelijk geassocieerd met de politieke kant van de crisis.

Met de dramatische reportages wist de pers een voor die tijd ongekende emotionele band met het arme Drenthe en de hongerende veenstreek te creëren. De voorzichtige identificatie met armlastigen die de plaggenhutten bewoonden, zoals tijdens de Tentoonstelling voor Vrouwenarbeid bedoeld om het sociaal bewustzijn te stimuleren, was nu veranderd in een openlijke steunoproep vanuit de gedachte dat de situatie in de zuidoosthoek een schande was voor ons land en dat de noodlijdenden in "het verre Drenthe óók medemenssen waren die niet alleen gelaten mochten worden in hun nood". Het onverwachtse bezoek van koningin Wilhelmina aan het zuidoosten van Drenthe vormde het begin van de niet allatende aandacht voor het noodlijdende veen in krant, tijdschrift en bioscoopjournaal, die de gehele jaren twintig en dertig zou aanhouden en waarbij keer op keer de schrijnende armoede in beeld werd gebracht.

Het bezoek van koningin Wilhelmina aan de zuidoosthoek: het grote publiek geconfronteerd met de sociale neergang in het veen

Al vrij snel na de eerste sombere berichten over de problemen van de veenderijen, verschenen oproepen tot steun in vooreerst de lokale kranten. Het waren kleine signalen van plaatselijke rampspoed en ellende. Ook het koninklijk huis moet de berichten goed hebben ingeschat want geheel onverwachts besloot koningin Wilhelmina na een bezoek aan

Friesland, de zuidoosthoek aan te doen om zich persoonlijk op de hoogte te stellen van de situatie aldaar. Dit bliksembezoek was een veeg teken. Hoewel de koningin in haar jeugd samen met haar moeder heel Nederland had bereisd, was ze na haar troonsbestijging veel terughoudender geworden met koninklijke bezoeken.³⁶ Ze maakte uitzonderingen waar het een of andere vorm van rampspoed betrof. Dan kwam de koningin wel op bezoek om als een heuse Moeder des Vaderlands haar volk te steunen en te troosten. Deze rol had ze zich aangemeten aan het begin van de Eerste Wereldoorlog vanaf het moment dat ze in de Trêveszaal de oprichting van het KNSC bekend maakte.³⁷ Zo bezocht ze Marken tijdens de grote watersnoodramp van 1912 en reisde ze in 1917 naar Valthermond waar tijdens een veenbrand meerdere mensen waren omgekomen.³⁸ Haar bezoek aan de zuidoosthoek moet voor velen een bewijs zijn geweest dat er iets ernstigs aan de hand was.

De autoriteiten waren verrast en zagen zich genoodzaakt in vrij korte tijd het bezoek te regelen. Hun paniek werd niet alleen veroorzaakt door het korte tijdsbestek waarbinnen het bezoek moest worden georganiseerd, sommige gezagdragers vreesden voor ongeregelheden. De districtscommandant der Rijksveldwacht te Groningen schreef naar aanleiding van de aangekondigde reis: "Hoewel daar thans geen ongeregelheden voorvallen, heerscht er toch onder de arbeidersbevolking een zeer ontevreden stemming als gevolg van werkloosheid en ongunstige toestanden waarin het veenbedrijf sedert geruime tijd verkeert". Volgens hem zou een bezoek van Hare Majesteit aan de veenstreken niet voldoende worden geapprecieerd: "Geenszins onmogelijk zou ik het zelfs achten dat dit bezoek de vele revolutionaire elementen in die streek een welkome aanleiding zou zijn voor ongewenste demonstraties".³⁹ De commandant refereerde aan de stakingen en de onlusten van dat voorjaar. Net als sommige andere autoriteiten, was hij bevreesd dat de rust slechts schijn was en dat er nog steeds iets broeide in het veen. Volgens Linthorst Homan viel het allemaal wel mee. Er werd geen extra mankracht ingezet ter bescherming van de vorstin, omdat men op het provinciehuis niet het idee had dat de veenbevolking gevaarlijk of opstandig was. Veel uniformen rondom de vorstin zouden alleen maar een slechte indruk maken, zo redeneerde de commissaris. Het bezoek verliep inderdaad zonder problemen.

Op 8 december 1921 arriveerde de koningin in Emmen. Het was een sombere, bewolkte dag die de stemming in de veenstreek zeer goed weerspiegelde, aldus de correspondent van *De Provinciale Drentsche en Asser Courant*. Hij schreef dat er "geen betere dag ware uit te kiezen geweest om een diepen indruk te krijgen van de ellende die er in sommige delen van Drenthe geleden wordt en van het achterlijke dier streken". Uitvoerig deed hij verslag van de ellende en de armoede veroorzaakt door de werkloosheid. De vrouwen speelden de hoofdrol in zijn reportage. Hij noemde hen zelfs "heldinnen in het veen" omdat zij zich staande moeten houden in de ellende en het laatste restje menselijke waardigheid dienen te bewaren: "Er waren er die in dagen niet warm geweest waren, die klaagden over de werkloosheid en ook die H. M. een en ander lieten zien, haar beddegoed, haar nette gordijntjes. Ja, in deze krotten wordt door vrouwen van bijna niets dikwijls wonderveel gedaan. Er zijn de vrouwen die klagen en er zijn de moedigen, de toonbeelden, vaak moeders van groote gezinnen die altijd zorgenden, de zonnnetjes in de ellende-gezinnen. Een vrouw in armoede is menigmaal een heldin. Er zijn heldinnen in het veen".⁴⁰ En de koningin, ging rond volgens de verslaggever, als "een ware vrouw die het leed van haar zusters begrijpt".

Door de beschrijving van het zwaar beproefde gezinsleven kreeg de verpaupering een persoonlijk gezicht, dat voor velen zeer aangrijpend moet zijn geweest. Toch liet de verslaggever

geen apathie of demoralisering zien, maar hij benadrukte hoe de vrouwen probeerden de tegenspoed en armoede waardig te dragen. Aan haar, als spil van huishouden en gezinsleven, de taak deze te beschermen tegen neergang en verloedering. Een heroïsche taak die de meeste vrouwen met de moed der wanhoop poogden te volbrengen. In dit krantenverslag waren de vrouwen niet meer de ruige creaturen uit de verhalen van de evangelisten, of het ongeregelde vrouwvolk dat liever jenever drinkend, meevoer met de turfschepen dan voor het huishouden te zorgen. Ze werden niet meer beschreven als vervaarlijke buitenstaanders maar als gewone, herkenbare mensen waar de lezers zich mee konden identificeren. Net als gewone mensen probeerden zij zich staande te houden te midden van armoede en ellende. Deze vorm van verslaggeving met een sterke nadruk op de menselijke verhoudingen en op identificatie maakte dat het lezerspubliek zo geraakt werd door de ellende dat het al snel in de buidel tastte om geldelijke steun te verlenen. Dit was duidelijk te merken op het provinciehuis in Assen en in het gemeentehuis te Emmen.

Na het bezoek van de koningin kwam een stroom hulpgoederen op gang richting Drenthe. Grote en kleine giften wisselden elkaar af: dekens, kleding, geld en voedselpakketten. Velen waren aangedaan door de schrijnende beelden van de armoede en voelden de behoefte om de getroffen bij te staan. Uit Santpoort kwam een pakket met het volgende briefje: "Mijn moeder heeft de 15e van de maand één pak kleederen verzonden voor de armen. Mijn moeder is zelf weduwe met 14 kinderen, dus kan ze geen nieuwe kleren zenden maar wel gedragen. Alhoewel ze oud zijn kunnen ze in zulke ellende die heerst toch nog wel te pas komen. Lappen tot verstelwerk heeft moeder erbij gedaan ook knoopjes. Wellicht zijn er vrouwen bij die het kunnen maken".⁴¹ Niet alleen moest de Commissaris van de Koningin deze eerste stroom hulpgoederen in goede banen leiden, hij zag zich ook geconfronteerd met een bonte verzameling van merendeels regionale actiecomités die opriepen tot steun. Op de vraag van de koningin wie zij het beste haar donaties kon doen toekomen, had Linthorst Homan niet direct een antwoord omdat de meeste comités plaatselijke organisaties waren die veelal een duidelijk politieke of levensbeschouwelijke signatuur bezaten. Ieder comité riep de eigen achterban op om de noodlijdende veenarbeiders te steunen. Van enige samenwerking was geen sprake, al werd daartoe wel een poging ondernomen.

In het najaar van 1921 kwam de SDAP, de grootste partij in de gemeente Emmen, met het voorstel om samen met andere organisaties een zogenoemd *Algemeen Comité voor Veenarbeiders* op te richten onder leiding van het Emmer SDAP-raadslid J. Kalter. De Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen, de Landarbeidersbond en burgemeester Kootstra zegden hun medewerking toe. De bedoeling was dat ook andere, met name de confessionele groeperingen, zich bij het comité zouden aansluiten. Deze wensten zich echter niet te verbinden met het SDAP-initiatief uit angst op te gaan in het geheel en onherkenbaar te worden. Ze plaatsten alsnog zelf een oproep tot steun. Zo stonden op 21 december 1921 in *De Emmer Courant* drie verschillende oproepen tot steun, uitgaande van drie comités. Hun pleidooien, overzichtelijk naast elkaar afgedrukt, vulden bijna een gehele pagina. Het hoofd van de Christelijke School in Klazienaveen, J. de Bruijn, richtte zich tot zijn medechristenen en sprak van een "schreiende nood in de venen van Drenthe". "Wie dadelijk helpt, helpt dubbel" voegde hij er aan toe terwijl het comité van pastoor P.G. van Schaik, ondermeer actief in het overwegend katholieke Erica en Klazienaveen, zich vleide met de hoop dat zijn oproep weerklink zou vinden bij "onze R.-K. landgenooten".

Op deze verdeeldheid kwam kritiek. Teleurgesteld over de mislukte samenwerking, schreef de SDAP-er J. Vegter in *De Emmer Courant* een bijtend artikel getiteld 'Een Godschrijnend schandaal'. In het artikel luchtte hij zijn verontwaardiging over de onwil van een aantal steuncomités om samen te werken met de SDAP, de initiatiefnemer van het algemene steuncomité. "Ze willen liever hun eigen groepje behouden dan zich aansluiten bij het socialistische initiatief", hoonde Vegter. Wellicht heeft ook plaatselijke naijver de partijen uit elkaar gedreven. Na de verkiezingen van 1919 was de SDAP de grootste partij geworden. Deze ontwikkeling werd met de nodige argwaan bekeken door de confessionelen.⁴³ Blijkbaar wilde geen van hen wijken uit angst hun zichtbaarheid en hun greep op de bevolking te verliezen.

Ook Linthorst Homan zag deze verdeeldheid met lede ogen aan en besloot, na het mislukken van het SDAP-initiatief het heft in eigen hand te nemen en een eind te maken aan de verdeeldheid op het gebied van de hulpverlening. In een brief, gedateerd 19 december 1921, aan een niet nader genoemde freule die deel uitmaakte van de koninklijke hofhouding, meldde Linthorst Homan dat de burgemeester van Emmen een poging had ondernomen een neutraal comité op te richten. Helaas was uit onwil van "enkele politieke partijen" het initiatief mislukt. Hij schreef: "Het is te betreuren dat de verschillende politieke partijen munt uit de tegenwoordige ongelukkige omstandigheden willen slaan door, naar hier ronduit verklaard wordt, de bij haar ingekomen giften slechts beschikbaar te stellen voor partijgenooten".⁴⁴ Wijs geworden door deze ervaring had de commissaris besloten om een steuncomité op te richten. Daarvoor had hij reeds contact opgenomen met de burgemeesters van de gemeenten Coevorden, Dalen, Emmen, Odoorn, Schoonebeek en Sleen. Met dit initiatief hoopte Linthorst Homan de hulpverlening enigszins te structureren. Bovendien kon hij nu met goed fatsoen alsnog de vraag van de koningin beantwoorden aan welk comité ze moest schenken en bewees hij de vorstin dat hij zelf ook actie ondernam om iets te doen aan de ellendige situatie in het veen.

Op 22 december 1921 kwamen de bovengenoemde burgemeesters onder leiding van Linthorst Homan bijeen. Tijdens diezelfde vergadering werd het Centraal Algemeen Comité van steun voor de noodlijdende veenarbeidersgezinnen in de veenstreken van Drenthe opgericht. Al vrij snel na de oprichting schrapte het bestuur de verwijzing naar de veenarbeidersgezinnen. De naam van het nieuwe comité werd officieel het Centraal Algemeen Comité van steun voor de noodlijdenden in de veenstreken, afgekort tot het Centraal Algemeen Comité (CAC).⁴⁵ Men dacht er beter aan te doen om alleen van noodlijdenden te spreken, aangezien gulle gevers zich wel eens konden bedenken wanneer zij hoorden dat het om veenarbeiders zou gaan. Deze hadden nog steeds een slechte naam. Ze werden geassocieerd met staking, politieke onrust en onvrede.

Niet iedereen was gelukkig met het zoveelste comité. De al eerder geciteerde Vegter begreep de oprichting van dit comité als een buiging voor de rechtse groeperingen die niet wensten samen te werken met de SDAP. Daardoor zou de "partij-zucht" alleen maar verder worden aangewakkerd. Volgens de SDAP-er wisten de "heren versnipperaars" niets beter te doen dan zelf ook maar weer een comité op te richten. Het CAC was echter op een andere leest geschoeid dan Vegter veronderstelde. Gezien de samenstelling leek nieuwe comité meer op een semi-overheidsinstelling dan op een particulier steuncomité. De oprichting van het CAC markeerde het begin van Linthorst Homans bemoeienis met de particuliere

hulpverlening aan zijn provincie. Wellicht heeft hij een voorbeeld genomen aan het Koninklijk Nationaal Steuncomité (KNSC) dat hij kende uit zijn Haagse periode. Het nationaal steuncomité, als een door de overheid aangestuurde organisatie, moest immers ook "particulier initiatief en Staatszorg op gelukkige wijze" met elkaar combineren om de woorden van initiator Treub nog een keer te herhalen.⁴⁶ Evenals het KNSC werd het CAC gedragen door de overheid, in dit geval de provinciale overheid, terwijl het in feite een particulier initiatief was met dien verstande dat het CAC zorg moest dragen voor de eigen financiën. Er was geen rijksoverheid die bijsprong toen de particuliere geldstromen opdroogden zoals in het geval van het KNSC.

Wat betreft de organisatiestructuur is er eveneens gelijkenis tussen het CAC en het KNSC. Ook het CAC presenteerde zich als een overkoepelende organisatie terwijl de eigenlijke werkzaamheden werden verricht door lokale comités. En net als het KNSC was het CAC opgezet als een neutraal comité dat geen banden onderhield met levensbeschouwelijke of politieke stromingen. Dit neutrale principe werd angstvallig bewaakt, zoals bleek uit het conflict rondom het steuncomité van SDAP-er en Emmer raadslid J. Kalter. Dit comité had na de dramatische oproepen tot steun aan de noodlijdende veenbevolking de nodige hulpgoederen ontvangen. Tijdens de verdeling van de diverse goederen ontstonden problemen. De verdeling was volgens sommigen niet eerlijk verlopen. Zo zou de politieke voorkeur van de noodlijdenden de doorslag hebben gegeven in de beslissing wie voor welke steun in aanmerking kwam. Uit protest stapten de zogenoemde neutralen vervolgens uit het comité. Kalter was het geruzie inmiddels meer dan beu. Zijn positie was toch al weinig benijdenswaardig. In 1919 in de gemeenteraad gekozen, werd hij mede verantwoordelijk geacht voor het beleid inzake de werkverschaffing. Dit nam zijn achterban hem zeer kwalijk hoewel hij zich gesteund wist door zijn fractie.⁴⁷ De problemen rondom zijn steuncomité maakten het er niet beter op.

Nu wilde Kalter zich bij het CAC aansluiten in de hoop dat dit de zaak zou oplossen. Burgemeester Kootstra die het conflict van nabij kende, tekende hierop protest aan. Indien Kalter lid werd van het CAC zou Kootstra volgens eigen zeggen in zijn gemeente geen leven meer hebben. Men zou hem onmiddellijk van partijdigheid beschuldigen en dat bracht zijn functioneren als burgemeester in gevaar. Het CAC begreep zijn precaïre positie in een gemeente die zwaar te lijden had onder de veencrisis en waar de SDAP, als politieke nieuwkomer in de gemeenteraad, voor de nodige spanning zorgde doordat zij het traditionele krachtenveld verstoorde. Kootstra moest dus met de grootst mogelijke omzichtigheid te werk gaan. De bestuursleden van het CAC besloten unaniem om "het maar eens zonder de mannen der organisaties" te proberen en zich verre te houden van partijpolitiek.⁴⁸ Het comité besloot een eigen onafhankelijke koers te varen. Zelfs het verzoek van de minister van Binnenlandse Zaken om de Inspecteur van Volksgezondheid, J.H. Tuntler, in het comité op te nemen werd glashard afgewezen. Volgens Linthorst Homan had de inspecteur alleen oog voor de sociaal-medische situatie in Emmen. Hij zou de subsidie en donaties dan ook uitsluitend willen gebruiken voor de gezondheidszorg. Dus kreeg ook Tuntler geen zitting in het comité. Dit veroorzaakte enige animositeit tussen de beide heren, die pas in 1924 werd bijgelegd.

Toch zou dit stringent aangehouden neutraliteitsbeginsel het comité geen nadeel berokkenen. Integendeel, in de jacht op subsidie en donatie, kon het zich onder deze neutrale noemer presenteren als betrouwbare en voor iedereen acceptabele organisatie. Het feit dat

louter burgemeesters zitting hadden in het bestuur, zal het aanzien van het CAC als een 'degelijke' semi-overheidsinstantie hebben versterkt en menige gulle gever het vertrouwen hebben gegeven dat haar of zijn gift goed terecht zou komen. Over de verdeling van de goederen maakte het CAC weinig bekend, al was deze wel aan vaste regels gebonden. Het comité organiseerde een apart circuit van hulpverlening dat naast de bestaande armenzorg ging functioneren. Het was niet de bedoeling zich op een lijn te plaatsen met de steunverlening aan "gealimenteerden". Het CAC zag zich als een organisatie die uitsluitend bijzondere steun verleende. Het wilde niet in de voetsporen van de bestaande armenzorg wilde treden, te meer het bestuur vreesde voor een dubbele belasting van de armenbesturen als deze ook de verdeling van de hulpgoederen van het CAC op zich moesten nemen. De armenbesturen stonden in die tijd onder grote druk gezien de vele aanvragen die hen bereikten. Veel leden bedankten voor de eer vanwege de emotionele last die het werk met zich mee bracht. De lege plaatsen in de besturen konden nauwelijks worden opgevuld. Reden te meer voor het CAC om de verdeling via eigen comités te laten verlopen en zo de armenbesturen te ontzien.

Aanvankelijk waren er 11 lokale comités, de zogenoemde subcommissies die de steun regelden maar al snel groeide het aantal tot boven de vijftien. Er waren commissies in ondermeer Emmen, Noord-Barger, Nieuw-Weerdinge, Weerdinge, Oranjedorp, Erica, Nieuw-Amsterdam, Nieuw-Dordrecht, Barger-Compasuum, Barger-Oosterveen, Emmer-Erscheidenveen, Emmer-Compasuum en Amsterdamsche Veld, Roswinkel en Zwartemeer.⁴⁹ Bij de verdeling van de steun die via het CAC binnen kwam, werd een vaste verdeelsleutel gebruikt die op de eerste vergadering van het comité was vastgesteld en tot 1925 ongewijzigd bleef: Emmen kreeg 55%, Odoorn 20%, Sleen 10% en de gemeenten Coevorden, Dalen en Schoonebeek ieder 5%. Brieven met verzoeken om steun aan het bestuur van het CAC gericht, werden doorgestuurd naar de plaatselijke subcommissies. Van hen werd verwacht dat zij contact opnamen met de aanvragers en de situatie ter plekke onderzochten om te beoordelen of er steun moest worden verleend. Om voor hulp in aanmerking te komen hoefde men geen binding te hebben met kerk of partij. Bij de bedeling ging het vooral om dekens, kleding en schoeisel. Voedsel werd hoogst zelden uitgedeeld.

Het bestuur van het CAC hield de commissies en hun werkzaamheden nauwlettend in het oog. Na afloop van de verdeling moest iedere commissie aan Roodvoets, de secretaris van het CAC, rapporteren hoeveel goederen ze had uitgedeeld en aan wie. Was men te laat met deze rapportages, dan kon de commissie een briefje ter herinnering verwachten. In de commissies hadden zowel veenarbeiders als lokale veenbazen zitting naast personen die een vertrouwenspositie in de lokale gemeenschap bekleedden. Zo bestond de subcommissie Nieuw-Amsterdam uit de plaatselijke onderwijzer, de wijkverpleegster, een oud-raadslid en de echtgenote van een arts. Ook werd bij de samenstelling geprobeerd om vertegenwoordigers van alle godsdienstige gezindten en politieke richtingen op te nemen.⁵⁰

Voor Linthorst Homan vormde het CAC een platform van waaruit hij diverse activiteiten kon ontplooiën ten behoeve van de noodlijdende veenstreek. Een eerste initiatief was zijn brief, december 1921, aan collega-Commissarissen van de Koningin waarin hij hun vroeg of er in hun provincies eventueel steuncomités voor de noodlijdende Drentse bevolking konden worden opgericht: "Het ligt in de bedoeling van het comité gelden te verzamelen om daarvoor goederen te koopen ter uitdeeling onder de noodlijdenden zonder aanzien van godsdienstige of staatkundige richting in overleg met de reeds bestaande comités van bepaalde kleur".⁵¹ De

meeste commissarissen reageerden terughoudend. Zeeland wilde niet meewerken omdat de bevolking met al zoveel oproepen werd geconfronteerd. Volgens de Commissaris van de Koningin in Zuid-Holland was de economische situatie in zijn provincie eveneens zeer problematisch waardoor hij geen comité wilde oprichten voor en ander gewest. Linthorst Homan moest zich maar direct tot de Zuid-Hollandse burgerij wenden.⁵² Ook in Limburg was de nood zo hoog dat de commissaris geen oproep durfde te plaatsen in de lokale pers. Friesland reageerde uitgesproken negatief met een verwijzing naar de 'champagne-jaren' tijdens de oorlog. De veenarbeiders hadden geen goede naam door de "wijze waarop zij in deze jaren hadden geleefd en misbruik hebben gemaakt van hunne positie tegenover den noodtoestand in het land wat betreft de brandstof voorziening waardoor ze bij velen alles behalve sympathiek waren".⁵³ Daarom vond de Friese commissaris een toezegging voor geldelijke ondersteuning of anderzootige hulp niet terecht. Deze actie van Linthorst Homan in de eigen kring van commissarissen leverde hem uiteindelijk zeer weinig op.

In diezelfde periode deed zich een andere mogelijkheid voor om aandacht te vragen voor de problemen in het veen. Een kans die hij zonder al te veel bezwaar aangreep in de hoop extra ondersteuning te verwerven. Dat het effect zo overweldigend zou zijn, kon Linthorst Homan niet voorzien. In januari 1922 werd de commissaris benaderd door verslaggevers van zowel *Het Leven* als *De Prins*, twee populaire geïllustreerde weekbladen uit die tijd. Beide bladen waren een voorbeeld van het moderne tijdschrift met een flitsende opmaak: veel foto's over de hele pagina afgedrukt, soms als een soort film in aparte, kleine beeldjes weergegeven die dan samen een beeldreportage vormden. De korte nieuwsrubrieken handelden over sensationele voorvallen in binnen-en buitenland. De wereld werd in zeer directe beelden aan de lezer gepresenteerd: rampen, sportprestaties, staatsbezoeken en huwelijken van vooraanstaande personen. In veel gevallen oogden de foto's als snapshots, snelkieken, waardoor de lezer het gevoel kreeg zelf ooggetuige te zijn bij het evenement. Op het voorblad van *De Prins* werd meestal een politicus, hoge militair, geleerde of lid van het koninklijk huis afgebeeld. De opmaak van dit blad was iets terughoudender en oogde iets minder dynamisch dan *Het Leven* dat aansluiting zocht bij het nieuws van de dag en zich richtte op de actualiteit. Daarbij werd duidelijk gezocht naar het uitzonderlijke en het schokkende. De beide bladen waren zeer populair en bezaten een groot lezerspubliek.

Na de aanvragen te hebben overwogen, besloot Linthorst Homan zijn medewerking te geven aan de journalisten van *De Prins*. Misschien vond hij *De Prins* net iets beschaafder dan *Het Leven* dat sterk de sensatie zocht. De commissaris stelde zelfs een auto ter beschikking zodat alle afgelegen delen van de veenstreek konden worden bezocht. De journalisten maakten een uitgebreide rondtoer door de zuidoosthoek. Weinigen viel deze eer te beurt en deze geste bewees dat de commissaris veel belang hechtte aan een reportage in een van de meest gelezen tijdschriften van het land.

De foto's werden op 21 januari 1922 in het blad afgedrukt. Het was een bladzijde vullende reportage geworden met tien foto's in verschillende kaders. De korte onderschriften moesten de afbeeldingen verduidelijken. De journalist refereerde uitvoerig aan "de bange jaren van den wereldoorlog" en beschreef de veenarbeiders vervolgens als de redders van het vaderland: "Toen de kolennood het hoogst was gestegen hebben ze gewroet en gewerkt in het veen, om ons van turf te voorzien en die turf was voor ons een ware uitkomst, maar nauwelijks gingen de kolenschachten weer open of het veenproduct werd weder ter zijde geschoven en daar mede ging het tijdelijke materiele welzijn van de nijvere veenbevolking

weer te niet".⁵⁴ Daarmee appelleerde het weekblad aan het nationale sentiment dat vlak na de oorlog (op)leefde.

Het Leven kwam met een eigen reportage. Deze reportage spatte van de bladzijde. Emmen werd gekarakteriseerd als "het kleine plaatsje in de hongerende venen", waarover de lezer een fotografische tragedie kreeg voorgeschoteld: "De harde rauwe waarheid die onze lezers de schrik om 't hart doet slaan, opdat bedacht worde hoe het oók menschen zijn, die daar op het kale schurftige land, waar niets groeit en niets gedijt, honger en koude lijden, hoe het oók menschen zijn die daar wonen – ach hemel welk woord – wonen! in het zélf-in-elkaar-geffanste kot van klei en riet".⁵⁵ De opmaak van de pagina's was ongeveer dezelfde als bij *De Prins*. De hele bladzijde was gevuld met kleine foto's voorzien van emotionele onderschriften. Het merendeel van de foto's toont groepjes mensen, meestal vrouwen, kinderen en ouderen voor een keetje of krot. Enkele maanden later deed *De Katholieke Illustratie* het nog eens dunnetjes over met eenzelfde soort reportage, zodat ook het katholieke volksdeel bekend raakte met de crisis in het veen. Ook op deze foto's staan vrouwen, kinderen en ouderen die emotieloos in de camera staren alsof ze niet goed weten wat de bedoeling is.

Nadat hij kennis had genomen van de reportages bleek Linthorst Homan niet tevreden. Hij liet de redactie van *De Prins* het volgende weten: "In verhouding tot genomen moeite en gemaakte kosten komt het resultaat ons vrij pover over". Het irriteerde hem dat de afgebeelde personen met naam en toenaam werden genoemd: "Dat deze stumpers er ellendig aan toe zijn is vreeselijk genoeg, uw redactie had hen bovendien niet aan de schande mogen prijsgeven!"⁵⁶ De commissaris liet zich hier kennen als een man van de oude stempel. Enerzijds had hij de pers in huis gehaald om aandacht te vragen voor de crisis in het veen, anderzijds wilde hij 'zijn' mensen niet prijs geven aan de publieke schande van de armoede. Blijkbaar kon hij de directe manier van de moderne journalistiek niet waarderen. Het lezerspubliek daarentegen liet zich wel meeslepen. Het was diep geraakt werd door de dramatische foto's en kwam massaal in beweging kwam om het 'arme' Drenthe te steunen.

De foto's maakten een onuitwisbare indruk op het grote publiek. Wat was nu zo schokkend aan deze reportages? Al veel eerder waren armoede en gebrek afgebeeld of beschreven, doorgaans in een moraliserende context. Ook bestonden er sentimentele genreafbeeldingen van bloemenverkopende weesmeisjes of bedelaartjes die geld kregen aangereikt van rijke dames. Deze sentimentele, schilderachtige thema's werden aan het eind van de negentiende eeuw in een ander perspectief geplaatst. Het ging om de onbekende wereld van de volkswijken waar het echte, rauwe leven nog voelbaar was, niet gefnuikt door de verstikkende burgermoraal. Toen ook begon de verkenning van wat als de zelfkant van de maatschappij werd beschouwd. In de grote naturalistische romans werd in hartstochtelijk proza deze 'buik' van de samenleving in al zijn levensfelheid bezongen. Deze literaire schilderijen kregen een journalistieke tegenhanger. In eenzelfde stijl verschenen impressies en schetsen van de buurten waar een fatsoenlijke burger zich niet waagde.

Een journalist als Bernard Canter zwierf als pauper verkleed door Nederland, waarbij hij de hoofdstedelijke achterbuurten bezocht. In gloedvolle taal toonde hij de lezers, die ademloos zijn reportages volgden, hoe daar soms meer eerlijkheid en goedheid heersten dan in de omgeving van de goeude burgers.⁵⁷ De verhalen van de al eerder geciteerde veendomees als De Weerd en Braak-Hekke zijn in wezen ook reportages die het dagelijks leven aan de zelfkant van de samenleving openbaren, in hun geval de wereld van het veen. Ook

in de beeldende kunst, bij de Amsterdamse impressionisten, en in de wetenschap en bij de sociografen valt een soortgelijke tendens van verkennen, ontdekken en in kaart brengen van de samenleving waar te nemen. Het was een ontdekken van wat altijd aanwezig was geweest maar nu voor het eerst werd begrepen. Daarbij kan de beroemde tocht van Hélène Mercier en Aletta Jacobs door de Jordaan als een voorbeeld van dit nieuwe schouwen kan worden begrepen. Samen met Mercier verkende Jacobs de Jordaan en zag voor het eerst de ontstellende armoede achter de drukke grachten, maar nog nooit als zodanig benoemd.

Het nieuwe medium fotografie bleek zeer geschikt voor het in beeld brengen van deze onbekende plaatsen en plekken in de samenleving. De foto's suggereerden een directe weergave van de werkelijkheid, dit in tegenstelling tot een geschilderde prent waarbij de beschouwer het gevoel kreeg dat het een interpretatie betrof. Men kreeg mensen en dingen te zien die anders naar alle waarschijnlijkheid verborgen zouden zijn gebleven. Meer nog dan de geschreven reportages, die soms ook "fotografieën van de werkelijkheid" werden genoemd om het waarheidsgetrouwe karakter van het verhaal te onderstrepen, konden foto-reportages het grote publiek overtuigen van misstand en onrecht. Een vroeg voorbeeld hiervan was de reportage over de armoede in de Friese zuidoosthoek, gemaakt door F. M. Wibaut en gepubliceerd in *Morgenrood* in 1895.⁵⁸ Ook in kringen van progressieve medici werd gebruik gemaakt van de fotografie om aan te tonen hoe slecht het met de volksgezondheid gesteld was. De Bellingwolder huisarts Pieter Bloemers Middendorp reisde met fotograaf Tonnis Post door de provincie Groningen. Deze fotografeerde de erbarmelijke onderkomens van landarbeiders, die Bloemers Middendorp vervolgens als illustratie gebruikte bij zijn artikelen waarin hij pleitte voor betere en gezondere woningen. De eens zo schilderachtig gevonden optrekjes heten nu "holen waarin mensen moeten leven als dieren".⁵⁹

De populariteit van geïllustreerde bladen als *Het Leven* was voor een groot deel gebaseerd op het tonen van een werkelijkheid die voor de gewone mens onzichtbaar bleef. De redactie stelde zich dan ook op het standpunt dat de fotografieën een waarheidsgetrouw beeld gaven: "Bij ons doet de foto alles (...) De onomstootelijke echtheid, die de foto eigen is en haar weergalooze sterkte, onaantastbare kracht als bewijsmateriaal, zal de tekening nimmer bereiken, omdat hier de realiteit en de fantasie lijnrecht tegenover elkander staan".⁶⁰

In 1918 verscheen in *Het Leven* de eerste reportage over Emmen met de veelzeggende titel 'Van de mensen, die in holen wonen'. De foto's werden gepresenteerd als eerlijke en oprechte documenten die de werkelijkheid onverbloemd toonden aan de lezers, aangevuld met verantwoordigd commentaar. Deze publicatie leidde echter niet tot de geschokte reacties die de reportages van 1922 wel opriepen, hoewel de getoonde afbeeldingen nauwelijks van elkaar verschilden. De presentatie was echter geheel anders, en dit veroorzaakte het verschil in reactie. In 1922 ging het om een nieuwsbericht: het was geen sociale reportage of een verslag over een regio, het was nieuws. De foto's stonden op de pagina's waar ook het nieuws over binnen- en buitenland werd afgedrukt. In de reportage 'De veenstreek in een crisis gestort' werden de Drentse venen op eenzelfde wijze beschreven als andere noodlijdende gebieden in Europa waar op dat moment de sympathie van de Nederlandse bevolking naar uit ging zoals naar Oostenrijk en Hongarije. Het reeds bekende beeld van Drenthe als arm en achterlijk, werd nu een actuele kwestie, met andere woorden, het werd een *nieuwsitem*.

berichtgeving werd echter nauwelijks aandacht besteed aan deze verschillen, want dit soort nuancering zou de lezers slechts verwarren en de emotionele *impact* van de reportages ondermijnen. Dus besteedden de verslaggevers er geen aandacht aan, voorzover ze al op de hoogte waren van dit soort onderscheid.⁶¹

Zo werd de veenstreek min of meer synoniem met heel Drenthe. Het negentiende-eeuwse beeld van achterstand, armoede en onwetendheid verdiepte zich. Drenthe was nu definitief het zorgenkindje van Nederland geworden. Voor diegene die graag goed wilde doen bood de provincie een aantrekkelijk arbeidsveld. Op allerlei manieren werd hulp toegezonden. In dit opzicht waren de reportages een commercieel succes; men had namelijk niet vergeten het adres van het CAC te vermelden voor het geval de lezers behoefte voelden geld of goederen te schenken. Ze vormden het begin van een opmerkelijke traditie van grote landelijke hulpacties waartoe ook de latere grote steunactie voor Zeeland in 1953 of de beroemde TV-actie 'Open het Dorp' in 1962 gerekend kunnen worden en die een typisch modern, met de nationale gevoelens verbonden verschijnsel zijn. Een groot deel van het land omarmde het gebrek Drenthe en de noodlijdende veenstreek; een onbekend stukje Nederland dat iedereen nu kende en kon aanwijzen op de kaart.

Een van de eerste grote giften kwam van de vissers uit Breskens die een wagonlading verse vis aanboden, mits het zout dat voor de inleg nodig was, vergoed zou worden. Ook werd een partij spek en vet naar Drenthe gezonden. Dit stelde het CAC voor de nodige logistieke problemen. Deze aan bederf onderhevige etenswaren moesten immers snel worden verdeeld. Dit vormde slechts een begin. Overal in het land hield men inzamelingen en collectes. De door hofkringen gesteunde liefdadigheidsvereniging *De Luie Vlijt* bedacht een speciale actie. Indien de veenarbeidster een net stuk linnengoed opstuurde, kreeg zij van de vereniging een tweede geschonken. Gegeneerd moest de secretaris de vereniging melden dat helaas niemand op dit 'royale' aanbod had gereageerd. Er werden benefietconcerten, toneelvoorstellingen en bazaars georganiseerd. Zo gaf het Haagse symfonieorkest *Amicitia* een speciale uitvoering. "Wij behoeven niet", zo luidde de aankondiging, "een uitvoerige opsomming te geven van al de ellende welke daar ginds wordt doorstaan. In alle bladen konden we daarover lezen en het moge voldoende worden geacht hier slechts in het kort te herinneren aan de felle en langdurige koude van dezen winter aan het groote voedselgebrek aan de ellendige huisvesting en aan de maandenlange werkeloosheid waarvan thans duizenden onzer arme landgenooten slachtoffers zijn".⁶²

Waar eerst nog, met name in de socialistische pers, werd gesproken van een klassenstrijd en de veencrisis ook als zodanig werd geïnterpreteerd, verdween gaandeweg dit politieke perspectief. De crisis werd een sociaal drama, een menselijke tragedie. Het ging over wanhopige vrouwen, hongerende kinderen en krachteloze ouderen in hun ellendige omstandigheden zoals onderstaand gedicht verwoordde:

"In een hut van leem en aarde,
 een paar turven en een plank
 zonder licht en ventilatie
 in zo'n atmosfeer van stank
 (...)
 zonder vuur en zonder voedsel
 slechts in vorm een mensch gelijk

rekken duizend het leven
 in ons vruchtbaar koninkrijk.
 Ginds in Groningen en Drenthe
 op de dorre sobere heide
 vormen zulke wank'le hutten
 een beschuldigende rij
 in een hoekje saangedrongen
 onbeschat voor weer en wind
 leven daar die arme stakkers.
 Hokken man en vrouw en kind
 als de dieren in hun holen.”

Het gedicht eindigde met de oproep:

“T is een mensch, uw medemensch
 geeft dus! Geeft met volle handen
 uit uw volle, volle hart!”⁶³

Over de veenarbeider werd weinig meer geschreven, de meeste aandacht ging uit naar de vrouwen en kinderen. Waarschijnlijk herinnerde hij te veel aan politieke onrust en stakingen en dat zou de bereidheid tot het verlenen van geldelijke steun verminderen. Vrouwen en kinderen deden het beter als slachtoffer. In de neutrale pers werd de crisis tot een sociaal drama gemaakt, los van politiek of economie. In het socialistische kamp verschoof eveneens het accent zoals hierboven al werd aangestipt. Ook daar kwam het sociale lijden centraal te staan, met speciale aandacht voor de vrouw. In een reeks artikelen over de Drentse veenstreek ‘In de Drentsche Venen: droeve werkelijkheden’, die in 1924 in *Het Volk* werd gepubliceerd, beschreef H. Brok-Troelstra, zuster van Pieter Jelle Troelstra, haar tocht door de venen. Ze was getrouwd met de Drentse Gedeputeerde K. Brok die nauw betrokken zou worden bij de activiteiten van de latere Centrale Vereeniging. Terwijl haar echtgenoot actief was in de openbare politiek, verwoordde en vertegenwoordigde Brok-Troelstra het ‘vrouwelijke’ subjectieve element. In haar artikelen staat geen woord over politieke strijd of dapper voortgaan in de klassenstrijd, waartoe in de eerste berichten over de crisis nog werd opgeroepen, maar een indrukwekkende beschrijving van de ellende in de beste traditie van het naturalisme. Over de woonomstandigheden schrijft Brok-Troelstra: “Om ze [de hutten] te bereiken moesten we waden door een dikke weke brij van het afgegraven veen dat wegzinkt onder iederen voetstap en onze voeten tot over den enkel neerzuigt (...) zo kwamen we eindelijk in de nabijheid van eenige hutten, die ook omringd waren door de kliederige massa”.⁶⁴ Ook zij noemde de vrouw “een stille heldin”: “Dappere vrouw, bewonderenswaardige, stille heldin – gij, die vecht tegen het noodlot, dat boven uw hoofd hangt, gij moet geholpen worden”.⁶⁵

Voor Linthorst Homan moet dit alles tamelijk verwarrend zijn geweest. Hij had zelf de openbaarheid gezocht, waardoor de veencrisis van een lokale gebeurtenis tot een nationale kwestie uitgroeide en Drenthe tot armoedegebied werd bestempeld. Een imago dat geld opleverde maar tegelijkertijd ook iets beschamends had. Daarbij bracht de onverwachte golf van liefdadigheid allerlei problemen. Niet alleen kreeg de commissaris te maken met

Kamerleden die zeggenschap wilden over 'zijn' Drenthe, maar ook dreigden al die goedbedoelde particuliere initiatieven een chaos te veroorzaken. Overal werden nieuwe steuncomités opgericht en kwam het tot soms zeer individuele acties, die niet altijd tot het gewenste resultaat leidden. Het CAC bracht uitkomst. Van daaruit kon de commissaris het beleid in verband met de veencrisis organiseren, de verschillende initiatieven naar zich toe trekken en zijn positie tegenover het 'bemoeizuchtige' Den Haag, onder de verwijzing naar zijn CAC-activiteiten, veiligstellen. Dit werd urgent omdat de vele oproepen tot steun ook tot kritiek leidden. Bij herhaling werden vraagtekens gezet bij de noodzaak tot steun, zoals in de volgende paragraaf zal blijken.

Daarmee veranderde ook de opstelling van het CAC zelf. Het comité ging zich gaandeweg steeds duidelijker profileren als een officiële instantie, terwijl het uitgangspunt van 1922, de organisatie van incidentele hulpverlening, veranderde in een streven naar structurele ondersteuning. Daarvoor werd zelfs een deel van het geld dat toch bedoeld was voor directe hulpverlening, gereserveerd. Om kritiek te voorkomen besloot het bestuur hierover in eerste instantie te zwijgen.

De activiteiten van het CAC

Niet iedereen was onmiddellijk bereid de dramatische verhalen over de armoede in het veen te geloven. De vele hulpacties en de dramatische oproepen tot steun, riepen ook vragen op. Was de situatie nu werkelijk zo ellendig en uitzichtloos? Werd niet onverantwoordelijk met donaties omgegaan en leidde deze spontane steun aan de veenbevolking niet tot ledigheid en passiviteit? De oude bezwaren tegen ondoordachte filantropie leefden op. *De Nederlander* stuurde een verslaggever naar het gebied om de mate van de armoede te onderzoeken en deskundigen aldaar te vragen hoe zij dachten over de bestrijding van de vermeende armoede en werkloosheid. Ook probeerde de journalist de stemming te peilen: was er sprake van politieke onrust, en van revolutionaire gezindheid? Deze vraag stelde hij ondermeer aan predikant J.C. Koningsberger, lid van het Comité voor de Steunregeling der Werklooze Veenarbeiders. Koningsberger beweerde dat de nood niet zo hoog was. Ook was er geen sprake van politieke agitatie.⁶⁶ De anonieme journalist concludeerde streng dat er geen echte armoede of daadwerkelijk gebrek heerste. Volgens hem konden de bewoners van de veenstreek niet goed met geld omgaan en daardoor waren ze in de problemen geraakt. Hij signaleerde onwilligheid en ontevredenheid. Werk was er zeker nog wel te vinden. In Emmen bestond bijvoorbeeld een tekort aan dienstboden. Zelfs de SDAP, die op allerlei manieren probeerde de werkloze veenarbeiders te steunen, had moeite met de situatie, schamperde de verslaggever. Aan het eind van zijn reportage waarschuwde hij tegen het ondoordacht schenken van geld of goederen aan de veenbevolking.

Ook het Tweede-Kamerlid A. Braat, vertegenwoordiger van de Plattelandersbond trok de verhalen over armoede in twijfel en stelde vragen in de Kamer over de situatie in het veen. Hij durfde zelfs te beweren dat de steun totaal overbodig was. Uit betrouwbare bron had hij vernomen dat er zelfs op grote schaal gefraudeerd werd met uitkeringen. Steuntrekkers verkochten de hulpgoederen door en verdienden daarmee een aardige cent. Daardoor leefde een aantal veenarbeiders in ongekende weelde. Het Kamerlid meldde dat hij deze informatie had gekregen van een persoon die in de veenstreek woonde, maar uit angst voor de veenarbeiders deze misstanden niet openbaar durfde te maken. Vervolgens beweer-

de Braat dat "vleesch weelde is voor de werklozen die het alleen voor den zondag krijgen als steun-uitkeering. Er is dus weelde want het is weelde werklozen vleesch te geven".⁶⁷ De kritiek op de steun voor de veenarbeiders was waarschijnlijk een gebaar naar zijn achterban. Zijn Plattelandersbond had relatief veel aanhang op de Drentse zandgronden. De (kleine) boeren op het zand zagen in deze jaren hun inkomen dalen zonder dat de politiek in hun ogen daar veel aandacht aan besteedde, terwijl men voor de veenarbeiders wel alle compassie had.

FIJNGEVOELIGE EN WAARHEEDSLIEVENDE BRAAT.

Tekening
JORDAA

„Vort met die schandelijke overdaad.“

Tekening van Jordaan in *De Notekraker* naar aanleiding van kamerlid Braats kritiek op steun aan de veenarbeiders, 11 maart 1922

In socialistische kring waar Braat toch al niet populair was, reageerde men furieus. Jordaan maakte voor *De Notenkraaker* van 11 maart 1922 een tekening waarop Braat wordt afgebeeld als een dolle stier die een hongerlijdend gezin het weinige voedsel ontnemt. Kamerlid P. Hiemstra sprak van Braats laster en zijn collega A.C.A. van Vuuren voegde daaraan toe dat "hij de ellende kende uit eigen aanschouwing". Hij had met de Kamerleden J. Schouten, G.W. Sannes en V.H. Rutgers de hele veenstreek doorkruist. Zij hadden daadwerkelijk met de mensen gesproken over de malaise. Naar aanleiding van de Kamervragen van Braat informeerde de minister van Binnenlandse Zaken bij Linthorst Homan naar de gang van zaken rondom de hulpverlening. Linthorst Homan zond als Commissaris van de Koningin en als voorzitter van het CAC de minister een uitvoerig antwoord waarin hij Braat stevig van replek diende. Hij rekende voor, hoe weinig steun de veenarbeiders ontvingen. Deze steun werd alleen uitgekeerd gedurende de periode dat zij geen geld verdienden en dit betrof de wintermaanden wanneer er geen turf werd gestoken. Ironisch concludeerde de commissaris dat als Braat deze steun welde wenste te noemen hij gelijk had.⁶⁸

De anders zo rustige Linthorst Homan voegde er geërgerd aan toe dat zijns inziens Braat informatie had verzameld aan de bittertafel in een Weerdingse gelagkamer bij personen die niet veel op hadden met de veenarbeiders. Het Kamerlid, zo wist Linthorst Homan te melden, had enige tijd geleden een spreekbeurt in Roswinkel gehouden. Vanuit Ter Apel had hij de reis per auto ondernomen. Van de veenstreek had hij niets gezien. Uiteindelijk kreeg de vertegenwoordiger van de Plattelandersbond het gelijk niet aan zijn kant. Minister-president Ruys de Beerenbrouck beëindigde de discussie met de opmerking dat Braat te veel had gegeneraliseerd: "Juist kan zijn voorstelling niet zijn".⁶⁹

Om dit soort criticasters de mond te snoeren en het wantrouwen weg te nemen dat was ontstaan door de aantijgingen van Braat, schreef Linthorst Homan een uitvoerig verslag over de werkwijze van het CAC waarin hij aantoonde dat het comité de steunverdeling goed had georganiseerd en streng toezag op de uitdeling, waardoor fraude bijna onmogelijk was.⁷⁰ Linthorst Homan, en met hem het CAC, wist maar al te goed dat de publieke sympathie en de politieke welwillendheid heel belangrijk waren voor de verdere steunverlening. Daarom moesten beschuldigingen van fraude zo snel mogelijk worden ontkracht.

Een ander probleem vormde de spontane inzamelacties. Linthorst Homan wilde deze zo snel mogelijk aan banden leggen. Er zou een donatiemoetheid optreden wanneer men het publiek voortdurend en onophoudelijk bestookte met oproepen tot steun. En zo kon het gebeuren dat een actiecomité in Tiel van het CAC te horen kreeg dat het er beter aan deed te wachten met het organiseren van een concert voor het veenkind tot van officiële zijde, dus vanuit het CAC, weer een beroep zou worden gedaan op "de offervaardigheid van het Nederlandse volk". Het CAC legde ook zichzelf beperkingen op. In 1924 besloot het bestuur geen fabrikanten te benaderen voor een donatie, in verband met de arbeids-onrust die op dat moment heerste. Een bede voor steun aan veenarbeiders zou slechts aver-sie opwekken en dit wilde het CAC vermijden.

Het sanctioneren van steunacties werd niet altijd in dank afgenomen of begrepen. Voor de bevolking van de veenstreken was het niet goed te bevatten dat het CAC meldde dat "de nood in de veenstreken niet zó nijpend was als werd beweerd" en het publiek aanraade nog wat te wachten met het sturen van hulpgoederen. De gulle gevers voelden zich beleddigd wanneer geweigerd werd hulpgoederen bij de armen te brengen. De actie van J.F. Wegener, eigenaar van *De Nieuwe Apeldoornsche Courant*, vormde een duidelijk voorbeeld

van een spontane actie die geheel verkeerd uitpakte en veel negatieve publiciteit opleverde, tot ongenoegen van het CAC dat niet gebaat was bij deze kwalijke berichtgeving.

In januari 1924 had Wegener een oproep tot steun aan de noodlijdende veenstreek in zijn krant geplaatst. Hij had deze actie aan het CAC gemeld. Bij het comité ontstond onduidelijkheid of er nu wel of geen goederen werden aangeboden. Wegener kreeg tegenstrijdige berichten uit Drenthe. In een eerste bericht werd dank uitgesproken, terwijl het CAC beloofde dat via een speciaal te vormen comité van schoolhoofden de goederen verdeeld zouden worden. Een paar dagen later ontving hij een schrijven waarin gemeld werd dat er juist geen behoefte was aan donaties omdat de nood reeds was gelenigd. Wegener, enigszins gepikeerd door deze tegenstrijdigheden, wenste zich daar niet bij neer te leggen en hij besloot zelf naar de veenstreken te vertrekken met een vrachtwagen vol hulpgoederen. Hij deed verslag van deze reis in *De Emmer Courant* om zijn onvrede duidelijk kenbaar te maken. Het werd een klein schandaal.

De krantendirecteur beschreef hoe bij aankomst zo'n 400 mensen op uitdeling stonden te wachten in "een siepelende" motregen. 't Waren geen vriendelijke mensen, de Drenthenaren die op de uitdeling stonden te wachten, aldus Wegener: "Toen zij zicht kregen op de goederen, werd er geroepen, 't is maar oude rommel". Verbolgen voegde hij hier aan toe: "Als men eerst dagenlang er getuige van geweest is met welk een oneindige liefde voor het doel mejuffrouw ten Kate en mevrouw Faubel hebben gewerkt om alles keurig voor elkander te krijgen, ja dan klopt er een ogenblik iets in de keel als men na een lange en moeilijke reis bij de eerste begroeting moet horen, 't is maar oude rommel".⁷¹ Verder constateerde Wegener dat het "buiten op straat rumoerig was, er heerschte precies een stemming die men als het ware in de lucht voelt hangen, als er relletjes op komst zijn. Er werd gefloten, gezongen en gelachen en in het café stonden op menig tafeltje de glaasjes drank". Bij terugkeer die avond werd het gezelschap van Wegener nog bijna gemolesteerd en de balorige voorbijgangers sloegen een lamp kapot van de vrachtwagen waarmee het gezelschap de hulpgoederen had vervoerd. Om het allemaal nog erger te maken, kreeg Wegener na dit verslag nog herhaaldelijk bedelbrieven van mensen uit de zuidoosthoek die hem meldden dat zij wel blij zouden zijn geweest met de hulpgoederen. De kranteneigenaar ervoer dit als een onbeschaamd opportunisme.⁷²

Juist dit soort goedbedoelde maar chaotische filantropische acties wilde het CAC voorkomen. Zij veroorzaakten onrust en werden door de bevolking veelal verkeerd begrepen. Veel veenarbeiders wilden werk en geen onderstand zoals Harm van Houten het krachtig formuleerde in een terugblik op deze periode.⁷³ Liefdadigheid zoals die van de Apeldoornse kranteneigenaar vond men vernederend. Het CAC was uiteraard niet blij met het negatieve verslag van Wegener in *De Emmer Courant*. Zijn verhaal bevestigde de oude voorstelling van de veenarbeider als een weinig betrouwbaar en ontevreden mens, die zelfs geen dankbaarheid toonde voor de geboden hulp. Het stimuleerde de oude angst voor de opstandige en ongedisciplineerde veenarbeider. Dit negentiende-eeuwse spookbeeld van de revolutionaire veenarbeider zag het CAC niet graag opgeroepen omdat het ten koste zou gaan van de zorgvuldig opgebouwde en gekoesterde publieke *goodwill*.

Linthorst Homan moest niet alleen goedwillende filantropen van buiten in hun actiebereidheid temperen, maar ook binnen de eigen provincie had hij te maken met comités en individuen die zich niet wensten te voegen naar het CAC en met eigen acties begonnen. Het comité dat zich nu zonder enige terughoudendheid presenteerde als dé officiële instantie

inzake hulpverlening, trad steeds krachtiger op. Zo dreigde het bestuur zelfs met juridische stappen naar aanleiding van de actie van bovenmeester Th.Ch.M. Smit uit Barger-Compascuum die in 1924 goederen en geld inzamelde voor de noodlijdende schoolkinderen uit zijn omgeving. Het CAC gaf Smit te kennen dat door dit soort kleine particuliere acties "het werk van het CAC bemoeilijkt en een billijke verdeling der giften ondoenlijk maakte".⁷⁴ Linthorst Homan had inmiddels nog een reden om tegen dit soort acties op te treden.

In een vertrouwelijke brief van 8 januari 1924 aan de bestuursleden van het CAC berichtte de commissaris dat het KNSC een groot geldbedrag had toegezegd om de arbeid van het CAC te ondersteunen. Aanvankelijk wilde Linthorst Homan nog niets zeggen over de hoogte van het bedrag. Hij stelde voor om het geld slechts gedeeltelijk te reserveren voor de steunverlening tijdens de komende winter. Met het overige deel had hij andere plannen zoals later bleek. Verder maande hij voorzichtig te zijn met het plaatsen van oproepen aangezien dit in Den Haag bevreemding zou wekken nu immers een fors bedrag aan steun was toegezegd. In de provincie zelf mocht absoluut geen ruchtbaarheid worden gegeven aan het goede nieuws. Ook dienden de leden te zwijgen over de som die het CAC nog in kas had. De bevolking zou weinig begrip op kunnen brengen voor het terughoudende beleid en de steun die daadwerkelijk mogelijk was, opeisen.

Een deel van het geld, zo'n tienduizend gulden, werd inderdaad besteed aan de plaatselijke hulpverlening. Een onderdeel ging naar de lokale tuberculosebestrijding en naar enkele noodlijdende gemeenten. Voor het resterende bedrag had de commissaris reeds een bestemming. In het najaar van 1924 stelde hij voor 'iets' op het gebied van maatschappelijk werk te organiseren. Waarschijnlijk herinnerde hij zich het dorpshuisplan waarover hij met Bähler-Boerma tijdens zijn werkbezoek aan Paterswolde had gesproken. Toen ging het plan niet door vanwege geldgebrek, nu was er wel een financiële reserve die het mogelijk maakte om het idee te verwezenlijken. De eer legde Linthorst Homan echter bij de koningin omdat zij hem zou hebben aangezet tot actie: "En toen Hare Majesteit getroffen door de armoede in een deel der veenstreken mij opdroeg al datgene te doen wat dienstig zoude kunnen zijn aan het verkrijgen van betere toestanden, besloot ik te trachten allereerst eenheid te brengen tusschen de hulptroepen welke den gezamenlijken vijand moesten aangrijpen. Dit gaf mij aanleiding tot het in het leven roepen van de Centrale Commissie voor den Cultureelen, Hygiënischen en Oeconomischen Opbouw van Drenthe".⁷⁵ Het is alsof de scène in de Tréveszaal opnieuw werd opgevoerd, maar dan in Drenthe. De koningin had dit dringende verzoek gedaan tijdens haar bezoek aan Drenthe in 1924.

In de zomer van 1924 maakte de koningin opnieuw een rondreis door Drenthe. Deze keer bleef ze twee dagen. In gezelschap van prins Hendrik bezocht ze ondermeer de NETA en het naar haar genoemde Wilhelmina Ziekenhuis te Assen. Ze luisterde naar toespraken en aubades, maakte rondritten en bewonderde in Coevorden de erepoort met het opschrift *Welkom Vorstinne*. Deze keer was het aangenaam zomerweer en het Drentse landschap werd in de landelijke kranten geprezen om "haar tonigheid die schilders in extase brengt". Hoe anders was de toon tijdens het bezoek in december 1921 geweest toen verslaggevers de zuidoosthoek omschreven als "een schurftig land". Tijdens deze reis werd geen enkele wanklank gehoord, al was ook nu weer niet iedereen even gerust op een goede alloop. Opnieuw vreesden de autoriteiten, net als in 1921, voor onrust, veroorzaakt door anarchistische oproerkraaiers. Dat voorjaar hadden zich immers kleine relletjes en opstootjes voorgedaan en voor buitenstaanders was de sfeer dreigend, zoals ook bleek uit het verslag van Wegener.

De Procureur-Generaal uit Leeuwarden waarschuwde voor een jonge anarchist en dienstweigeraar die zich tijdens het bezoek in Emmen of omstreken zou ophouden. Hij werd verdacht van de aanslag op de Amsterdamsche Elektriciteitswerken en gold als zeer gevaarlijk.⁷⁶ Zowel de burgemeester van Emmen als Linthorst Homan stelden de Procureur-Generaal gerust dat de betreffende persoon niet gesignaleerd was en waarschijnlijk al weer naar Holland was vertrokken na zijn spreekbeurt in Emmer-Erfscheidenveen. Daarom wenste Linthorst Homan ook geen erehaag van de vrijwillige landstorm. Hij schreef de burgemeester van Meppel: "In het algemeen is de houding der bevolking in 't oosten ondanks den zware druk der werkloosheid al deze jaren zeer correct geweest en een eerewacht of kennismaking als door U bedoeld zoude naar mijn bescheiden inzicht een onaangename indruk kunnen maken".⁷⁷ Het bezoek verliep tot ieders tevredenheid: geen opstootjes noch moordlustige anarchist, slechts enthousiasme en huldebetoon. De filmbeelden van het polygoonjournaal toonden enthousiaste Drenthenaren en een wivende koningin.

Na het bezoek van de koningin zette Linthorst Homan zich aan het werk. Hij nam contact op met Bähler-Boerma en vroeg haar om de statuten van het dorps huis en het adres van de Amsterdamse School voor Maatschappelijk Werk, de school waar zoals hij zich herinnerde van het werkbezoek aan Paterswolde, de stagiaires van Bähler-Boerma hun opleiding volgden.⁷⁸ Vervolgens vroeg de commissaris per omgaande aan zijn burgemeesters om hem een overzicht te geven van alle activiteiten op het gebied van "het zogenaamde maatschappelijk werk" in hun gemeente.⁷⁹ De uitkomst van de enquête was niet bemoedigend. Alleen Assen kende een rijk geschakeerd verenigingsleven. De overige gemeenten hadden weinig te bieden op sociaal-cultureel gebied. Enkele dorpen bezaten een zangvereniging en een sport- of gymnastiekclub. Wel waren in de meeste gemeenten geheelonthoudersverenigingen actief, het merendeel op christelijke basis. Deze schamele uitkomst moet Linthorst Homan hebben gesterkt in zijn voornemen 'iets' te organiseren op het gebied van het maatschappelijk werk.

De dramatische reportages hadden er voor gezorgd dat de lokale veencrisis tot een nationale kwestie was geworden en, hoewel Linthorst Homan zich soms beschaamd voelde vanwege het genadeloos tonen van de ellende en de armoede van zijn burgers, bracht de grote aandacht van de media hem voldoende financiële middelen en politieke goodwill om een eigen sociaal beleid te ontwikkelen. Het CAC had daarbij als opstap gediend. Met deze organisatie kon de commissaris de coördinatie van de hulpverlening naar zich toetrekken en deze eigenhandig organiseren. Het moet hem voldoende vertrouwen hebben gegeven om ook de volgende stap te zetten waarbij de incidentele steun werd omgezet in een structurele ondersteuning. Dit leidde uiteindelijk tot de oprichting van de Centrale Vereniging voor de Opbouw van Drenthe. In Bähler-Boerma vond de commissaris een deskundige adviseuse die hem de nodige ideeën over het maatschappelijk werk aanreikte met het dorps huis als uitgangspunt.

4

De oprichting van de Centrale Vereeniging voor den Opbouw van Drenthe (1925-1926)

In 1924 besloot Linthorst Homan om de incidentele hulp die het CAC verleende om te zetten in een structurele ondersteuning. Hij voelde zich daarin gesteund door de koningin die hem had opgedragen om "al datgene te doen wat dienstig zoude kunnen zijn aan het verkrijgen van betere toestanden". Een organisatie op het gebied van het maatschappelijk werk leek hem het meest geschikt. Hij had daarbij de situatie in Paterswolde voor ogen: het dorps huis als lokaal centrum van volksoopvoeding en sociaal-medische zorg. Gezien de opstelling van de regering, leek deze sociale aanpak van de veencrisis op de meeste steun te kunnen rekenen. De regering was immers niet van plan extra economische steun te verlenen, vastbesloten als zij was om het stringente bezuinigingsbeleid vol te houden. Daarentegen konden bepaalde sociale initiatieven wel op steun via extra subsidie rekenen en daar hoopte Linthorst Homan gebruik van te maken. Bovendien zouden op deze manier de voor beide partijen lastige politieke discussies over economisch beleid en overheidsbemoeienis worden vermeden. Ook het grote publiek dat de crisis als een menselijke drama zag, kon gerust gesteld worden met de mededeling dat er een 'mooi' sociaal project zou worden opgezet ten behoeve van de noodlijdenden.

De gedachte dat de veencrisis in wezen een sociaal probleem was, werd nog eens versterkt door alarmerende berichten in de pers dat een nieuwe ramp de zuidoosthoek bedreigde. In de omgeving van Emmen was een opvallend groot aantal gevallen van tuberculose geconstateerd. Begin oktober 1924 kopte *Het Nieuws van de Dag* "Weer nood in de Venen: De tuberculose grijpt om zich heen".¹ Er zou zelfs sprake zijn van een epidemie. Opnieuw toonde het lezerspubliek zich geschokt en naar aanleiding van de berichten ontboden Kamerleden de verantwoordelijke minister P.J.M. Aalberse naar de Tweede Kamer. Deze had echter al in september opdracht gegeven aan de Inspecteur voor Volksgezondheid Tuntler om informatie te verzamelen over de gezondheidstoestand van de veenbevolking. Tuntler kwam met een uitgebreid rapport waarin hij concludeerde dat het allemaal wel mee viel. De gezondheid van de veenarbeiders was minder slecht dan in de persberichten werd gesuggereerd.²

De inspecteur had grote zorgvuldigheid betracht bij zijn onderzoek in de wetenschap dat zijn bevindingen door zowel de politici als de media met aandacht bestudeerd zouden worden. Allereerst had hij het aantal ziektegevallen onderzocht. Uit statistisch onderzoek was gebleken dat in gemeenten even groot als Emmen met circa vijftigduizend inwoners, zeker meer dan vijfhonderd personen met de ziekte besmet zouden moeten zijn. De plaatselijke onderzoekscommissie had slechts 116 ziektegevallen geregistreerd. Toen Tuntler

zijn verbazing uitsprak over het geringe aantal, wisten de onderzoekers een week later 282 ziektegevallen te melden.³ De inspecteur trok zijn eigen conclusie: vergeleken met andere provincies was de situatie in het veen helemaal niet zo slecht. Volgens Tuntler was dit te verklaren uit het feit dat tijdens de Eerste Wereldoorlog, toen de vraag naar turf spectaculair steeg, vele gezonde en krachtige mensen zich in de veenstreek hadden gevestigd.

Toch was de situatie volgens de inspecteur verre van rooskleurig. In het rapport wees hij op het oorzakelijk verband tussen maatschappelijke welstand en volksgezondheid. De lage levensstandaard in het veen maakte de mensen eerder vatbaar voor ziektes als tuberculose. Vervolgens wees hij op andere factoren die de volksgezondheid in het veen bedreigden. Tuntler schreef: "Slechte woonomstandigheden, eenzijdige voeding door armoede en door onwetendheid en slechte gewoonten, alcoholisme en een hoge criminaliteit als een symptoom van een psychische minderwaardigheid van een groot deel der bevolking, die als vanzelf sprekend levensopvattingen doet heerschen, welke in strijd zijn met de meest elementaire begrippen van hygiëne en die het buitengewoon moeilijk maakt de bewoners der veenstreken betere ideeën bij te brengen".⁴ Niet alleen de fysieke omstandigheden tellden, maar ook de sociale omstandigheden en de mentaliteit van de bevolking.

Aan het eind van het rapport benadrukte de inspecteur het belang van sociaal-medische hulpverlening. Van een epidemie was geen sprake, de algehele gezondheidstoestand was niet alarmerend, wel bleek de bevolking sociaal zeer zwak en daardoor vatbaar voor allerlei vormen van degeneratie als alcoholisme, criminaliteit en ziekten. Daarmee definieerde ook de inspecteur de neergang van de veenstreek als een sociaal probleem in een voor die jaren gangbare sociaal-medische terminologie. Tuntler stelde de ellende in de zuidoosthoek voor als een ziekte, als een symptoom waartegen moest worden opgetreden. De emotionele uitspraken dat de ramp die zich in het veen voltrok, een schande was voor ons land, werden nu aangevuld met een onderbouwde sociaal-medische analyse die tevens, zij het indirect, aangaf hoe de problemen aan te pakken.

De regering voegde zich naar zijn oordeel. Met het rapport van Tuntler in de hand beantwoordde minister Aalberse de Kamervragen. Hij beargumenteerde dat het probleem van de veenstreek niet alleen werd veroorzaakt door de lage levensstandaard en de ellendige woonomstandigheden. Deze vormden weliswaar een groot gevaar voor de volksgezondheid maar het was de mentaliteit van de veenbevolking die maakte, aldus de minister, dat zij maar moeilijk een betere woning "apprecieerde". Hij hield de Kamer voor dat "het groote probleem in Drenthe zal zijn, hoe men de bevolking geleidelijk tracht op te heffen terwijl men er niet onmiddellijk dat gene voor kan doen wat men voor een andere bevolking wel zou kunnen doen. Het was zaak de veenbevolking langzaam te wennen aan een beter sociaal milieu".⁵ Bovendien meldde hij de Kamer dat hij met de Commissaris van de Koningin in Drenthe had gesproken over de wijze waarop het "kwaad" kon worden bestreden.⁶ De Kamer nam daar echter geen genoegen mee.

Tijdens het debat in december 1924 naar aanleiding van de situatie in de veenstreek wilden de Kamerleden P. Hiemstra van de SDAP en J.R. Snoeck Henkemans van de CHU dat de regering een aparte rijkscommissie voor de veenstreek zou instellen. Linthorst Homan maakte ernstig bezwaar tegen het voorstel. In een brief aan de minister-president veroorloofde hij zich een cynische opmerking over de belangstelling voor de 'arme veenbevolking'. Hij schreef dat het zeer merkwaardig was om te zien hoe de Kamerleden een liefde en zelfs hartstocht voor de arme veenbevolking tentoonspreidden die werkelijk aandoenlijk was. Ze

dachten na een "grondig onderzoek dat meestal slechts een paar uur duurde", geheel op de hoogte te zijn van de problematiek. Vervolgens eisten ze allerlei maatregelen zonder zich evenwel te realiseren dat zij daarmee de provinciale bestuurders passeerden en buiten spel dreigden te zetten met hun zogenaamde spontane belangstelling voor het lot van de veenbevolking.⁷

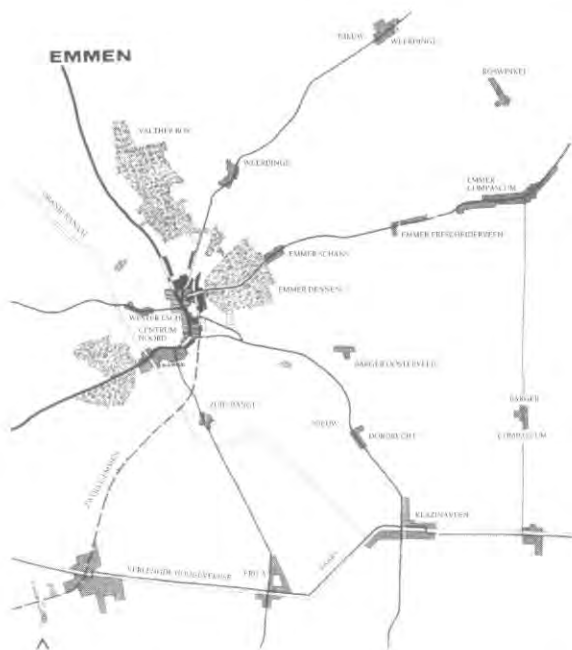
De commissaris wenste verschoond te blijven van deze belangstelling. Het moet meer dan verontwaardiging zijn geweest over het kortzichtige gedrag van de Kamerleden. Linthorst Homan was beducht dat hem het initiatief zou worden ontnomen en hij het bestuur over de eigen provincie zou verliezen door Haagse inmenging. Alleen daarom al was de ontwikkeling van een eigen provinciaal initiatief van groot belang. Hij schreef de minister-president dat wat hem betrof er beter geen rijkscommissie kon worden ingesteld, daar hij voornemens was om een eigen steuncommissie op te richten. Ruys de Beerenbrouck gaf gehoor aan het verzoek van een bezorgde Linthorst Homan en berichtte de Kamer dat hij geen heil zag in een rijkscommissie, daar de Commissaris van de Koningin hem had verzekerd dat er binnenkort een provinciale commissie zou worden opgericht "met het oog op het zedelijke en intellectuele belang van de bevolking". Linthorst Homan hield woord. Begin 1925 kon hij de minister-president melden dat de oprichting van de nieuwe commissie, de zogenaamde Centrale Commissie voor den Cultureelen, Hygiënischen en Oeconomischen Opbouw van Drenthe een feit was.

Uit de naam van de nieuwe commissie blijkt dat zij alle terreinen van de Drentse samenleving wilde bewerken en zich niet zou beperken tot de sociale zorg. Desondanks reageerde de regering instemmend en Linthorst Homan toog aan het werk in een poging overheidsbemoeienis te doen samengaan met particulier initiatief. Hij vroeg de diverse particuliere organisaties en instellingen die werkzaam waren op sociaal-medisch gebied, zich onder zijn leiding te scharen in een poging een sociaal opbouwbeleid vorm te geven.

In dit hoofdstuk wordt uitvoerig ingegaan op de bestuurlijke activiteiten rondom deze Centrale Commissie die als voorloper kan worden gezien van de Centrale Vereniging. De Centrale Commissie vormde een aantal subcommissies die echter weinig concrete werkzaamheden ondernamen en de meeste tijd aan de vergadertafel doorbrachten. Toch zijn deze vergaderingen belangrijk genoeg om er nader op in te gaan. Tijdens deze bijeenkomsten werd namelijk uitgebreid gesproken over het beleid ten aanzien van de sociale hulpverlening en over de inhoud ervan. Uiteindelijk koos men voor de oprichting van buurthuizen. Daar moest al de vergadertafelwijsheid worden geconcretiseerd. In de laatste paragraaf van dit hoofdstuk wordt het buurthuiswerk besproken en de positie van de buurthuiswerksters die de taak kregen om het in Assen geformuleerde beleid uit te voeren. Dat bleek niet eenvoudig.

De instelling van de Centrale Commissie voor den Cultureelen, Hygiënischen en Oeconomischen Opbouw in 1925

Bij de verwezenlijking van zijn plannen volgde Linthorst Homan een tweesporenbeleid: enerzijds ondernam hij pogingen om een nieuwe, particuliere organisatie op te richten die de bestaande dorpshuizen en de nieuwe buurthuizen moest gaan beheren, anderzijds probeerde hij tot een institutioneel beleid te komen dat gericht was op samenwerking van de bestaande zorginstellingen onder zijn leiding.

Emmen en omgeving.

(tekening van gemeente Emmen 1973. Overgenomen uit A-M. Nannen, *Emmen groeit!*
Drentse Historische reeks 8 (Assen 2000)

Het eerste wat de commissaris deed, was contact opnemen met Bähler-Boerma. In een brief van 13 oktober 1924, stelde hij voor om de in Drenthe bestaande dorpshuizen te verenigen in een bond die vervolgens de oprichting van nieuwe dorpshuizen moest stimuleren: "Het aantal is voor het vormen van een bond nog wat gering maar er is dan een kern van waaruit wellicht de actie voor het oprichten van meerdere dorpshuizen kan uitgaan".⁸ Bähler-Boerma reageerde enthousiast op het idee en noemde de vier dorpshuizen, de "hoeksteen" waarop het fundament van een dorpshuisorganisatie kon worden gegrondvest.⁹ Deze dorpshuisorganisatie zou zorg kunnen dragen voor de oprichting van diverse nieuwe dorpshuizen in heel Drenthe. Als antwoord op de vraag hoe het programma verder moest worden ingevuld, verwees Bähler-Boerma de commissaris naar Zwitserland waar een soortgelijke organisatie actief was. Deze beheerde allerlei voorzieningen op het gebied van onderwijs, medische zorg en maatschappelijk werk.¹⁰ Linthorst Homan zou inderdaad nog een poging ondernemen om wat meer informatie te verkrijgen over deze Zwitserse instelling, zonder aanwijsbaar resultaat overigens.

Op 6 november 1924 besprak de commissaris het idee van een nieuw op te richten dorpshuisorganisatie met het bestuur van het CAC. Hij legde uit dat deze speciale organisatie bemoeienis zou hebben met het woningvraagstuk, de oprichting van volkshuizen, van consultatiebureaus maar ook met kinderbewaarplassen: onderkomens waar "de kinderen beneden den leerplichtigen leeftijd worden bezig gehouden waardoor de huismoeders in de groote gezinnen enigszins ontlast worden en de kinderen wat onderricht kunnen ontvangen derhalve iets in den geest van bewaarscholen in de steden".¹¹ Linthorst Homan stel-

de voor om het geld van het CAC vrij te maken voor deze nieuwe organisatie. Het CAC bestuur reageerde instemmend waardoor het resterende geld van het KNSC dat het CAC aan het begin van dat jaar had mogen ontvangen, naar de kas van de Centrale Commissie werd overgeheveld om mettertijd de dorpshuisorganisatie te financieren. In de praktijk zou het geld gebruikt worden voor de oprichting van de buurthuizen. Vervolgens besloot het CAC om zijn werkzaamheden te beëindigen. Het comité had zijn taak vervuld, niet alleen had het geld en politieke *goodwill* weten te verzamelen, maar ook hadden alle partijen en comités kennis gemaakt met het gecentraliseerde beleid van Linthorst Homan op het gebied van hulpverlening, zodat men alvast had kunnen wennen aan een actieve commissaris die zelf heft in handen wilde nemen. Nu was het CAC echter overbodig geworden aangezien het werk op een ander niveau werd voortgezet. In maart 1925 vond de laatste vergadering plaats.

Nadat Linthorst Homan Gedeputeerden als K. Brok en B. Schuurman en een aantal sleutelfiguren binnen de sociaal-culturele sector voor zijn plan had weten te winnen, kon verder nagedacht worden over de concrete invulling van de plannen, met dien verstande dat de Provincie voorlopig geen financiële ondersteuning zou leveren. De keuzes die toen door Linthorst Homan in overleg met Bähler-Boerma werden gemaakt, bepaalden in belangrijke mate de toekomst van het sociaal werk in Drenthe. Het was Bähler-Boerma die het doorslaggevend advies zou geven. De eerste vraag die moest worden beantwoord, betrof het karakter van de nieuw op te richten buurthuizen of dorpshuizen: zouden zij een kopie moeten worden van het dorpshuis in Paterswolde of was er een heel andere opzet nodig, gezien de problemen in de veenstreek? Niet zozeer ingegeven door inhoudelijke argumenten maar met het oog op de financiën dacht Linthorst Homan aan de oprichting van kleinere dorpshuizen die hij omschreef als buurthuizen. In november 1924 stelde hij Bähler-Boerma het volgende voor: "De gedachte en de naam van buurthuizen of buurthuisjes lijken mij gelukkig en ze zouden een dependance of filiaal van de dorpshuizen kunnen zijn: niet alleen voor ons ogenblikkelijke doel (zuigelingen- en kraamvrouwenzorg, resp. verdere ziekenverpleging) maar b.v. ook voor eenvoudig vakonderwijs, kinderbewaarplaatsen enz."¹² Bähler-Boerma maakte twee bezwaren.

Allereerst wilde ze vasthouden aan de vertrouwde naam dorpshuis. Deze werd al tien jaar gebezigd en had reeds een bekende klank: "In de bijna 10 jaar die zijn verlopen sedert het eerste Drentsche dorpshuis begon te werken is dit woord iets gaan beduiden in Drenthe in zooverre dat men er zich werkelijk iets bij voorstelt (...) Bovendien hecht ik bijzonder aan het plattelands karakter van het dorpshuis". Ze vervolgde: "Ook lijkt mij bij de dorpschuwheid of juist bij de hunkering naar steden gewenscht om aan de goede en aardige dingen die de menschen kunnen beleven in zo'n volkshuis als U op 't oog heeft, het woord 'dorp' te verbinden".¹³ Linthorst Homan bleef echter vasthouden aan zijn oorspronkelijk voorstel. Uiteindelijk accepteerde Bähler-Boerma de naamgeving omdat het buurthuis een ander karakter zou krijgen dan het dorpshuis. Ze stelde zich tevreden met het idee dat de buurthuizen meer nog dan de dorpshuizen moesten functioneren als een "middelpunt voor volksopvoeding".

Het tweede bezwaar van Bähler-Boerma betrof de suggestie van Linthorst Homan om het buurthuiswerk te beperken tot voorzieningen op het gebied van de gezondheidszorg. De commissaris wilde alleen kraamverzorgsters aanstellen in de buurthuizen. Bähler-Boerma maakte hiertegen ernstig bezwaar. Indien het buurthuis een middelpunt van volksop-

voeding zou moeten worden, was het volgens haar veel nuttiger om afgestudeerden van de School voor Maatschappelijke Werk in dienst te nemen in plaats van kraamverzorgsters.¹⁴ De kraamverzorgster was opgeleid om specifiek werk te doen dat volgens Bähler-Boerma gelijk stond aan huishoudelijk werk. Ze was niet voorbereid op het verrichten van andere taken zoals het geven van cursussen of het organiseren van bijvoorbeeld clubwerk. Wat voor andere activiteiten kon zij ontplooiën wanneer de bevolking om wat voor reden dan ook geen gebruik van haar diensten wilde maken? De afgestudeerden van de School voor Maatschappelijk Werk daarentegen waren geschoold in het organiseren van meerdere activiteiten, waaronder de populaire handenarbeidclubs voor kinderen. Als een buurthuismedewerkster de kinderen wist te winnen dan trof zij ook het hart van de ouders, zo redeneerde Bähler-Boerma. Zij zouden dan eerder geneigd zijn om gebruik te maken van de diensten van het buurthuis. Ze hield de commissaris voor dat “een aardig buurthuisje werkte als een magneet”. Ze voegde er aan toe dat de looneisen van beiden heel verschillend zouden zijn. Gediplomeerde maatschappelijk werksters waren meestal afkomstig uit beschaafde gezinnen, kozen meestal uit sociale toewijding deze werkkring, genoten een maximum opleiding en stelden minimale looneisen. De kraamverzorgsters, beweerde Bähler-Boerma, kozen veelal dit werk om maatschappelijk te stijgen, van hooggestemde idealen was dan ook geen sprake. Dit in tegenstelling tot de maatschappelijk werkster.¹⁵

Deze uitspraak tekende de opvattingen van Bähler-Boerma over het maatschappelijk werk. Ze had een zeer verheven voorstelling van het werk, mede geïnspireerd door Emilie Knappert en haar devies ‘In fierheid dienend’.¹⁶ Het maatschappelijk werk was volgens Bähler-Boerma eerder een roeping dan een beroep. Niet iedereen was hiervoor geschikt. De maatschappelijk werkster moest een voorbeeld stellen en dus zelf ook de nodige ontwikkeling bezitten. Bovendien moest zij dienstbaar en offervaardig zijn. Slechts vrouwen van goede komaf zouden geschikt zijn voor dit werk en in die zin dacht ze nog in negentiende-eeuwse termen over het maatschappelijk werk dat geschikt geacht werd voor de hoogstaande en beschaafde burgervrouwen. Haar bijna sacrale opvattingen over het maatschappelijk werk moeten ook begrepen worden in het licht van de hoge idealen die zij en haar echtgenoot nastreefden.

Linthorst Homan volgde haar advies op en gaf opdracht om uitsluitend maatschappelijk werksters of vrouwen met soortgelijke opleidingen aan te stellen in de nieuw op te richten buurthuizen. Dat het vrouwen moesten zijn, leed geen twijfel. Beiden spraken herhaaldelijk van “een bevrouwing” van de nieuwe vestigingen en dat de werkzaamheden het best door vrouwen konden worden verricht. Vervolgens stelde Bähler-Boerma voor om haar Paterswolder stagiaires Penterman en Van Doesburgh te benoemen tot directrice en adjunct-directrice van het eerste buurthuis. Ook hiermee ging de commissaris akkoord. Deze keuze voor het maatschappelijk werk betekende dat het buurthuiswerk een duidelijk sociaal karakter zou krijgen. De medische zorg werd daarmee ondergeschikt gemaakt aan het sociaal werk. Dit bepaalde niet alleen de ontwikkelingen in Drenthe maar het had ook gevolgen voor het jonge maatschappelijk werk. In Drenthe vond het een belangrijk nieuw werkterrein. De provincie werd tot een proeftuin voor het sociaal werk waar het zich in de praktijk van alledag verder ontwikkelde. Belangrijk daarbij was dat het initiatief op steun kon rekenen van Knappert die als hoofd van de Amsterdamse School voor Maatschappelijk Werk belangrijk vond dat haar leerlingen al vroeg met de praktijk in aanraking kwamen en die dus bereid was stagiaires naar het verre Drenthe te sturen. Maar niet alleen de Amsterdamse school toonde interesse, al vrij

snel nadat de eerste buurthuizen hun deuren openden, verzochten ook de andere opleidingen of hun leerlingen als stagiaires bij de Drentse instellingen mochten komen werken.

Eind november 1924 nodigde Linthorst Homan de besturen van de dorpshuizen Smilde, Paterswolde-Eelde, Roden en Nieuw-Amsterdam uit om naar Assen te komen en te spreken over een mogelijke samenwerking, niet zonder succes want op de tweede vergadering werd besloten om een Bond van Dorpshuizen op te richten.¹⁷ Gezina Bähler-Boerma stelde de statuten op en maakte een begroting voor tien nieuwe buurthuizen.¹⁸ Ze voegde daar een voorstel aan toe waar de huizen moesten worden gevestigd. Het ging om kleine veendorpen in de buurt van Emmen: Barger-Oosterveen, Zwartemeer, Barger-Compascuum, Emmer-Compascuum, Weerdinge, Schoonoord, Nieuw-Dordrecht, Erica, Klazienaveen en Amsterdamscheveld. De plaatsen waren zodanig gekozen dat ook de omgeving op den duur zou kunnen profiteren van de buurthuizen waarbij ze dacht aan gehuchten als Weerdingerveen, Barger-Oosterveld en Emmer-Erfscheidenveen maar ook de zanddorpen Rolde, Borger, Gasselte, Odoorn, Sleen en Westerbork. De totale begroting bedroeg Fl. 15975. Op 7 maart 1925 werd de bond officieel opgericht hoewel het nog onduidelijk was welke status het nieuwe orgaan zou krijgen: moest de bond zich richten op bestaande dorpshuizen of daarentegen op het algehele dorpshuiswerk?¹⁹ Aangezien de commissaris daarover nog geen uitspraak had gedaan, koos Bähler-Boerma voor wat zij een soepele formulering noemde. Ze schreef: "Deze Bond heeft in het bijzonder ten doel samenwerking tusschen bestaande en eventueele op te richten vereenigingen Ons Dorpshuis en andere aangaande vereenigingen, welke blijkens haar statuten en werkzaamheden eenzelfde doel met overeenkomstige middelen voor het geheel der plaatselijke bevolking nastreven als de vereenigingen 'Ons Dorpshuis' en voorts in het algemeen voor de zedelijke en maatschappelijke ontwikkeling der plattelandsbevolking van Drenthe werkzaam te zijn".²⁰

Deze formulering liet een opening voor de toetreding van ook andere organisaties dan de bestaande dorpshuizen. Het betekende dat ook buurthuizen zich konden aansluiten bij de bond zoals ook Linthorst Homan het zich had voorgesteld. Naar zijn mening moest de bond op den duur de nieuw op te richten buurthuizen gaan beheren. In eerste instantie konden ze beschouwd worden als een "dependance" van de dorpshuizen. Mettertijd zouden ze van buurthuis tot dorpshuis promoveren. Het verschil tussen dorps- en buurthuis was gelegen in de financiering. Het buurthuis zou door de nieuwe Centrale Commissie worden betaald, een dorpshuis moest zorgen voor de eigen financiën.²¹ Daarvoor zou het steun kunnen krijgen van de bond die op den duur ook de buurthuizen, dan inmiddels gepromoveerd tot dorpshuizen, zou beheren. Om te beginnen zouden de buurthuizen worden beheerd door de Centrale Commissie die immers het geheel ook financierde. Hoewel de dorpshuisbesturen enthousiast wilden meewerken aan deze plannen, maakten de onderlinge verschillen dat de samenwerking toch enigszins stroef verliep. Met name de opstelling van het bestuur van het dorpshuis in Nieuw-Amsterdam zorgde voor wrijvingen.

In Nieuw-Amsterdam werd flink geruzied over het dorpshuis en de wijze waarop ondermeer de initiatiefneemster C. de Vicq-Pabst, een van de plaatselijke notabelen, zich met het werk engageerde. Hoe betrokken en sociaal bewogen zij ook mocht zijn, De Vicq-Pabst bleek zeer eigengereid en had nogal wat mensen in haar eigen dorp tegen zich in het harnas gejaagd. Ze schuwde niet om een audiëntie aan te vragen bij de koningin en haar te wijzen op de grote verdeeldheid in de Drentse samenleving. Volgens haar maakten de vele verschillende partijen en groeperingen elkaar het leven zuur en frustreerden elk initiatief. Ze doelde daarbij overduidelijk op de situatie in Nieuw-Amsterdam en vroeg of de konin-

gin wilde bemiddelen en haar initiatieven steunen. Het gevolg van dit bezoek was een brief van de particuliere secretaris F.M.L. Baron van Geen aan Linthorst Homan. Op afgemeten toon deelde hij namens de koningin mee dat Hare Majesteit zich zeer betrokken voelde bij Drenthe, maar zich onder geen beding met een van de partijen wenste te identificeren.²² De koningin stond immers boven de partijen. Of de commissaris mevrouw De Vicq-Pabst dit duidelijk wilde uitleggen opdat Hare Majesteit niet nog eens in verlegenheid zou worden gebracht.

Linthorst Homan kende de situatie in Nieuw-Amsterdam maar al te goed. Begin jaren twintig had De Vicq-Pabst hem benaderd met de vraag wat hij dacht van de oprichting van een ULO in haar dorp. Linthorst Homan kwam toen met een ander voorstel: de oprichting van een dorps huis. Hij had net Paterswolde bezocht en was nog onder indruk van wat hij daar had gezien aan sociaal werk. Het was niet aan dovemans oren gericht geweest. De Vicq-Pabst toog aan het werk maar het verliep allemaal minder voorspoedig dan in de gemeente Eelde. Er ontstonden wrijvingen tussen de plaatselijke notabelen die zich kennelijk niet konden vinden in de wijze waarop De Vicq-Pabst de zaak naar zich toe trok. Tijdens de opening van het nieuwe dorps huis zag Linthorst Homan zich genoodzaakt de betrokkenen op te roepen hun onderlinge gekrakeel te staken en zich eensgezind aan de culturele opbouw van de provincie te wijden.²³ Dan kon veel bereikt worden waarbij hij nogmaals naar Paterswolde verwees en Bähler-Boerma prees om haar standvastigheid. Geheel terecht was deze voorstelling van de commissaris natuurlijk niet gezien de toch wel geïsoleerde positie van het dorps huis aldaar. Ook ging hij voorbij aan de specifieke omstandigheden in Nieuw-Amsterdam als nieuwe veenkolonie, waar de sociale verschillen zich veel sterker deden gelden dan het rustige Paterswolde met zijn uitgekristalliseerde maatschappelijke hiërarchie.

Terwijl de oprichting van de bond haar beslag kreeg, was Linthorst Homan in onderhandeling met Den Haag over zijn verdere plannen. Niet alleen voerde hij een correspondentie met Ruys de Beerenbrouck, ook zocht hij contact met een aantal hoge ambtenaren, bij wie hij zijn zaak bepleitte. Hij sprak met de Inspecteur-Generaal van het Nijverheidsonderwijs en de Directeur-Generaal van Volksgezondheid L. Lietaert Peerbolte. Deze laatste was de superieur van de Inspecteur van Volksgezondheid Tuntler. Tussen Linthorst Homan en de inspecteur heerste nog steeds enige onmin, veroorzaakt door de weigering van de commissaris om Tuntler op te nemen in het CAC. Lietaert Peerbolte werd gevraagd om te bemiddelen aangezien Linthorst Homan zich realiseerde dat hij nu de steun van Tuntler hard nodig had, wilde zijn initiatief slagen. De bemiddelingspoging slaagde en Tuntler ontpopte zich als een actieve medestander, te meer omdat het initiatief hem de mogelijkheid bood de diverse activiteiten op het gebied van de gezondheidszorg onder zijn leiding te krijgen.

De regering besloot het initiatief van Linthorst Homan te steunen dat zij omschreef als een "plan voor volksopvoeding". De commissaris had het sociale karakter van zijn plannen benadrukt om de interne tegenstellingen in Drenthe niet op de spits te drijven. Hij schreef de minister-president: "Het gevaar dat er schuilt in het werken eener dusdanige commissie op een terrein, dat althans voor Drenthe het best kan worden overzien door de provinciale en de gemeentelijke overheid, heeft mij aanvankelijk bij de mededeelingen over mijne plannen de cultureelen en hygiënische ontwikkeling op den voorgrond doen stellen".²⁴

Deze sociaal-culturele benadering was ook voor de regering acceptabel. Zoals aan het begin van dit hoofdstuk reeds opgemerkt konden lastige politieke discussies over econo-

mische steun worden afgekapt met een verwijzing naar Linthorst Homans initiatief. Daarvoor wilde de regering zelfs wel een eenmalige subsidie toekennen.

En zo kon Linthorst Homan begin februari 1925 met enige trots melden dat er een commissie zou worden geïnstalleerd die als doel had de culturele, hygiënische en economische opbouw van Drenthe te bevorderen. De commissie beoogde "de opheffing van dat deel der bevolking in de geheele provincie dat door de economische omstandigheden der na-oorlogse jaren ten onder dreigt te gaan" en haar werkzaamheden moesten ertoe leiden "blijvend den toestand in de veenstreken en in de omliggende gemeenten te verbeteren, de bevolking tot een hooger beschavingspeil op te voeren en een inzinking zoo mogelijk te voorkomen".²⁵ Uit deze formulering wordt duidelijk dat Linthorst Homan zijn bevolking niet zozeer materiële als wel immateriële zorg wilde bieden om het ontwikkelingspeil te verhogen en ze op deze wijze rijp te maken voor een economische modernisering. Dit vanuit de gedachte dat de bevolking nog te weinig ontwikkeld was, "achterlijk en achtergebleven" zoals het in de beeldvorming van de veenarbeiders heette. Daarmee bracht hij een onderscheid aan tussen de verschillende typen zorg waarvoor de (provinciale) overheid zich verantwoordelijk stelde. In die zin betekende deze commissie ook een stap in de richting van het idee dat sociaal-maatschappelijke problemen ook bij niet-armlastigen voorkwamen en dat de overheid hierin een taak had. Een taak die, zij het incidenteel, door de rijksoverheid gefinancierd werd. Dat dit initiatief juist van een overheid uitging, lijkt de veronderstelling van Van der Valk te onderschrijven dat de (lagere) overheden in deze jaren zich heel direct geconfronteerd zagen met de naoorlogse depressie terwijl het particuliere initiatief daarop nauwelijks leek te reageren.²⁶

Hoewel de commissaris graag heel Drenthe bij zijn plannen had willen betrekken zoals ook bleek uit de enquête die hij aan alle burgemeesters had toegezonden, kreeg hij vanuit Den Haag een duidelijke restrictie opgelegd: alle activiteiten moesten gericht zijn op de veenstreek. Gezien de grote commotie was dit een voor de hand liggende beperking, maar Linthorst Homan leek daar niet gelukkig mee. Tekenend was de samenstelling van de nieuwe commissie. Slechts één bestuurslid, burgemeester Kootstra, had directe bemoeienis met de veenstreek, de overige leden hadden geen binding met de zuidoosthoek. Zij waren gekozen vanwege hun functie: B. Schuurman, lid van de Gedeputeerde Staten, afkomstig uit Meppel werd vice-voorzitter, G. Ritmeester, controleur van de grondbelasting te Assen, secretaris, overige leden waren de Groningse Inspecteur voor de Volkshuisvesting J. Gualthérie van Weezel, J.H. Tuntler, de rijkslandbouwconsulent J. Elema, de rijkstuinbouwconsulent J. Heemstra en K. Brok, lid van de Gedeputeerde Staten, afkomstig uit Rolde. Ook Bähler-Boerma, als vertegenwoordiger van de Bond van Dorpshuizen, kreeg een plaats in het algemeen bestuur van de nieuwe commissie. Op verzoek van de minister van Binnenlandse Zaken werd ook de net benoemde Rijksinspecteur voor Werkverschaffing en steunregeling, A. Jongbloed, opgenomen. Linthorst Homan bekleedde het voorzitterschap. Daarmee kwam het aantal bestuursleden op elf personen. Net als in het CAC waren er geen vertegenwoordigers van kerkelijke of politieke groeperingen in de commissie gevraagd. Voor Bähler-Boerma was dit een belangrijk punt en ze had Linthorst Homan zelfs gewaarschuwd zich niet in te laten met de geestelijken die werkzaam waren in de veenstreek.

In december 1924 bracht zij een bezoek aan de veenstreek om zich op de hoogte te stellen van de problemen. In een uitvoerige brief berichtte zij Linthorst Homan haar bevin-

dingen. Ontsteld schreef ze dat de veenstreek “een draaikolk van meningen” was.²⁷ Het was aan Linthorst Homan om daarin verandering te brengen: “De geestelijke kaart des lands ziet er juist zoo uit als de stoffelijke landkaart: heel veel korte parallel loopende lijnen zonder onderlinge verbinding. De verbinding moet komen door een loodlijn”.²⁸ Daarmee bedoelde Bähler-Boerma er een centraal geleide organisatie moest worden opgericht. Het had geen zin te wachten tot de plaatselijke bevolking het initiatief zou nemen. Wanneer zij zich werkelijk had willen inzetten dan had zij dit reeds lang gedaan. De Commissaris van de Koningin moest zelf het heft in handen nemen. Mocht het tot de oprichting van zo'n organisatie komen dan, zo waarschuwde Bähler-Boerma Linthorst Homan, moest hij toch vooral geen pastoor in het bestuur van de nieuwe organisatie opnemen. Katholieke geestelijken bedienden zich van zo'n sluwe retorica, “à la Lenin”, dat ze bijna altijd hun zin kregen: “Bij beslissingen zijn ze naar mijn ervaring niet alleen eenzijdig – dat is nog veel te ruim – maar eenpuntig”.²⁹ Haar afkeer van katholieken was mogelijk gevoed door haar echtgenoot die zich ook zeer kritisch had uitgelaten over de kerk van Rome en haar leerstellingen. De nieuwe organisatie zou wat haar betreft een neutraal karakter moeten krijgen net als haar dorps huis. Linthorst reageerde niet op haar advies inzake de geestelijken maar hij koos wel heel duidelijk voor een neutraal, ambtelijk uitgangspunt gezien de samenstelling van de commissie. Bähler-Boerma kon vooreerst gerust zijn.

Een eerste bestuurlijke activiteit van de Centrale Commissie was het instellen van een aantal subcommissies voor respectievelijk vakonderwijs, volkshuisvesting, gezondheidszorg en economie. Er kwam geen aparte subcommissie voor de buurthuizen. Deze zouden immers op den duur door de Bond van Dorpshuizen worden beheerd. Op 11 maart 1925 meldde *Het Volk* op kritische toon dat er diverse nieuwe commissies waren opgericht ter bestrijding van de nood in Drenthe: “Wat Drenthe noodig heeft is spoedig hulp en wij betwijfelen of dit met de oprichting van al deze commissies zal worden bevorderd”. Daarmee ging de krant voorbij aan een opmerkelijk aspect, namelijk dat de Centrale Commissie probeerde tot een gezamenlijk beleid te komen om op alle fronten de crisis te bestrijden en Drenthe te verheffen. De critici zagen slechts een verdere versplintering die de vorige steunacties hadden gefrustreerd. Op het provinciehuis trok men zich echter weinig aan van het commentaar. De subcommissies maakten zich op om met hun werkzaamheden te beginnen.

De subcommissies van de Centrale Commissie

Hoewel Linthorst Homan in de aanloop tot de oprichting van de Centrale Commissie had benadrukt dat hij met name de sociaal-culturele ontwikkeling wilde stimuleren, bleek na de installatie van de commissie dat hij zich wel degelijk ook op de economie wilde richten, ondanks zijn uitspraken dat hij de culturele en sociaal-medische hygiënische ontwikkeling op de voorgrond zou stellen. De eerste subcommissie die hij in het leven riep was een economische commissie met hooggeplaatste ambtenaren en bestuurders: G.C. Lunsingh Meyer en J. Huges, beiden lid van Gedeputeerde Staten, A. Gorter, wethouder te Emmen en industrieel te Nieuw- Amsterdam, J.L. Nijsingh, voorzitter van het DLG, de rijkstuinbouwconsulent J. Heemstra, J.G. Legro, burgemeester van Oosterhesselen en commissaris-secretaris van de NV Ontginningsmaatschappij Het Lantschap Drenthe en vertegenwoordiger van het op te richten Drentse Emigratie Comité en A. Jongbloed en G. Ritmeester.³⁰ Linthorst Homan zag twee mogelijkheden om de economische malaise in het veen te bestrij-

den. Enerzijds zouden werklozen aangemoedigd moeten worden om zich elders in Nederland te vestigen, in die gebieden waar wel veel vraag naar arbeidskrachten was. Om deze emigratie te begeleiden werd een speciaal comité opgericht dat in 1926 met de zogenoemde uitzending begon.³¹ Anderzijds zouden er nieuwe bestaansmogelijkheden in de veenstreek moeten worden gecreëerd waardoor de smalle economische basis, ontstaan door een eenzijdige ontwikkeling, werd verbreed.

Deze visie op de economische situatie bracht de subcommissie tot het eerste initiatief om de ontwikkeling van de tuinbouw op de afgegraven veengronden te stimuleren. Daartoe werd de in financiële moeilijkheden verkerende tuinbouwvereniging *Spes Nostra* in Nieuw-Amsterdam aangekocht. De economische commissie wilde *Spes Nostra* omvormen tot een modelbedrijf waar leerlingen uit het landbouwonderwijs werkervaring konden opdoen. De subcommissie dacht zelfs aan het opzetten van een conservenfabriek in de omgeving van het bedrijf. Een van de commissieleden, de fabrikant Gorter, ontwikkelde plannen in die richting, maar het lukte niet om dit initiatief ook daadwerkelijk te realiseren.

Een andere mogelijkheid ter verbetering van de economische situatie was de vestiging van nieuwe, bij voorkeur arbeidsintensieve, industrieën. Net als burgemeester Kootstra voor hem, deed ook Linthorst Homan een poging in deze richting. In tegenstelling tot Kootstra kreeg de commissaris wel enige steun uit Den Haag. Dit maakte hem voor het bedrijfsleven een interessanter gesprekspartner dan Kootstra, Linthorst Homan kon immers subsidie of overheidsorders bieden. Een aantal fabrikanten bleek bereid om zich in de veenstreek te vestigen en kledingateliers te openen in Nieuw-Amsterdam, Klazienaveen en Coevorden, op de voorwaarde dat zij konden rekenen op orders van de overheid. Het ging om een jaarlijkse levering van uniformen en werkkleding. Dit initiatief moest het begin moeten zijn van een kleinschalige industrialisatie.³²

De economische subcommissie wilde echter meer bieden dan alleen (tijdelijk) werk. Er moest ook aandacht besteed worden aan de sociale verbetering van het personeel want daardoor zou de economische opgang worden versterkt, zo luidde de redenering van de commissie. Zij pleitte dan ook voor apart onderwijs aan de nieuwe werkneemsters van de ateliers. Het ministerie ging akkoord en verleende subsidie voor speciaal naai-onderricht aan de arbeidsters zodat zij zich verder konden bekwamen in de kledingproductie.³³ Daardoor werden hun kansen op de arbeidsmarkt groter. Bovendien wilde de subcommissie in de naaste omgeving van het kledingatelier ook een buurthuis oprichten waar speciaal aangestelde medewerksters de arbeidsters verder zouden begeleiden en scholen.³⁴ Deze zorg voor de fabrieksmeisjes had Bähler-Boerma reeds in 1924 aan Linthorst Homan voorgesteld toen zij geruchten had opgevangen over plannen voor vestiging van industrie in het veen. Ze noemde het voorbeeld van Philips die de medewerksters huishoudonderwijs liet volgen. Nu leek de mogelijkheid zich voor te doen om ook in Drenthe eenzelfde soort begeleiding op te zetten. Toen pleitte ze dat "uw fabrikant [zou] een bezoek aan de opleiding in de geplande buurthuisjes tot voorwaarde moeten maken bij de aanneming der jeugdige werkkrachten".³⁵ De suggestie leek zinvol en sloot aan bij haar idee van een algemene aanpak van de problemen maar het werd nooit verwezenlijkt aangezien het initiatief van de kledingindustrie al vrij snel schipbreuk leed.

Begin 1926 werd in de oude marechausseekazerne te Nieuw-Amsterdam een groot atelier geopend onder de naam NV Eerste Drentsche Kledingindustrie. Het bedrijf had 35 arbeidsters in dienst en beschikte over 23 elektrische naaimachines. Het zag er allemaal

veelbelovend uit aangezien de overheid al de eerste order had geplaatst: de levering van 25.000 soldatenpantalons. Het werd echter al snel duidelijk dat de situatie zich minder gunstig ontwikkelde dan de subcommissie had verwacht. Zo bleek de NV zeer lage lonen uit te betalen en al snel verschenen er kritische artikelen in de pers, waarop kamerlid J.H.A. Schaper van de SDAP vragen stelde aan de minister over het initiatief. De zaakwaarnemer van de NV, I.J. Ibelings verdedigde het lage loonniveau met de opmerking dat het personeel grotendeels ongeschoold was. Daarom kon de NV niet hetzelfde salaris als in textielgebieden van Twente en Holland uitbetalen. Het bleek dat de arbeidsters niet in staat waren om een eenvoudige rechte naad op de machine te stikken. Door slechte en onkundige fabricage leed de vestiging veel schade. Hij rekende Linthorst Homan voor dat er in het eerste jaar voor zo'n achthonderd gulden moest worden hersteld.

Ibelings signaleerde echter ook nog een ander probleem. Wanneer de meisjes eenmaal de fabricage van een bepaald kledingstuk in de vingers hadden, voelden ze er weinig voor om iets nieuws te leren. Dan zouden ze immers gedurende de eerste weken minder kledingstukken afleveren en daardoor ook minder verdienen. Ibelings schreef: "Voor loonende exploitatie is het grootste bezwaar de groote kosten ten gevolge van telkens opnieuw geven van onderwijs in het machine-naaien en afwerken. In streken waar de confectionijverheid bloeit is ieder meisje bekend met het machine-naaien".³⁶ Toch was hij niet pessimistisch: "Hoewel niet ieder meisje geschikt is om dadelijk tot goede resultaten te komen hebben enkele meisjes reeds werkklonen van zeven gulden bereikt na twee maanden werken. In één huisgezin is gedurende de laatste week door drie meisjes achttien gulden verdiend".³⁷ Als we Ibelings mogen geloven dan zou een machinestikster een weekloon van drie à vier gulden kunnen maken. Na een half jaar kon dit bedrag oplopen tot tien à elf gulden terwijl een handwerkster een bedrag van zes à zeven gulden zou verdienen. En dat terwijl in Twente voor hetzelfde werk circa twintig gulden werd uitbetaald zo werd beweerd. Toch weigerde de NV de lonen te verhogen aangezien de fabricage nog niet optimaal was, extra kosten moesten worden gemaakt om de schade te herstellen en de firma nog veel geld kwijt was aan onderwijs.

Pers en politici bleven echter kritiek uitoefenen op de praktijken van de NV. Ibelings zag zich genooddaakt om zich opnieuw te verantwoorden voor de handelwijze van zijn bedrijf. Hij schreef Linthorst Homan dat er volgens hem verkeerde verwachtingen waren gewekt: "De algemene indruk is dan ook dat de meisjes (vooral de ouderen) in de oorlogsjaren naar verhouding een te hoog loon hebben verdiend zodat zij zich in de eerste tijd van hun plaatsing op het atelier zeer moeilijk aan de toestanden aanpasten daar bij allen slechts *het idee voorgaat terstond een groot weekloon te kunnen verdienen en zij zich niet konden voorstellen dat bij gebrek aan vak-routine hun loon de eerste tijd betrekkelijk laag was*".³⁸ De kledingindustrie was als een toekomstige goudmijn voorgesteld. Dit was bezijden de waarheid en het had tot teleurstelling bij de meisjes geleid.

Toch deed Ibelings een poging om het negatieve imago van de NV enigszins op te vijzelen.³⁹ Bij een goede plichtsvervulling beloofde de directie een week vakantie. Voor elke goedgekeurde pantalon zou een halve cent in een speciaal daarvoor bestemd fonds worden gestort. *Het geld zou worden besteed aan een ontspanningsdag in de vakantie. Ibelings voegde hier aan toe dat er minder geklaagd zou worden indien de ouders niet het gehele loon van de meisjes zouden inhouden maar kostgeld zouden vragen*.⁴⁰ Het mocht allemaal niet baten. Hoewel Ibelings bleef volhouden dat het allemaal goed zou komen en begin

1928 aan Linthorst Homan nog voorstelde om ook een uniformpettenindustrie naar Drenthe te halen, besloot de NV in de zomer van dat zelfde jaar haar vestigingen te sluiten. De NV had op dat moment honderd mannelijke en vrouwelijke krachten in dienst.⁴¹ Het bleek dat de fabrikanten met het oog op subsidie en lucratieve orders hun ateliers naar de veenstreek hadden verplaatst. Daarbij konden de lonen laag blijven omdat, zo werd geredeneerd, de arbeidsters nog in opleiding waren. Toen op deze handelwijze kritiek kwam en ook de overheidsorders minder interessant bleken dan aanvankelijk verwacht, ging de NV zonder pardon over tot sluiting van de nieuwe Drentse vestigingen.⁴² Het maakte duidelijk dat een actieve ondersteuning op rijksniveau nodig was, wilde men resultaten boeken met een industrialisatiepolitiek die de macht van een provinciale overheid ver te boven ging. Burgemeester Kootstra's sombere voorspellingen van enkele jaren geleden, over de onmogelijkheid van nieuwe industrievestigingen in de veenstreken, werden pijnlijk bewaarheid.

Het teleurstellende resultaat van deze poging om tot industrialisatie in de veenstreek te komen, bevestigde de betrokken bestuurders in hun idee dat een deel van de problemen werd veroorzaakt door de geringe ontwikkeling van de veenbevolking. Wilde men de bevolking verheffen en geleidelijk laten wennen aan een beter sociaal milieu, zoals minister Aalberse het had geformuleerd tijdens het Kamerdebat in 1924, dan moest dit via sociaal-medische zorg, onderwijs en maatschappelijke begeleiding gebeuren. De bevolking zelf was overigens niet altijd even enthousiast over deze goed bedoelde bemoeienis. Velen wilden helemaal niet in een atelier of een fabriek werken, verknocht als zij waren aan het vrije leven in het veen.⁴³ Dit bleek uit het initiatief dat Kootstra in 1926 ondernam. Hij had weten te regelen dat zestig meisjes tewerkgesteld konden worden in de kunstzijde-industrie te Ede. Ook dit initiatief mislukte. De meeste meisjes keerden al vrij snel terug. Kootstra, teleurgesteld, besloot de meisjes te vragen naar de reden van hun terugkeer en stuurde, nota bene, politiebeambten langs om hun verhaal op te tekenen.⁴⁴

Het merendeel van de meisjes vertelde dat zij niet wilde blijven vanwege de strenge tucht in de fabriek en in het pension waar ze was ondergebracht. Eén van hen meldde dat de boetes zo hoog waren dat zij "heel knap" op moest passen omdat anders aan het eind van de week al haar salaris opging aan de boetes. Verder klaagde een aantal over de slechte fabriekslucht. Anderen keerden terug naar huis omdat er weer werk in het veen was en zij hun familie moesten helpen. Kootstra concludeerde dat de veenbevolking zich maar moeilijk kan aanpassen aan de tucht van het geregeld leven: "De meisjes uit het veen zijn in het geheel niet aan discipline gewend".⁴⁵ Al zag hij wel toekomst voor de textielindustrie in het veen omdat een groot deel van de meisjes "de fabrieksarbeid en het leven in Borne, Enschede, Almelo en Eindhoven [heeft] geprefereerd boven het werk en het leven in Ede".⁴⁶ En daarin kreeg hij gelijk toen eind jaren dertig wel een aantal textiel fabrieken een vestiging in de veenstreek aandurfde: NV textiel fabriek Emmen te Klazienaveen in 1936 en Bendien confectiefabriek te Emmen-dorp 1938.⁴⁷ Deze laatste had zich overigens ook verzekerd van overheidsorders. Deze keer was het de burgemeester van Emmen, J.C. Bouma die de rijksoverheid zo ver had weten te krijgen dat zij toezegde haar uniformen bij Bedien zou te bestellen.

Na het fiasco van de NV Eerste Drentsche Kleedingindustrie wist de economische subcommissie geen nieuwe initiatieven te ontwikkelen. Haar vergaderingen werden tot een minimum beperkt. Dit in tegenstelling tot de andere subcommissies. Zij begonnen hun werkzaamheden in het voorjaar van 1925. Van directe activiteiten was echter nog geen

sprake. Eerst zetten de commissieleden zich aan de vergadertafel om uitvoerig over doel en werkwijze te spreken. Deze vergaderingen leidden tot veel papieren plannen die op het eerste gezicht weinig van doen hadden met de praktijk. Toch waren deze bijeenkomsten zeer nuttig. Voor het eerst werden allerlei deskundigen bijeengeroepen die op diverse terreinen van de Drentse samenleving actief waren, om met elkaar de problemen van de veenstreek te bespreken. Hier moet een zekere mobiliserende werking van zijn uitgegaan. In de vergaderingen zelf kwam men tot een definiëring van het grondprobleem dat naar de mening van de meeste commissieleden was gelegen in de slechte woon-, werk- en leefomstandigheden van de veenbevolking, die sociale ondersteuning op allerlei terreinen behoefde. Door deze definiëring werd ook ruimte gecreëerd voor de inzet van nieuwe deskundigheid en deskundigen bij de oplossing van de zogenoemde sociale problemen zoals maatschappelijk werksters, buurthuiswerksters, woningopzichteressen en (medisch) opvoedkundigen. Bovendien leidde het overleg tot de overtuiging dat er een samenwerking moest komen tussen de verschillende organisaties waardoor, zij het zeer summier, de eerste contouren van een regionale opbouwpolitiek werden aangegeven. De subcommissie voor vakonderwijs was daarin het meest uitgesproken.⁴⁸

Tijdens de eerste vergadering van deze commissie werd besloten om een kleine commissie samen te stellen die aanbevelingen zou opstellen inzake werkwijze en financiering. De kleine denktank commissie bestond uit G. Bähler-Boerma en A. Bonnema-Benes, secretaris van het CVT-landbouwonderwijs uit Odoorn, Gedeputeerde K. Brok en H. Klimp, lid van het bestuur van de ambachtsschool te Norg, O. Norbruis, burgemeester van Schoonebeek en J. Siebenga, secretaris van het DLG. Het resultaat was een uitgebreid rapport waarin de commissie voorstelde om het (vak)onderwijs te stimuleren. Via het onderwijs hoopte zij de geestelijke en zedelijke verheffing van de bevolking te bevorderen. Ook de leden van deze commissie zagen een oplossing in de sociale verbetering, hetgeen voor hen betekende scholing en ontwikkeling, waardoor de gezinnen een kans kregen zich te onttrekken aan "de armelijke toestand". Er moesten wandelleraren worden aangesteld die cursussen in verschillende dorpen konden verzorgen. Zij dienden ouderavonden te bezoeken om het belang van dit soort cursussen uit te leggen en zo de eventuele argwaan bij de ouders weg te nemen. Het leerlingenstelsel moest worden uitgebreid: voor jongens dienden cursussen metselen, timmeren en vervaardigen van eenvoudige verkoopbare voorwerpen te worden opgezet. Bovendien zouden zij les moeten krijgen in land- en tuinbouwtechnieken.

Voor meisjes was het landbouwhuishoud- en nijverheidsonderwijs geschikt. De samenstellers van het rapport waren ervan overtuigd dat zij, eenmaal geschoold in deze richting, werk zouden kunnen vinden als dienstmeisje, huishoudster of huishoudster. Wanneer zij een eigen gezin hadden zou deze kennis opnieuw goed van pas komen. Op deze wijze hoopten de samenstellers de fatale spiraal van onwetendheid en onvermogen die menig gezin parten speelde, te doorbreken. Het grootste kwaad school immers in de achterlijkheid, de slechte gewoonten en de onverantwoordelijke levensstijl van de bevolking waar ook Tuntler in zijn rapport uit 1924 op had gewezen. Een oordeel dat zoals we hebben gezien, niet nieuw was gezien de veenenquêtes van 1890 waar ook al bezorgd werd geconstateerd dat iedere vorm van huishoudelijk kennis bij de veenarbeidsters ontbrak waardoor het gezin ernstige schade leed.

In het kader van de werkverschaffing stelde de subcommissie een vorm van lerend werken voor. Het mes zou dan van twee kanten snijden: de werkloze leerde een vak en kon

tegelijk allerlei opdrachten uitvoeren ten behoeve van de subcommissie zoals het timmeren van schoollokalen en het aanleggen van schooltuinen. Ook kon met de subcommissie voor de volkshuisvesting worden samengewerkt. Als deze het bouw materiaal zou leveren en aanvullende subsidie, konden de leerlingen eenvoudige keten plaatsen ter vervanging van de krotwoningen en plaggenhutten. Tot een samenwerking met de subcommissie volkshuisvesting kwam het overigens niet.

De subcommissie volkshuisvesting bestond uit louter hoge ambtenaren.⁴⁹ Ze ging meteen aan het werk zonder een uitvoerige interne discussie zoals het geval was bij de andere subcommissies. De commissieleden voelden blijkbaar geen behoefte om het bestaan van deze commissie inhoudelijk te verantwoorden. Haar voornaamste doel was het verkrijgen van overheidssubsidie voor de bouw van extra woningen in de gemeente Emmen. De bevolkingsaanwas gedurende de gouden jaren in het veen had grote woningnood veroorzaakt. De gemeente beschikte echter niet over de nodige financiële middelen om nieuwe woningen te bouwen. Nadat het was gelukt subsidie van de overheid los te krijgen, bleek de gemeente Emmen, bevreesd voor extra kosten, niet te willen meewerken waardoor de geplande nieuwbouw niet door ging. Hier bleek reeds de zwakte van de gehele constellatie. Linthorst Homan was niet in staat om de lagere overheden in zijn beleid te dwingen. Deze bezaten een eigen (politieke) zelfstandigheid waar de commissaris niet aan voorbij kon gaan.

De subcommissie wist wel gedaan te krijgen dat er een huurgarantiec ommissie werd opgericht waaruit bleek dat deze commissie toch ook aandacht had voor de sociale kant van de problemen in Emmen.⁵⁰ Ze concludeerde dat "men niet klaar [is] door vijfhonderd zeven en negentig gezinnen enkele een nieuwe woning te verschaffen. Dan komen pas de vragen: hoe kweekt men de gezindheid bij de menschen zelve om een krot te verlaten voor een goede woning, hoe verschaft men meubelen waar de meeste elementaire huísraad dikwijls ontbreekt, hoe leert men krot- en keetbewoners het juist gebruik van hun woningen. Geen rekensom maar werk van geduld en voorlichting".⁵¹ Er moest een andere mentaliteit ontstaan. Om dit te bewerkstelligen besloot de gemeente Emmen een woningopzichteres aan te stellen die de bevolking moest begeleiden. Ze kwam niet alleen wekelijks de huur ophalen om dan gelijk even te controleren of de woning wel naar behoren werd bewoond, ze zag het tevens als haar taak de gezinnen zoveel mogelijk op te voeden tot ordentelijke huurders.⁵² Dit betekende meer dan controle, de woningopzichteres zal zeker ook sociale steun hebben verleend.

In vergelijking met de andere twee commissies had de subcommissie volksgezondheid zeer veel leden. Aan de vergadertafel waren uitgenodigd: afgevaardigden van Het Groene Kruis, Het Wit-Gele Kruis, de katholieke evenknie van Het Groene Kruis die onder meer actief was in de katholieke enclaves Amsterdamscheveld, Barger-Compascuum, Zwarte-meer en Klazienaveen, en het protestantse Oranje-Groen Kruis, dat in Emmer-Erfscheide-nveen een afdeling had opgericht. Daarnaast waren leden van verenigingen ter bestrijding van de tuberculose gevraagd aan de vergaderingen deel te nemen, evenals van diverse andere organisaties die zich bezig hielden met kinderverzorging en kraamvrouwenzorg, zoals de Asser Vereniging tot Ondersteuning van behoeftige Kraamvrouwen.⁵³ De lange lijst van organisaties en personen toont hoezeer het terrein van de volksgezondheid reeds was opgedeeld in diverse deelgebieden: tuberculosebestrijding, kraamzorg, kinderverzorging, hygiëne en algemene gezondheidszorg.

Opvallend was dat in deze subcommissie relatief veel vrouwen zaten die eigen initiatieven op het terrein van de volksgezondheid hadden ontwikkeld, zoals W. J. Pelinck-Zijnen de Gier, de oprichtster van de Asser Vereniging tot Ondersteuning van behoeftige Kraamvrouwen. Linthorst Homan schroomde niet om ook deze particulieren uit te nodigen voor de vergaderingen. Vooreerst werd besloten om een voorbereidende werkgroep samen te stellen die net als bij de subcommissie vakonderwijs, aanbevelingen moest formuleren betreffende doel en werkwijze. Naast Tuntler was ook weer Bähler-Boerma betrokken bij deze werkgroep.⁵⁴

Ook nu weer werd een uitvoerig rapport opgesteld waarin de volgende taken werden omschreven: het informeren van het publiek over haar werkzaamheden en het verwerven van geld, het organiseren van moedercursussen waarvoor een reizende docente zou moeten worden aangesteld. Daarnaast moest de subcommissie zich inzetten voor de oprichting van consultatiebureaus en een bakeropleiding gaan verzorgen. Tot slot suggereerde de werkgroep de vorming van een afzonderlijke commissie voor de hygiëne van moeder en kind.

Bähler-Boerma greep deze gelegenheid aan om haar visie op het buurthuiswerk onder de aandacht te brengen.⁵⁵ Ze toonde zich opvallend modern. Gezien het feit dat er nog geen ervaring was opgedaan met de verheffing van een hele streek, leek het haar het beste de ontwikkeling plaats voor plaats aan te pakken. Ze nam Paterswolde daarbij als voorbeeld. Daar werd op meerdere terreinen gewerkt aan de ontwikkeling van de bevolking: de woonomstandigheden werden verbeterd door de bouw van goede en gezonde woningen, tegelijkertijd werd er huishoudelijke voorlichting en kookonderwijs gegeven zodat verbeteringen op het gebied van woningbouw werden verbonden met een beter gebruik van de woning en een gezondere levensstijl.

Zij verzette zich tegen wat ze noemde “ieder-een-hapje-of-een-brokje-systeem” waarbij elk gezin kon rekenen op slechts een deel van de hulpverlening: de een kreeg een betere woning toegewezen, de ander volgde lessen in hygiëne en een derde nam deel aan een vakcursus. Zo kreeg de bevolking slechts met deelaspecten van het sociaal werk te maken waardoor er maar weinig beklifde, aldus Bähler-Boerma. Zij pleitte voor een beleid dat gericht was op algehele verbetering van de streek. Dit beleid moest uitstijgen boven particuliere initiatieven. Zoals ze Linthorst Homan al eerder had geadviseerd, pleitte ze ook nu weer voor een centraal beleid dat gericht was op de verbetering van de gehele samenleving. Daarmee formuleerde Bähler-Boerma in zeer rudimentaire zin wat later ook wel regionaal ontwikkelingsbeleid, *community organization*, zal worden genoemd. Uiteindelijk zou het werk in Drenthe daadwerkelijk in die richting tenderen en een vroeg voorbeeld worden van een dergelijk opbouwbeleid.

Tijdens de tweede vergadering van de subcommissie werden naar aanleiding van het rapport met de diverse aanbevelingen aparte commissies ingesteld die zich zouden richten op het geven van voorlichting, het opzetten van een bakeropleiding en van consultatiebureaus en het organiseren van kinderuitzending.⁵⁶ Ook kwam het, conform de aanbevelingen, tot de oprichting van nog een aparte commissie: een commissie voor de hygiëne van moeder en kind. Voor de onderafdeling die zich bezig zou houden met het verwerven van financiële middelen, werd de echtgenote van Linthorst Homan, Jeanne Linthorst Homan-Staal aangezocht om als voorzitter op te treden. Linthorst Homan verwachtte van ‘de dames’ ook een bepaalde inzet. Dit gold niet alleen voor zijn vrouw maar ook voor de echtgenoten van zijn ambtenaren. Toen hij met een aantal ambtenaren op werkbezoek naar Sleen ver-

trok, suggereerde de commissaris dat hun echtgenoten maar eens moesten overleggen met de plaatselijke autoriteiten of zij iets konden ondernemen op sociaal gebied: “Mogelijk vinden de dames de gelegenheid om de aangelegenheid van de culturele opbouw uit haar gezichtspunt eens met elkaar te bespreken”.³⁷

Op papier was nu het beleid voltooid maar wat wilde men nu voor de veenstreek organiseren? In alle plannen werd de zuidoosthoek nauwelijks genoemd. Hoewel de regering van Linthorst Homan verwachtte dat hij zich speciaal voor de veenstreek zou inzetten, bleek dat twee van de drie subcommissies, die van vakonderwijs en volksgezondheid, stilzwijgend heel Drenthe tot hun werkterrein rekenden. Zo werd in de aanbevelingen van de voorbereidende werkgroep van de subcommissie volksgezondheid slechts zeer kort melding gemaakt van de zorgwekkende situatie inzake hygiëne en volkshuisvesting in de zuidoosthoek. Alleen aan het eind van het rapport werd kort verwezen naar wat bijzondere hulpverlening voor de Drentse veenstreken werd genoemd. Deze bijzondere hulpverlening zou bestaan uit ter plaatste op te richten “buurthuisjes” waarvoor de Bond van Dorpshuizen de verantwoordelijkheid zou dragen. De subcommissie vakonderwijs bleek eenzelfde mening toegeedaan. Zoals in de volgende paragraaf nog ter sprake zal komen, zag ook zij in de oprichting van buurthuizen een geschikte oplossing voor de problemen in de veenstreek.

Om tegemoet te komen aan de eis van de regering begon de Centrale Commissie haar werkzaamheden in de veenstreek. Daar zou zij de eerste buurthuizen oprichten van waaruit de vele diensten worden aangeboden op het gebied van onderwijs, opvoeding, scholing en medische zorg, die de subcommissies hadden voorgesteld en in samenspraak met de buurthuiswerksters gedeeltelijk zelf zouden gaan verzorgen. Op papier oogde deze constructie helder en overzichtelijk, in de praktijk ontstonden echter al snel problemen over competentie en beslissingsbevoegdheid. Zo was het de leden van de commissie voor de hygiëne van moeder en kind niet duidelijk bij wie de verantwoordelijkheid lag voor het aanstellen van de wijkverpleegsters: bij de eigen commissie, de Centrale Commissie of bij Het Groene Kruis? Al in maart 1925 zocht Tuntler namens de subcommissie volksgezondheid contact met Linthorst Homan over de vraag wie nu beslissingsbevoegd was.³⁸ Bähler-Boerma deed een poging de verwarring weg te nemen en klaarheid te brengen in de wir-war van commissies en subcommissies. Ze schreef: “De Centrale Commissie wil een buurthuis te X., zij vraagt vervolgens de Bond zo’n buurthuisje op te richten. De Bond treedt in overleg met de Commissie voor de Hygiëne van Moeder en Kind en op het moment dat men het met elkaar eens is, dan volgt overleg met Het Groene Kruis waarbij ook weer een vertegenwoordiger van de Bond aanwezig is. Tot slot wordt een plaatselijke Commissie van Toezicht ingesteld die waakt over het buurthuis”.

De aanbeveling van Bähler-Boerma was in de praktijk echter nauwelijks werkbaar en loste de competentieproblemen niet op. Gedurende het gehele jaar bleef de onduidelijkheid. Eind 1925 hakte Linthorst Homan de knoop door. De subcommissie volksgezondheid mocht los van de Centrale Commissie haar werk voorzetten. In mei 1927 ging de commissie op in Het Groene Kruis waar ze alle ruimte kreeg om haar werkzaamheden voort te zetten. De vergaderingen van deze subcommissie bleken echter geen verspilde moeite: er was een begin gemaakt met een beleid inzake kraamzorg en kinderverzorging. De resultaten werden na verloop van tijd zichtbaar. In 1931 konden er al 51 consultatiebureaus worden geteld. Vergelijken met Friesland waar 15 bureaus functioneerden, Overijssel dat 27 bureaus telde en Groningen met

38, bleek het 'achterlijke' Drenthe de naburige provincies een stap voor te zijn.⁵⁰ Hoewel Linthorst Homan probeerde om de zorginstellingen in een algemeen opbouwbeleid te dwingen, bleek dit niet haalbaar. De bovengenoemde competentieproblemen wezen al in die richting. Het gecentraliseerde opbouwbeleid dat Linthorst Homan met zijn Centrale Commissie nastreefde, moest worden afgezwakt. In de zomer van 1926, nog voor de subcommissies een aanvraag hadden kunnen maken met de uitvoer van hun planne, kwam uit Assen het bericht dat er een reorganisatie zou worden doorgevoerd.⁶⁰ Waarom besloot Linthorst Homan nu ineens tot een drastische wijziging van de organisatie? Er is een tweetal redenen te noemen. Allereerst bleken de mogelijkheden van de Centrale Commissie om haar gecentraliseerd beleid door te voeren, zeer beperkt. Een duidelijke hiërarchie ontbrak en Linthorst Homan kon de zelfstandige organisaties niet dwingen zich naar zijn plannen te voegen. Een tweede belangrijk probleem werd gevormd door de financiën. Het bleek dat de rijksoverheid subsidie weigerde aan de subcommissie volksgezondheid omdat deze geen juridische status bezat, ze was geen rechtspersoon. Dat betekende dat de Centrale Commissie zelf zorg moest dragen voor de financiering van alle activiteiten van de subcommissies. Deze complicatie plus de relatieve bestuurlijke machteloosheid van de Centrale Commissie moeten de commissaris hebben doen besluiten het roer om te gooien. Op 21 oktober 1926 werd de Centrale Commissie omgezet in een vereniging overeenkomstig de regels van de wet van 1855. De Centrale Commissie werd omgedoopt in de Centrale Vereeniging voor den Opbouw van Drenthe.

De nieuwe vereniging zag het als haar taak om zo veel mogelijk samen te werken met bestaande organisaties die eveneens actief waren op sociaal terrein.⁶¹ De statuten vermeldten dat "zij [de Centrale Vereeniging] in de eerste plaats een beroep [zal] doen op medewerking, op de naastenliefde, de toewijding en de werkkraft van particuliere personen, terwijl zij de Overheid en haar organen te hulp zal roepen om haar helpend en waar noodig leidend te steunen".⁶² Daarmee plaatste de vereniging zich tussen de overheid en het particuliere initiatief. Ze wilde een bemiddelende of initiërende rol spelen met het buurthuiswerk als concreet uitgangspunt van haar werkzaamheden: "Het is de hooge roeping van het buurthuis mede te moogen werken om het maatschappelijk leven in de veenstreek – dat in menig opzicht nog primitief moet heten – vorm en gestalte geven".⁶³

Met deze wijziging veranderde ook de status van de organisatie: van overheidscommissie werd ze nu een particuliere organisatie die geld en goederen mocht inzamelen en subsidie ontvangen. De subcommissies werden ontbonden, slechts de tuinbouwvereniging Spes Nostra en het veilinggebouw in Nieuw-Amsterdam bleven onder het beheer van de Centrale Vereeniging.⁶⁴ Er werd een dagelijks bestuur ingesteld met Linthorst Homan aan het hoofd. Hij werd bovendien voorzitter van het algemeen bestuur dat naast het dagelijks bestuur moest fungeren als adviserend orgaan. In het algemeen bestuur hadden afgevaardigden uit alle sectoren van de Drentse samenleving zitting, met dien verstande dat het overgrote deel van de bestuursleden ambtenaar en statenlid was. Verder waren daar de predikant, J. A. Verhoog en de pastoor B. Jongerius uit Klazienaveen. Dit wellicht tot ergernis van Bähler-Boerma die immers gepleit had om toch vooral geen katholieke geestelijken bij het werk te betrekken. Kennelijk vond de commissaris deze geestelijke leidsmannen als sleutelfiguren te belangrijk om ze buiten te sluiten. Bähler-Boerma had namens de Bond van Dorpshuizen zitting in het algemeen bestuur. Ook werden, zij het zeer sporadisch, algemene ledenvergaderingen georganiseerd: de Centrale Vereeniging had immers de juridi-

sche constructie van een vereniging. Toch besteedde men hieraan weinig aandacht. Het ledenaantal is dan ook nooit boven de honderd uitgekomen.

Opvallend genoeg was in de naam van de nieuwe vereniging geen verwijzing meer opgenomen naar de veenstreken.⁶⁵ Alleen in de doelstelling van de Centrale Vereniging werd nog wel gerefereerd aan de veenstreken waar de vereniging de nood wilde lenigen door de volksgezondheid te verbeteren, nieuwe bestaansmiddelen te creëren en werkgelegenheid te bevorderen. Toch werden de eerste buurthuizen opgericht in de veenstreek om niet tegen de regering in te gaan, die immers het belang van de zuidoosthoek op het oog had. Maatschappelijk werkers kregen de leiding van de nieuwe vestigingen en het was aan hen om het nog nauwelijks ontwikkelde buurthuiswerk ook in de praktijk tot een succes te maken.

"De Hooge Roeping van het Buurthuis"

Hoewel de Centrale Vereniging zich een bemiddelende en daar waar nodig begeleidende rol toebedacht, nam ze bij de oprichting van de buurthuizen duidelijk het initiatief: de buurthuismedewersters waren in haar dienst, de barakken haar eigendom en het beleid werd zonder weerwoord in Assen uitgestippeld. In 1925 werden de eerste twee buurthuizen geopend in respectievelijk Nieuw-Dordrecht en in Zwartemeer. Het jaar daarop volgde de opening van de huizen in Emmerschans en Emmer-Erfscheidenveen. Dit was nog maar het begin. De Centrale Vereniging wilde immers een heel netwerk van buurt- en dorpshuizen creëren. De verwachtingen waren hooggespannen zoals blijkt uit de discussies tijdens de bijeenkomsten van de subcommissie vakonderwijs. Ze geven een aardige indicatie hoe werd gedacht over de buurthuizen. Boven alles verwachtten de commissieleden dat er een beschavende werking van de buurthuizen zou uitgaan die de leefomstandigheden van de veenbevolking positief zou beïnvloeden, want juist over de leefwijze van de veenarbeiders maakten de betrokkenen zich immers grote zorgen. Deze was in alles de tegenpool van het moderne, gedisciplineerde en geordende bestaan van de rest van de bevolking. De hele familie werkte in het veen, vrouwen hadden geen weet van verstelwerk, konden zelfs geen knoop aanzetten en ze waren niet in staat naar behoren voor de allerkleinsten, voor de peuters en kleuters, te zorgen. Zij werden mee genomen naar het zetveld waar ze zich de hele dag maar moesten zien te vermaken. Dit leidde tot orde- en tuchteloosheid en tot achterstand in ontwikkeling.⁶⁶ De buurthuizen konden hier verandering in brengen en het nog primitieve maatschappelijk leven tot ontwikkeling brengen, te beginnen bij kleuteropvang en huishoudonderwijs.

Burgemeester Norbruis van Schoonebeek maakte een onderscheid tussen de dorpshuizen en de buurthuizen, oftewel tussen vestigingen op het zand en in het veengebied. Volgens de burgermeester moesten de dorpshuizen zich in de eerste plaats bezighouden met die zaken die "een behoorlijk ontwikkeld gezinsleven aanvulden", zoals diverse vormen van onderwijs. Buurthuizen daarentegen waren "noodzakelijk door abnormale omstandigheden". Ze dienden zich te richten op de verheffing van het gezinsleven en moesten daarom een plaats zijn waar een gezelligheid werd geboden die in noodlijdende gezinnen ontbrak. Daarom zou het buurthuis ook op zaterdagavond geopend moeten zijn en bij voorkeur een bibliotheek met leeszaal moeten bezitten, aldus Norbruis.⁶⁷ Ook Siebenga, secretaris van het DLG sprak van verheffing maar beschouwde het buurthuiswerk ook als

een poging gezinnen "te onttrekken uit de armelijke toestand". Wil men succes hebben, zo redeneerde Siebenga, dan moest het hele gezin begeleid worden. Dit werk zou alleen maar door een vrouw gedaan kunnen worden die de streken goed kende en die volledig op de hoogte was van de maatschappelijke toestanden aldaar: "Zij dient zich geheel te geven aan haar taak en door liefde voor het maatschappelijke werk geleid, het vertrouwen trachten te winnen en daardoor invloed op de bevolking verkrijgen".⁶⁸

Gedeputeerde Brok uit Meppel hield een pleidooi voor een buurthuisprogramma dat het hele gezin ten goede zou komen, in het bijzonder de jeugd. Deze zou vanaf de aller-eerste jaren moeten worden begeleid. De kleine kinderen dienden op woensdagmiddag, op zaterdagmiddag en in de vakantiedagen te worden opgevangen. Dan konden ze reeds enige handvaardigheid aanleren. Nadat zij de lagere school hadden verlaten, moest het contact met het buurthuis nog inniger worden met het oog op de verdere begeleiding. De meisjes zouden de mogelijkheid moeten hebben om lessen in knippen, naaien, verstellen en koken te volgen, aangevuld met onderricht in de eerste beginselen van hygiëne, voor de jongens zou land- en tuinbouwenderricht moeten worden georganiseerd. In deze fase kon voor de oudere meisjes een dienstje gezocht worden, al dan niet buiten de provincie. Voor de jongens moest worden omgezien naar een positie als knecht of tuinder. Brok hechtte veel waarde aan dit vakgericht onderwijs omdat het de lust zou opwekken "het onherbergzame oord" te verlaten en zich elders te vestigen.⁶⁹

Hoewel het bij diverse commissieleden niet aan ideeën ontbrak hoe het programma van het buurthuis gevuld kon worden, zoals uit de bovenstaande discussies mag blijken, was het buurthuis desondanks een nieuw fenomeen dat op het platteland, zowel in de veenstreek als op het zand, geen equivalent kende. Dit leidde tot hele praktische problemen waar de commissieleden niet aan gedacht hadden zoals de huisvesting: waar moest het buurthuis worden gehuisvest en hoe diende het te worden ingericht? De veenstreek bood niet veel mogelijkheden voor wat betreft alternatieve onderkomens. Verenigingen hielden hun bijeenkomsten veelal in de zaal van het plaatselijke café of in een naburige school. Deze zalen of lokalen werden ook gebruikt door de toneel- of muziekvereniging maar deze waren niet geschikt of beschikbaar als onderkomen van een buurthuis. Uiteindelijk wist Linthorst Homan een aantal militaire barakken aan te kopen van het ministerie van Defensie voor dertienhonderd eenenzestig gulden.⁷⁰ Ze waren makkelijk te verbouwen en groot genoeg voor het geven van onderricht aan groepen. Bovendien konden ze met wat aanpassingen ook als woonruimte dienen.

De eerste barakken werden in Nieuw-Dordrecht en Zwartemeer neergezet. De indeling was eenvoudig, de inrichting sober. Nieuw-Dordrecht had een grote middenzaal die geflankeerd werd door twee kleine vertrekken met in de tussenruimten waslokalen. De andere barakken hadden ongeveer eenzelfde indeling. E. Went-Goedkoop, die eind jaren twintig was aangesteld als directrice van het buurthuis Emmer-erscheidenveen, beschreef haar buurthuis als volgt: "Te Emmer-erscheidenveen, waar het hout voor het eerst door steen was vervangen, bestond het uit een groote, centraal gelegen zaal, eenige clubkamers, een ruime keuken met timmerschuur, een badkamer en tenslotte een drietal kamertjes voor onszelf. Alles was gelijkvloers".⁷¹

Het buurthuis was nieuw in de zin dat ze niet voortkwam uit de plaatselijke gemeenschap. Het was een van bovenaf geïmplementeerd initiatief, zowel in sociaal als in ruimtelijk

Buurthuis Zwartemeer 1927

opzicht een eigenaardig, op zich zelfstaand gegeven dat zoals gezegd geen equivalent kende en daardoor met de nodige argwaan werd bekeken door de plaatselijke bevolking. Toch probeerde men in Assen een band te smeden tussen het buurthuis en de plaatselijke bevolking, aangezien het initiatief op den duur door de lokale bevolking zou moeten worden overgenomen. Om acceptatie te bevorderen werden zogenoemde Commissies van Toezicht ingesteld om de betrokkenheid bij het buurthuis te stimuleren. Deze commissies moesten met de buurthuismedewerksters zorg dragen voor het programma van het buurthuis. Alle vier buurthuizen kregen een dergelijke commissie. Ze markeerden de overgang van overheidsbemoeyenis naar particulier initiatief. Op den duur zouden de commissieleden als vertegenwoordigers van de plaatselijke gemeenschap de taak van de (provinciale) overheid in de vorm van de Centrale Vereeniging, moeten overnemen en zich garant stellen voor het voortbestaan van 'hun' buurthuis dat uiteindelijk tot een dorps huis zou moeten uitgroeien, het nieuwe sociale en culturele centrum van de lokale gemeenschap.

Op deze wijze hoopten de bestuurder van de vereniging de plaatselijke bevolking te betrekken bij het buurthuiswerk. Met name Bähler-Boerma vond dit een belangrijk aspect. Zij nam de situatie in Paterswolde als ijkpunt en haar dorps huis als voorbeeld. Niet alleen adviseerde ze Linthorst Homan om de lokale bevolking te betrekken bij het project door het instellen van plaatselijke Commissies van Toezicht, ook pleitte ze voor een neutrale basis van het buurthuiswerk opdat niemand buitengesloten zou worden vanwege politieke voorkeur of godsdienstige signatuur. Het zou naar haar mening een hoop wrijvingen en problemen

tussen de diverse geloofsrichtingen voorkomen die de voortgang van het werk wel eens konden belemmeren. Opnieuw werd haar advies opgevolgd, te meer Linthorst Homan zelf ook weinig op had met de diverse partijrichtingen. Hij wilde als hoogste ambtenaar in de provincie boven alle partijen staan en wenste een liberaal beleid te voeren zonder zich te committeren aan enige richting. Het werk van zijn vereniging mocht geen speelbal worden van overtuiging of partij. En zo besloot de Centrale Vereeniging dat het buurthuiswerk neutraal van aard moest zijn in de hoop conflicten over politieke en levensbeschouwelijke aard te vermijden. Uitspraken over geloof en politiek aren taboe. Ook de cursussen moesten op neutrale leest geschoeid zijn. Evangelisatie of godsdienstonderricht mochten geen onderdeel uit maken van het programma.

Om de neutraliteit te verzekeren, lette de Centrale Vereeniging heel nauwkeurig op de levensbeschouwing dan wel de politieke voorkeur van de buurthuiswerksters: daar waar een 'rechtse' directrice werd benoemd, moest als tegenwicht een 'linkse' adjunct-directrice worden aangesteld en vice versa. Links stond voor neutraal of socialistisch, rechts betekende confessioneel. Het bestuur deed er alles aan om beide richtingen gelijkelijk over de buurthuizen zet verdelen. Daar waar een 'rechtse' directrice vertrok, moest ook weer een rechtse directrice worden aangesteld. Daarbij probeerde de vereniging zich in alles te onthouden van enige verwijzing naar confessie en politiek zoals ook bleek tijdens het bezoek van koningin Wilhelmina aan het buurthuis in Nieuw-Dordrecht.

In 1928 kwam de vorstin opnieuw naar Drenthe. Deze keer wilde zij ook het nieuwe fenomeen buurthuis bekijken. Het was aan de net benoemde adjunct-secretaris van de vereniging Jaap Cramer om het bezoek zo goed mogelijk te regelen. Hij gaf opdracht om geen opvallende versieringen aan te brengen en alleen neutrale kleuren te gebruiken. Alles verliep volgens tot een kleuter in opdracht van een van de directrices een zelf geplukt bosje bloemen uit het eigen buurthuisstuintje aanbod. Het waren oranje goudsbloemen waardoor de afspraak over kleur en versiering werden doorbroken. Iets wat de koningin meteen opviel. Ze kon het niet nalaten een opmerking te maken. Ze richtte zich tot de directrice die naast haar stond: "Ik dacht al, wat een eigenaardig bouquet". Toen kwam er dus toch oranje zoals de directrice na alfoo in haar verslag noteerde.⁷²

In het eerste buurthuis te Nieuw-Dordrecht benoemde de Centrale Commissie de al genoemde Penterman en Van Doesburgh tot directrice en adjunct-directrice. Bähler-Boerma had deze rangorde voorgesteld om enige hiërarchie aan te brengen om onderlinge problemen over beslissingsbevoegdheid en eindverantwoordelijkheid te vermijden. Vervolgens wilde Bähler-Boerma dat haar voormalige stagiaires eerst enige tijd in Nieuw-Dordrecht zouden werken en dan naar het volgende buurthuis zouden vertrekken om daar hun "pionierswerk" voort te zetten. Op deze wijze verrichtten bekwame krachten het eerste moeilijke ontginningswerk en konden minder ervaren medewerkers voortbouwen op het werk dat reeds door hun bekwame voorgangers tot stand was gebracht. Het zou echter nooit tot zo'n rondgang komen, de meeste buurthuiswerksters bleven slechts twee of drie jaar aan een buurthuis verbonden. Daarna beëindigden ze het dienstverband. Men ging elders in het land werken of trad in het huwelijk waardoor het werk in de Drentse venen werd opgeven, soms met pijn in het hart.⁷³

In de jaren 1926 tot 1931 was het merendeel van de medewerkers afkomstig van de School van Maatschappelijk Werk te Amsterdam, ook de katholieke opleidingen in Amsterdam en Sittard, opgericht in 1921, alsmede de CISCA te Groningen die in 1926 haar deuren

opende, toonden belangstelling voor het sociaal werk in Drenthe dat vernieuwend werd beschouwd omdat het voorbij ging aan de traditionele vormen van liefdadigheid. Voormalig directrice van de CISCA, Marie Kamphuis, die van 1935 tot 1937 aan de Centrale Vereeniging was verbonden, schreef in een terugblik: "Een van de interessante aspecten van de nieuwe organisatie [de Centrale Vereeniging] was dat, op een enkele uitzondering na, elk spoor van de toen nog alom heersende 'liefdadigheid' ontbrak. Men zag in Drenthe dat elke vorm van individuele hulpverlening zinloos was wanneer die niet gepaard ging met maatschappelijke verbeteringen, met economische beïnvloeding van de regio en zo nodig met emigratie van mensen naar streken waar de vraag naar arbeidskrachten het aanbod overtrof".⁷⁴ Ook de nieuwe maatschappelijk werkscholen wensten voor hun leerlingen aansluiting bij deze moderne vorm van sociaal werk.

Ten aanzien van de aanvraag uit Sittard was het bestuur van de Centrale Vereeniging in eerste instantie terughoudend gezien het godsdienstige karakter van de opleiding maar ze besloot uiteindelijk om toch het verzoek van de katholieke school te honoreren en hun stagiaires te accepteren.

Van de nieuwe medewerksters werd verwacht dat zij in het buurthuis gingen wonen om zo de plaatselijke gemeenschap beter te leren kennen en het vertrouwen van de bevolking te winnen. Dit idee, ook weer afkomstig van Bähler-Boerma, leek geënt op de oude settlement-gedachte waar vrijwilligers immers ook voor enige tijd onder de bevolking woonden en werkten. Deze opdracht moet voor de buurthuismedewerksters niet eenvoudig zijn geweest. Ze zullen zich herhaaldelijk als een soort ontwikkelingswerksters hebben gevoeld die in den vreemde dienden, in een onbekende kolonie van Nederland. De meeste medewerksters kwamen uit het westen van het land, een enkeling uit de provincie Groningen. Bijna geen van hen hebben het plaatselijke dialect hebben gesproken. De barak die als buurthuis diende, was gelegen midden in het uitgestrekte veengebied waar het vervoer niet optimaal was geregeld. De beschaving zoals ooit werd opgemerkt ten aanzien van de veenstreek was ver weg. Toch waren de vrouwen over het algemeen niet ontevreden. Uit enkele persoonlijke berichten blijkt dat het landschap grote indruk maakte. De weidsheid en de subtiele kleurschakering van de velden werd door de buurthuiswerksters veelvuldig als bijzonder en indrukwekkend omschreven.

Over het werk waren de meeste vrouwen enthousiast. De eerste maanden in het veen was evenwel zwaar. De bevolking wist niet wat zij van de juffrouwen in het buurthuis konden verwachten en reageerde afwachtend en met enig argwaan, zoals reeds kort aangestipt. Soms werd gedacht dat zij zich bezig hielden met bedeling. In een persoonlijke brief aan de secretaris J.W. Arriëns van de Centrale Vereeniging schreef de directrice van Emmerschans, J. Oosthoek: "De menschen herkennen het buurthuis nog te veel als een soort armenhuis en begrijpen niet waarom ik niet steeds geven kan (...). De meest wonderlijke verhalen moet ik soms aanhoren en meermalen iemand teleurgesteld heen zenden".⁷⁵ Ze vertelde vervolgens dat met name de kinderen naar het buurthuis werden gezonden met het idee dat zij, Oosthoek, hen wel zal kleden: "Vooral met kleine kinderen probeerden de gezinnen de juffrouw te paaien en tot geven te verleiden". Verder bekende ze Arriëns enigszins mismoedig: "Gemakkelijk is den arbeid in Emmerschans nog niet, het zal hoop ik beter worden nu het winter wordt. Naaiessen voor groote meisjes en vrouwen nog steeds wanhopig slecht". Na de winter ging het blijkbaar beter want de bevolking had gunstig gere-

ageerd op haar terugkeer: "Alsof ze begrepen hoe moeilijk het haar viel om terug te keren".⁷⁶ Ook Went-Goedkoop, destijds de directrice van het buurthuis te Emmererfscheidenveen beaamde dat het winnen van vertrouwen tijd kostte. Pas na anderhalf jaar was er een vertrouwensrelatie tussen de bevolking en de buurthuismedewerksters ontstaan.

De vier buurthuizen boden ongeveer hetzelfde programma: de meisjes en vrouwen werden geschoold in naaien, verstellen, koken en huishoudelijk werk. Bovendien organiseerden de medewerksters daar waar mogelijk apart cursussen kinderverzorging. Voor de jongens en mannen waren er clubs en cursussen in vakonderwijs. Er werd geen kans onbenut gelaten om de bezoekers te scholen en hun levenswijze te verbeteren. Ans Brillenburgh Wurth, directrice in Zwartemeer, beschreef hoe in het kamertje dat tijdelijk diende als wachtruimte voor een bezoek aan de wijkverpleegster en kinderarts, kleine tentoonstellingen van kinderkleding werden ingericht om de wachtenden nuttig bezig te houden. Een bekende strategie die ook veelvuldig in de volkshuizen werd toegepast.

Speciale aandacht ging uit naar de kleuters. De buurthuismedewerksters regelden opvang en leerden de kinderen spelen. Tijdens het spel probeerden zij vervolgens de eerste regels inzake hygiëne bij te brengen. We leerden, zo schreef Went-Goedkoop, de kinderen hun neus te snuiten: "We beginnen 's morgens met de neusjes te snuiten. Elk kind behoort een zakdoek mee te brengen. Ze moeten nog leren, die te gebruiken. Zei je tegen een kind: snuit je neusje, dan greep ze naar haar schort. Nu weet ze dat daarvoor het zakdoekje is".⁷⁷ Soms kregen de kleuters extra voeding. Ook werden ze voorbereid op (de discipline van) het basisonderwijs.

In juli 1926 werd door Linthorst Homan aangezocht om toezicht te houden op de buurthuizen "volgens een nader door de Centrale Commissie te omschrijven vorm". De algehele leiding van de buurthuizen zou voorlopig bij de Centrale Commissie zou berusten. Het was aan Bähler-Boerma om de Commissies van Toezicht, zodanig te begeleiden dat zij op den duur in staat waren de buurthuizen geheel zelfstandig te beheren en het buurthuis kon promoveren tot dorpshuis. Dan kon het zich aansluiten bij de Bond van Dorps huizen. Het moment waarop de Centrale Vereeniging als beheerder zou terugtreden.⁷⁸ Bähler-Boerma nam haar taak zeer serieus, ook al betrof het geen betaalde en officieel omschreven functie. Meyboom schreef over haar werkzaamheden: "Geleid overigens worden zij door de ziel van het Dorps huiswezen in Drenthe en elders, mevrouw Bähler-Boerma, die met moederlijke zorg aan alle hare maandelijksche bezoeken brengt en hare deugdelijke adviezen geeft".⁷⁹ Volgens Meyboom bezocht Bähler-Boerma één keer in de maand alle buurthuizen om zich ter plekke op de hoogte te stellen van de voortgang en nieuwe ontwikkelingen. Van haar bezoeken aan het buurthuis zijn helaas geen verslagen gemaakt. Slechts een enkele verwijzing naar deze bezoeken zijn bewaard gebleven. Zo moet Bähler-Boerma op een bepaald moment de secretaris van de Centrale Vereeniging hebben benaderd met de vraag of er extra kopjes mochten worden aangeschaft opdat de bezoekers van het buurthuis koffie kon worden geschonken. Dit verzoek is tekenend voor Bähler-Boerma. Hoewel ze de activiteiten van de vereniging wel degelijk in een groter verband kon zien en daarmee een regionaal opbouwbeleid *avant la lettre* formuleerde, bleef ze tegelijkertijd de 'vrouw van het dorps huis' die praktisch was ingesteld met een scherp oog voor detail waardoor het werk werd veraangenaamd en de bezoekers 'verleid' het buurthuis opnieuw te bezoeken.

Hoewel de buurthuiswerksters wel enige ondersteuning kregen, waren zij in de praktijk

geheel alleen verantwoordelijk voor het leeuwendeel van de werkzaamheden met als belangrijkste doel het vertrouwen winnen van de plaatselijke bevolking en haar over te halen gebruik te maken van de diensten van het buurthuis. De medewerksters hadden geen gemakkelijke positie: niet alleen moesten ze zich in een voor de meeste vrouwen vreemde omgeving zien te redden maar ze kregen ook te maken met een onduidelijke organisatie-structuur. Zo was er de plaatselijke Commissie van Toezicht die geacht werd zich te bemoeien met het programma en de werkzaamheden van het buurthuis. Bovendien moesten zij ook nog verantwoording afleggen aan de Centrale Vereniging die hun werkgever was. De samenwerking met de Commissie van Toezicht verliep niet altijd even voorspoedig aangezien commissieleden en de buurthuiswerksters soms heel verschillende opvattingen huldigden over de werkzaamheden. De buurthuiswerksters voelden zich in hun professionaliteit miskend door de inmenging van de Commissies van Toezicht die eigen eisen stelden aan de invulling van de activiteiten. De commissies op hun beurt vonden dat zij genegeerd werden door de Centrale Vereniging. Assen bepaalde het beleid en de commissies dienden zich zonder veel overleg te schikken. Het idee van medezeggenschap, bedoeld om de diverse personen en instellingen bij het initiatief te betrekken, was goedgebedoeld maar leidde in de praktijk tot onduidelijkheid en frustratie.

Er deed zich echter ook nog een ander, meer fundamenteel probleem voor ten aanzien van het buurthuiswerk dat niet zonder trots de ruggengraat van de Centrale Vereniging werd genoemd. Dit sociaal werk stond in het teken stond van individuele ontwikkeling en volksoopvoeding. Gedeeltelijk passend bij zijn liberale achtergrond en zijn opvatting over de rol van Commissaris van de Koningin als boven de partijen staande bestuurder, accepteerde Linthorst Homan een gematigde staatsinterventie vanuit de gedachte dat deze inmenging geoorloofd was daar waar er sprake was van onmondigheid en afhankelijkheid die armoede en achterstand tot gevolg hadden. Niet voor niets legitimeerde de commissaris het initiatief als een poging "de bevolking in staat te stellen behoorlijk toegerust de strijd om het bestaan te voeren en in volle omvang gebruik te maken van de kansen tot het verkrijgen van meer welvaart en ontwikkeling". In eerste instantie leek hij met zijn activiteiten vorm te kunnen geven aan een sociaal-economisch opbouwbeleid, in principe bedoeld voor heel Drenthe, waarbij hij slim gebruik had weten te maken van de crisis in de zuidoosthoek.

Bähler-Boerma deed hem de voordelen zien van het buurthuiswerk en zij bevestigde hem in de opvatting dat dit werk een neutrale basis moest bezitten. Daarmee vergisten zij zich echter in het belang dat de bevolking hechtte aan kerkelijke principes en aan de positie van de verzuilde instellingen en organisaties in de lokale gemeenschappen. De ontkenning van de levensbeschouwelijke en kerkelijke principes werd als problematisch ervaren en als reactie op de initiatieven van de Centrale Vereniging ontwikkelden zich lokale verenigingen zoals de Groen van Prinsterer-stichting te Klazienaveen met een christelijke signatuur. Deze stichting wilde arbeiders op gemakkelijke voorwaarden grond en een woning verschaffen om hen "vooruit te helpen". In Erica was de R.K.-stichting Drenthe Vooruit actief.⁸⁰ Deze initiatieven waren een veeg teken dat de neutraliteit van de Centrale Vereniging niet door iedereen werd gewaardeerd. Hoewel deze plaatselijke activiteiten niet de omvang kreeg van die van de Centrale Vereniging, daarvoor misten zij de provinciale (bestuurlijke) steun, moest de Centrale Vereniging, wilde zij haar voortbestaan verzekeren, toch een oplossing voor de opkomst van deze verzuilde organisaties.

De nieuwe adjunct-secretaris Jacob Cramer die in 1927 bij de vereniging werd aangesteld, zou de Centrale Vereeniging dusdanig reorganiseren dat het tot een samenwerking kon komen tussen deze verzuilde organisaties en de Centrale Vereeniging. Daarmee werd evenwel afstand genomen van het oorspronkelijke liberale uitgangspunt van de vereniging zoals door Linthorst Homan nagestreefd.

De Centrale Vereeniging onder het directeurschap van Jaap Cramer (1934-1951)

Nadat de Centrale Commissie was omgevormd tot een vereniging en zij een andere juridische status had gekregen, konden de werkzaamheden worden voortgezet. Dit verliep echter minder voorspoedig dan was verwacht. Eind 1926 had de Centrale Vereeniging nog maar vier buurthuizen onder haar beheer: in Nieuw-Dordrecht, Zwartemeer, Emmerschans en Emmer-Erfscheidenvveen.¹ Dit aantal stak schamel af tegen de tien buurthuizen waar Bähler-Boerma in de oorspronkelijke plannen van was uit gegaan en waarvoor ze toentertijd een uitgebreide begroting had opgesteld. Om de voortgang te bevorderen, besloot Linthorst Homan het dagelijks bestuur van de vereniging te versterken met een adjunct-secretaris die zich actief moest gaan bezighouden met de verdere uitbouw van de werkzaamheden. De commissaris wilde iemand van buiten de provincie, het liefst een persoon met goede contacten in het westen van het land en met juridische ervaring. Toen het niet lukte om zijn eerste keuze naar Drenthe te halen, besloot hij alsnog de jonge jurist Jacob Cramer uit Utrecht aan te stellen. Hoewel Cramer aarzelde, accepteerde hij de baan en ontpopte zich als een enthousiaste medewerker die de eigen carrière verbond met de opgang van de Centrale Vereeniging.

Onder de leiding van Cramer werden belangrijke interne veranderingen doorgevoerd waardoor de vereniging haar vleugels verder kon uitslaan. Cramer was verantwoordelijk voor de wijzigingen, de eigenlijke invulling van het werk liet hij over aan zijn medewerksters. Zelf hield hij zich bij voorkeur bezig met het leggen van contacten buiten Drenthe. De Centrale Vereeniging kreeg in de jaren dertig landelijke bekendheid en werd tot een voorbeeld voor de rest van het land. Deze goede pers was mede aan Cramer te danken die niet naliet de aandacht te vestigen op het Drentse experiment, daarbij gebruikmakend van zijn netwerk dat bestond uit vooraanstaande wetenschappers en politici, veelal oude vrienden uit zijn studententijd. Het was ook Cramer die in de jaren voor het uitbreken van de oorlog vasthield aan het algemene karakter van de vereniging, en gesteund door zijn medewerksters, verhinderde dat de vereniging werd meegesleurd in de stroom van dubieuze volksorganisaties en andersoortige bewegingen en partijen die het niet zo nauw namen met de democratische principes.

Dit hoofdstuk behandelt de werkzaamheden van Cramer en de wijzigingen die hij wist door te voeren waardoor de Centrale Vereeniging een heel ander karakter kreeg. Maar eerst wordt de persoonlijke achtergrond van Cramer geschetst, omdat deze in belangrijke mate bepalend is geweest voor zijn politieke stellingname. Daarna komen de verwickelingen rondom de Copernicaanse omwenteling ter sprake en wordt ingegaan op de activiteiten van de op nieuwe leest geschoede vereniging en haar betekenis voor de verdere professionalisering van het maatschappelijk werk.

Jacob 'Jaap' Cramer

Jaap Cramer: SDAP-er van orthodox-protestantse huize

Jacob 'Jaap', Cramer werd in 1899 in het Noord-Hollandse Heukelum geboren. Toen zijn vader werd benoemd tot geneesheer-directeur van het Utrechtse Diaconessenhuis, verhuisde het gezin naar de Domstad waar Jaap opgroeide. De familie Cramer behoorde tot de orthodox-protestantse richting. "Orthodox en vroom" volgens jeugdvriend dominee J.J. Buskes, een van de voormannen van de Christen Democratische Unie.² Vader Cramer bezat een grote sociale en politieke belangstelling die verder ging dan de eigen kring. In september 1915 ondertekende hij het befaamde dienstweigeringmanifest dat onder anderen door Louis Bähler was opgesteld.³ Op zondag maakte het gezin tweemaal de kerkgang maar daarnaast las zijn vader *Het Volk*. Deze trouwe kerkgang, het abonnement op een socialistische krant en de ondersteuning van een tegen de overheid gerichte actie omdat het geweten in nood kwam, tekenden de familie. Ze bezat een sterk ethisch-religieuze en tegelijkertijd progressieve instelling die een vormende werking zou hebben op de jonge Cramer. In zijn verdere leven zou hij zich blijvend onderscheiden door eenzelfde gewetensvolle instelling in combinatie met een sterk politiek engagement.

Begin jaren twintig ging hij rechten studeren aan de Universiteit van Utrecht. Tijdens zijn studie raakte hij bevriend met onder anderen Nico Stufkens, Gerard Slotemaker de Bruïne en Piet Liefstijck. Met de laatste twee, studiegenoten van hem, organiseerde hij het verzet tegen de oprichting van wat smalend de petroleumfaculteit werd genoemd oftewel de nieuwe faculteit Indologie te Utrecht. Deze nieuwe studierichting werd voor het groot-

ste deel gefinancierd door het bedrijfsleven. Een deel van de studenten en de professoren vreesde dat het onafhankelijke karakter van de studie door de binding met de zakenwereld in gevaar zou komen. Tweeëndertig studenten waaronder Slotemaker de Bruïne, Liefstinck en Cramer stelden een petitie op die aan de Eerste Kamer werd aangeboden.⁴

Een andere belangrijke belevenis die veel indruk maakte op de jonge Cramer, was zijn verblijf in Woodbrooke College, het studiecentrum van de Quakers in het Engelse Selly Oak bij Birmingham. Leden van allerlei groeperingen afkomstig uit de hele wereld, bezochten dit College om in een oecumenische sfeer met elkaar te discussiëren over en te studeren op religieuze, politieke en sociale vraagstukken. Voor Cramer betekenden deze gesprekken die niet gecensureerd werden door godsdienst of politiek, een bijzondere ervaring. Zelfs op hoge leeftijd sprak hij nog met veel genoegen over deze tijd, juist vanwege de open en vrije atmosfeer die op het Engelse studiecentrum heerste. In Nederland zocht hij eenzelfde ongecensureerde openheid en hij sloot zich aan bij de Nederlands Christen Studenten Vereniging (NCSV). Deze progressieve en kritische vereniging is ook wel getypeerd als de kweekvijver van de Nederlands-Hervormde elite.⁵ Op landelijke studiebijeenkomsten discussieerden de deelnemers over maatschappelijke onderwerpen en over de relatie tussen geloof en politiek, onder leiding van geëngageerde persoonlijkheden als de charismatische Stufkens, die in de jaren 1921 tot 1930 als studiesecretaris grote invloed uitoefende op de geestelijke vorming van de leden.⁶ In kringen van de NCSV zocht men contact met groepen en personen uit de andere zuilen om gezamenlijk over politieke en sociale vraagstukken te spreken. Juist dit contact met andersdenkenden werd als bevrijdend ervaren en stimuleerde de zogenoemde doorbraakbeweging. Cramer kan zelf ook als bruggenbouwer worden getypeerd. Hoewel hij pas na de Tweede Wereldoorlog officieel zou toetreden tot de PvdA, voelde hij zich al decennia lang verbonden met het gedachtegoed van de voorloper van de PvdA, de SDAP waartoe een aantal van zijn beste vrienden behoorde, zoals Nico Stufkens die midden jaren twintig overging naar de socialisten.⁷ Door deelname aan de conferentie op Landszegen in 1932 waar een aantal oud-NCSV'ers bijeen kwam, onder wie Liefstinck, Van Walsum en de jonge Slotemaker de Bruïne deed hij mee aan de poging een dialoog op gang te brengen met de SDAP.⁸

Na het afronden van zijn studie stelde zijn vader voor dat hij zich maatschappelijk nuttig zou maken, waarbij hij dacht aan een baan in de Drentse veenstreken: mogelijk was daar iets voor hem te doen "op maatschappelijk gebied". Het typeerde de instelling van Cramer sr. die verwachtte dat zijn zoon zich zou inzetten voor de minderbedeelden in de samenleving. Dat hij daarbij aan Drenthe dacht, hoeft niet te verbazen. Het grote publiek was in die jaren opnieuw geconfronteerd met verhalen over de sociale ellende in het veen zoals begin februari 1926 toen de kranten weer uitvoerig over het veen berichtten met schrijvende slagzinnen als "De film der ellende rolt verder" (*Algemeen Handelsblad*), "verrotte en verzakte krotten met fysisch achterlijke stumpers" (*De Telegraaf*), "een kuil in het veen, waar een vrouw, twee mannen en twee kinderen wonen" (*De NRC*), "kinderen verzwakt door ondervoeding, aangegrepen door de tuberculose" (*De Nederlander*). Ook *Het Volk* had veel aandacht besteed aan de nijpende situatie in de zuidoosthoek. Zo had Brok-Troelstra in 1925 in drie beroemd geworden artikelen op indringende wijze het lijden van de veenbevolking breed uitgemeten. Cramers vader, lezer van *Het Volk*, moet dus goed op de hoogte zijn geweest van de dramatische situatie in het veen en kennelijk zag hij in deze getroffen gebieden een taak voor zijn zoon weggelegd.

Om zijn vader ter wille te zijn, schreef Cramer in 1927 aan Commissaris van de Koningin Linthorst Homan of er een functie vacant was. Onderwijl hoorde hij dat zijn studiegenoot Gerard Slotemaker de Bruïne al door het ministerie van Binnenlandse Zaken was aangezocht voor een functie bij de Centrale Vereeniging. Cramer gaf zichzelf geen schijn van kans, maar hij reisde toch naar Assen waar hij na een drie kwartier durend gesprek tussen Slotemaker de Bruïne en Linthorst Homan ook nog enkele minuten met de commissaris mocht spreken. "Achteraf prijs ik nog de hoffelijkheid van Linthorst Homan, dat hij mij ook nog zo'n tien minuten te woord wilde staan", memoreerde Cramer die zijn kans op de baan minimaal achtte.⁹ Toen echter ook Philips de jonge Slotemaker de Bruïne een baan aanbod, koos deze niet voor Assen, niet voor een overheidsbetrekking, maar voor Eindhoven, voor het bedrijfsleven. Cramer nam vervolgens nogmaals contact op met Linthorst Homan. Hij schreef de commissaris dat hij eventueel ook wel genoeg wilde nemen met een kleinere aanstelling. Linthorst Homan reageerde positief en tot Cramers verbazing benoemde hij hem tot adjunct-secretaris van de Centrale Vereeniging.

Daarmee werd de Utrechtse jurist de eerste persoon van buiten Drenthe die een functie ging vervullen in het bestuur van de Centrale Vereeniging. Tot nu toe waren deze werkzaamheden verricht door ambtenaren rondom Linthorst Homan. In het algemeen bestuur hadden, zoals al in het vierde hoofdstuk is vermeld, voornamelijk statenleden en hoge ambtenaren zitting. Cramer was dus duidelijk een buitenstaander maar dit werd niet als een probleem gezien door de commissaris. Kennelijk was hij opgelucht dat deze kandidaat nog steeds interesse toonde, terwijl hij eveneens goede papieren bezat. Net als Slotemaker de Bruïne was hij een jonge jurist uit het westen van het land die over de nodige connecties beschikte en die blijkbaar wel graag in Drenthe wilde werken, ook al werd hem een weinig vooraanstaande positie geboden. Juist dit soort jonge hoogopgeleide mensen wilde Linthorst Homan naar Drenthe halen in de hoop dat zij een nieuwe impuls zouden geven aan het sociale en het economische leven in zijn provincie. Met de benoeming van Cramer in 1927 bepaalde Linthorst Homan de toekomst van de Centrale Vereeniging en van Drenthe: Cramer bracht het niet alleen tot directeur van de Centrale Vereeniging, in 1951 zou hij tot Commissaris van de Koningin in Drenthe worden benoemd.

De eerste activiteiten van Cramer in dienst van de Centrale Vereeniging: de oprichting van nieuwe buurthuizen in Barger-Compascuum en Witteveen

Op het moment dat Jaap Cramer in dienst trad, had de Centrale Vereeniging als gezegd nog maar vier buurthuizen in beheer. Van een groot succes was nog geen sprake. De acceptatie van het nieuwe fenomeen door de plaatselijke bevolking verliep langzaam. Mondjesmaat werd gebruik gemaakt van de diensten die het buurthuis aanbood. Alleen voor de kinderopvang was grote belangstelling. Kinderopvang was voor de vrouwen die mee werkten in het veen van oudsher een groot probleem, dat ook in de veenenquêtes van 1890 werd gesignaleerd: wie zorgde voor de allerkleinsten? Oppas, "een kindermaagdje", was in verhouding duur. Een buurthuis dat kinderopvang kon aanbieden, wist zich verzekerd van belangstelling, te meer het de vrouwen mogelijk maakte juist in deze crisisperiode wat bij te verdienen, terwijl de kinderen tijdens hun afwezigheid goed verzorgd werden. Ook de cursussen op huishoudelijk gebied werden beter bezocht dan in het begin maar toch bleef het bezoekersaantal gering. Voor de buurthuiswerksters was het niet mogelijk om iedereen

te bedienen gezien de beperkte middelen waarover zij konden beschikken en hun begrensde actieradius. Wilde de Centrale Vereeniging haar doel, de "verheffing en ontwikkeling" van de (veen)bevolking, realiseren, dan zouden er veel meer buurthuizen moeten worden opgericht en veel meer buurthuiswerksters worden aangesteld.

De voortgang in de oprichting van buurthuizen verliep uiterst moeizaam. Wrijvingen en onduidelijkheden op organisatorisch gebied en problemen met de financiering waren hier debet aan. De vereniging was in organisatorisch en inhoudelijk opzicht nog niet uitgekristalliseerd. Illustratief voor de bestuurlijke onduidelijkheid was de wijze waarop de buurthuiswerksters hun plaats in de organisatie kregen toegewezen. Bähler-Boerma bleef Linthorst Homan van advies dienen en zij signaleerde eveneens de onduidelijkheid. Daarom stelde zij het volgende voor: "Het salaris voor de leidster staat op de begrooting van de commissie voor Hygiëne van Moeder en Kind. Ze zal een huis besturen dat zal behoren aan de Bond van Dorpshuizen. Ze zal werk doen dat op het programma van de commissie van vakvoorbereiding staat. Zoolang U de regeling der onderlinge verhoudingen niet gereed hebt zal het wel het beste zijn dat de Centrale Commissie haar benoemt".¹⁰ Het salaris moest niet via het buurthuis of de plaatselijke Commissie van Toezicht maar rechtstreeks aan de buurthuismedewerkster worden betaald. Zij zou naar verloop van tijd immers worden overgeplaatst om elders haar pionierswerk voort te zetten.¹¹ Met dit voorstel creëerde Bähler-Boerma een horizontale organisatiestructuur zonder een duidelijke hiërarchie waardoor de verwarring over competentie en verantwoordelijkheid niet werd opgelost.

Dit bleek overduidelijk uit de reactie van de Bond van Dorpshuizen die zich verantwoordelijk achtte voor de oprichting van nieuwe buurthuizen. Zo wilde ingenieur J.C. Horch, lid van het Bondsbestuur in rap tempo een aantal buurthuizen "uit de grond te stampen", zonder dat hij daarbij rekening hield met de plaatselijke verhoudingen.¹² Horch zag de Commissies van Toezicht als een verlengstuk van de bond. Dit was naar de mening van Bähler-Boerma niet het geval. Deze commissies waren bedoeld om de bevolking bij het buurthuis te betrekken in de hoop dat zij zich verantwoordelijk zouden stellen voor het initiatief om zich uiteindelijk dan onder de vleugels van de bond te scharen. Bähler-Boerma vond dat Horch de zaak omdraaide. Gezien zijn opstelling vreesde ze voor problemen.

Ook de Commissies van Toezicht waren ontevreden, zoals al in het vorige hoofdstuk al kort is aangestipt. Zij hadden het gevoel dat zij niet serieus werden genomen. De wrijvingen in Nieuw-Dordrecht tussen de toezichtcommissie, de buurthuiswerksters en de Centrale Vereeniging zijn hiervan een significant voorbeeld. De commissie klaagde dat zij meerdere malen werd geconfronteerd met maatregelen die de Centrale Vereeniging had afgekondigd zonder dat zij van tevoren daarover was geconsulteerd. De vereniging deed weinig aan deze communicatieproblemen. Wel kwam secretaris Ritmeester van de Centrale Vereeniging op bezoek in Nieuw-Dordrecht om de situatie uit te leggen, zonder veel succes overigens. Steeds meer leden bedankten voor het lidmaatschap. Men voelde dat men weinig kon doen in deze door Assen aangestuurde commissie en wilde zich liever in eigen organisaties nuttig maken.

Ook de samenwerking met de buurthuiswerksters verliep niet zonder problemen. Uit de discussies in Nieuw-Dordrecht blijkt dat zij zich in de uitoefening van hun beroep gehinderd voelden door de plaatselijke commissie die soms een heel andere voorstelling had van wat het buurthuis zou kunnen bieden. Deze problemen had Bähler-Boerma niet voorzien. Zij had haar eigen dorpshuis voor ogen en daar leek de persoonlijke samenwerking tussen de dorpshuisleiding en de stagiaires naar ieders tevredenheid te functioneren.

Het werd steeds duidelijker dat ondanks de pogingen de lokale gemeenschappen bij het initiatief te betrekken, het buurthuis een *Fremdkörper* bleef terwijl de Centrale Vereeniging maar weinig ruimte gaf aan de plaatselijke commissies om eigen, op de lokale omstandigheden toegesneden activiteiten te ontwikkelen, al dan niet in samenspraak met de buurthuiswerksters. Het van bovenaf aansturen van de activiteiten leek zich nu te wreken.

Voor de nieuwe adjunct-secretaris moet de Centrale Vereeniging een bestuurlijke wirwar zijn geweest waarbinnen op onduidelijke wijze particulier initiatief en overheidsbemoeienis met elkaar waren verstrengeld. Al vrij snel na zijn benoeming concludeerde Cramer dat de organisatie drastisch moest worden gewijzigd, wilde de vereniging haar werk kunnen voortzetten. Hij kwam tot dit inzicht tijdens zijn werkzaamheden ten behoeve van de oprichting van twee nieuwe buurthuizen in Barger-Compascuum en Witteveen.

Vanuit Barger-Compascuum werd in oktober 1928 een aanvraag ingediend voor de bouw van een eenvoudig buurthuis. De suggestie voor een buurthuis in het ontginningsdorp Witteveen was afkomstig van de buurthuiswerksters Went-Goedkoop en Ruys uit Zwartemeer. Hier zien we hoe de aanwezigheid van nieuwe deskundigen leidt tot een verdere uitbouw van het sociaal werk. De werkverschaffing, voorbeeld van materiële ondersteuning, moest in hun optiek ook worden aangevuld met een andersoortige zorg.

Het was aan Cramer om de benodigde financiële middelen te verwerven voor de aanschaf en de inrichting van barakken. In een eerste poging geld los te krijgen van verschillende organisaties en instanties wendde de adjunct-secretaris zich tot het Spakler Fonds *Hulp-na-onderzoek* te Amsterdam. De keuze om juist dit fonds te benaderen zal mede ingegeven zijn door het feit dat Emilie Knappert bestuurslid was en hoewel Knappert reeds met pensioen was, kon van haar worden verwacht dat ze het Drentse initiatief dat ze van zo nabij kende, een warm hart zou toedragen. Tijdens een aantal oriënterende gesprekken met de *éminence grise* van het maatschappelijk werk bemerkte Cramer dat ze nog steeds goed op de hoogte was van de situatie in Drenthe. Ze bleek contact te onderhouden met oud-leerlingen die haar het nodige vertelden over de verschillende organisaties waar ze werkten. Haar leerlinge Went-Goedkoop schreef: "Wanneer wij uit Drenthe naar de bewoonde wereld overkwamen waren het steeds haar meelevende, haar persoonlijke opwekking, haar raadgevingen en haar enthousiasme, die ons weer gesterkt naar Drenthe deden terugkeren".¹³

Knappert reageerde positief op de voorstellen van Cramer, wel vond ze dat er meer geld moest worden aangevraagd dan voor twee buurthuizen en ook dacht ze dat het bedrag van 2400 gulden veel te laag was. Ze stelde voor om subsidie aan te vragen voor tien buurthuisjes. Dat zou dan neer komen op een totaal bedrag van zestigduizend gulden aldus Knappert die berekende dat per buurthuis zesduizend gulden nodig was.¹⁴ In dit voorstel is het oorspronkelijke begrotingsplan van Bähler-Boerma uit 1924 te herkennen dat Knappert blijkbaar ook kende. Cramer liet zich echter niet het hoofd op hol brengen. Natuurlijk wilde hij wel deze omvangrijke subsidie maar tijdens zijn gesprekken met Knappert liet hij reeds doorschemeren dat als het aan hem lag de buurthuizen in Barger-Compascuum en Witteveen de laatste in de reeks zouden zijn.¹⁵ Hij wilde geen nieuwe buurthuizen meer stichten.

In het laatste stadium van de onderhandelingen met het Spakler Fonds deed zich nog een onverwacht probleem voor dat Cramer in grote verlegenheid bracht. Er zou een tweede aanvraag zijn ingediend door de Centrale Vereeniging en wel vanuit de gemeente Gieten. Ook daar wilde men geld, maar dan voor de oprichting van een dorps huis. Alvorens

een subsidie toe te kennen wilde het bestuur weten waarom de Centrale Vereeniging in eerdere contacten geen melding had gemaakt van dit lokale plan. Cramer moest alle zeilen bij zetten om de situatie te redden. Via Knappert liet hij het fondsbestuur weten dat het een zelfstandig initiatief betrof van de burgemeester van Gieten waar de Centrale Vereeniging niets mee van doen had. Nadrukkelijk werd vermeld dat Gieten buiten de veenstreek lag en daardoor ook buiten het werkterrein van de vereniging viel. De rijksoverheid had immers bevolen dat de Centrale Vereeniging haar werkzaamheden tot de veenstreek moest beperken. Het fonds accepteerde de uitleg en zegde subsidie toe voor twee buurthuizen. Deze onverwachte concurrentie uit eigen 'huis' moet Cramer hebben gesterkt in zijn ideeën over het belang van een reorganisatie van de vereniging opdat wedijver tussen lokale initiatieven zich niet meer zou voordoen.

Op 18 november 1929 werd het buurthuis in Barger-Compascuum geopend. Om de gebeurtenis een feestelijke tintje te geven waren verschillende hoogwaardigheidsbekleders uitgenodigd waaronder de toen negenenzestigjarige Emilie Knappert. Bij de oprichting van het buurthuis Barger-Compascuum was de gebruikelijke procedure gevolgd: een plaatselijk comité had voor de grond gezorgd, de Centrale Vereeniging financierde met behulp van ondermeer de Spakler-donatie de barak en een nieuw benoemde Commissie van Toezicht was verantwoordelijk voor de werkzaamheden die in overleg met de betrokken directrices werden georganiseerd. Ook het programma verschilde niet veel met dat van de andere buurthuizen. Naast de gebruikelijke kook- en naailessen werden een timmercursus, een leider/leidster-cursus en een moedercursus aangeboden. Bovendien was er de mogelijkheid voor kinderopvang gecreëerd. En daar ging de meeste belangstelling van de plaatselijke bevolking naar uit, net als bij de andere buurthuizen.¹⁶

De situatie in Witteveen was beduidend anders. Het dorp van 1025 hectare kwam voort uit een ontginningsproject van de NV Het Lantschap Drenthe. In zijn oprichtingsjaar 1924 was Het Lantschap Drenthe begonnen met twee projecten: het Zwindersche Veld en Witteveen. Witteveen was het enige project waar het ook tot de stichting van een nieuw dorp kwam. Het was de bedoeling om in heel Drenthe soortgelijke projecten te starten en volgens de al oude strategie van ontginningen Drenthe verder te ontwikkelen. Witteveen leek op een vrije kolonie van de negentiende-eeuwse Maatschappij van Weldadigheid en gold als het paradepaardje van de NV.¹⁷ Langs een doorgaande weg waren vijftig landarbeiderswoningen neergezet met elk één hectare grond. Alle woningen hadden een extra slaapkamer bedoeld voor een kostganger die mee zou helpen met de ontginningswerkzaamheden. Het ging veelal om een arbeider uit een andere gemeente of provincie die in Witteveen tewerkgesteld werd. Verder bezat het dorp een winkel met bakkerij, een openbare lagere school, een Nederlandse-Hervormde kerk met pastorie en een Gereformeerde kerk. De bewoners bestonden onder anderen uit werkloze veenarbeiders die geacht werden een nieuw bestaan in de landbouw op te bouwen.

De pers oordeelde positief en schreef dat Witteveen een voorbeeld was van wat met rustig, moedig aanpakken kon worden bereikt. *De Stuwing, Maandblad van de Amsterdamsche Maatschappij voor jonge Mannen* meldde zijn lezers: "Op een wijde vlakte, waarvan mijn geleider mij vertelde, dat deze bij de eerste opnemings van het terrein niet kon worden betreden door het water. Nu liggen aan weerszijden van een vasten, breeden weg een 50-tal nieuwe arbeiderswoningen (...) waar de ontginning in vollen gang is, zoodat daar echt Ameri-

kaansch een compleet dorp bezig is te verrijzen, dat tot een flinke welvarende plaats uitgroeien kan".¹⁸ Witteveen was een voorbeeld van de twintigste-eeuwse maakbaarheid zoals de kolonies van de Maatschappij van Weldadigheid dat waren in de negentiende eeuw. Dit was precies wat Linthorst Homan met zijn moderniseringspolitiek nastreefde: het laten samen gaan van sociale en economische initiatieven om een nieuw bestaan, een nieuwe toekomst voor de eigen (veen)bevolking en de vele werklozen van elders te creëren. *De Stuwving* concludeerde: "Niemand zal beweren, dat hiermee het Drentsche vraagstuk is opgelost, doch beter dan te wachten op den reus, die den heelen pijnbundel van moeilijkheden tegelijk in zijn knuisten breken kan, is het een of meer pijlen eruit te nemen en daarmee af te rekenen. En zoo is ook hier op bewonderenswaardige wijze meegewerkt aan het breken van den bundel".¹⁹

De nieuwe bewoners dachten daar echter heel anders over. Tot de eerste kolonisten behoorden Jan Pieters en zijn vrouw Fiene. Ze beschreven Witteveen als volgt: "Witteveen is ontstaan door de armoede, door de werkloosheid. Witteveen was er anders nooit gekomen. Je zag niks als een groot heideveld met veenplassen erin en wagensporen (...) Witteveen is in 1925 begonnen en dat is zo genoemd omdat het veen hier wit was, omdat het niet zwart was. Ja, de bolster of de turfstrooisel, een soort wit veen is dat".²⁰ Een andere koloniste wist te melden dat er naarstig gezocht werd naar jonge mensen die de hei konden ompspitten: "Toen hebben we 2,50 uur gegeven in de week. Een dertig roe grond was d'r bij, daar kon je aardappels op verbouwen. En dan voerde je zelf een varken. Maar hoeveel mensen bent hier niet weer weggegaan die hier helemaal niet wezen wilden! Het was een wildernis".²¹

In dit pioniersdorp moest natuurlijk ook een sociaal-cultureel centrum komen. De aanwezigheid van tewerkgestelde arbeiders, eufemistisch kostgangers genoemd, maakte het extra noodzakelijk voorzieningen te treffen op sociaal-cultureel gebied. Zij moesten zich, zonder hun gezin, in een vreemde omgeving zien te vermaken en de buurthuiswerksters van het nabijgelegen Zwartemeer vreesden dat dit zou leiden tot lediggang en drankmisbruik. Bij gebrek aan goede ontspanningsmogelijkheden zouden de arbeiders hun heil zoeken in de kroegen van het nabij gelegen Westerbork of Zweeloo. De buurthuiswerksters vroegen de Centrale Vereeniging of het niet mogelijk was om een ontspanningslokaal in Witteveen op te zetten. De Centrale Vereeniging was bereid het verzoek te steunen, al voegde ze daar wel direct aan toe dat ze weinig ervaring had op dit gebied. Tot nu toe had de vereniging geen initiatieven ontwikkeld voor de in de werkverschaffing tewerkgestelde arbeiders. Dit was formeel de taak van de overheid. Deze gaf evenwel toestemming aan de vereniging om een buurthuis annex ontspanningslokaal in de nieuwe kolonie op te richten en de Centrale Vereeniging startte onderhandelingen over subsidie met de betrokken gemeenten waaronder: Dordrecht, Vlaardingen, Schiedam, Middelburg, Krimpen aan de IJssel, IJsselmonde en Zwijndrecht. Drentse gemeenten werden niet aangeschreven.²²

De meeste gemeenten reageerden met de opmerking dat ze zich niet aansprakelijk wilden stellen voor de stichtingskosten maar wel een bijdrage konden leveren voor de exploitatie. Alleen Dordrecht schonk een bedrag van vijfhonderd gulden voor de bouw. Ze zegde bovendien een bedrag toe van vijftig gulden per maand ter bestrijding van de exploitatiekosten met als enige voorwaarde dat alleen dan het bedrag werd uitgekeerd als er meer dan 25 arbeiders uit Dordrecht in Witteveen werkzaam waren.²³ Het resterende bedrag dat

nodig was voor de inrichting van het lokaal, werd opgebracht door de gebruikelijke liefdadigheidsactiviteiten. Zo hadden de Utrechtse en de Rotterdamse huishoudscholen toegezegd een bazaar te organiseren speciaal voor Witteveen. De bazaar in Utrecht bracht 3500 gulden op. Toen dit bedrag bekend werd, had de vereniging hoge verwachtingen over de opbrengst in Rotterdam, deze was immers de grootste vestiging in het land. Maar de 'oogst' viel tegen. Er kwam slechts drieduizend gulden binnen. Gelukkig had inmiddels het Spaklerfonds ook subsidie toegezegd. Bovendien was Cramer zo slim geweest om ook de koningin te verwittigen over het nieuwe initiatief. Prompt kreeg de vereniging een schenking van 250 gulden.

Op 22 februari 1930 vond de opening plaats van het buurthuis annex leeszaal. Tot directrice van het nieuwe buurthuis werd A. Talma benoemd, een dochter van oud-minister A.S. Talma, zoals uitdrukkelijk werd gememoreerd door de sollicitatiecommissie. De Witteveense vestiging verzorgde het gangbare programma van kook- en naailessen, timmer- en leider/leidsters-cursussen. Bovendien bood het buurthuis onderdak aan een consultatiebureau en verzorgden de medewerkers de zo populaire kleuteropvang. De leeszaal had speciale openingstijden. Op zaterdagavond, zondagmiddag en zondagavond konden belangstellenden gebruik maken van de nieuwe voorziening.

In een NRC-feuilleton van 11 januari 1931 werd een impressie gegeven van een zaterdagavond in het ontspanningslokaal te Witteveen. Het was een verslag van een van de leidsters, naar alle waarschijnlijkheid Jo Boer. Het is een stemmige sfeertekening van de treurige situatie op de eenzame en mistroostige heide. Boer raakte de juiste snaar: dit was precies het beeld van Drenthe dat de meeste mensen (her)kenden en dat nog steeds als een tranentrekker fungeerde. Ze schreef: "Triest en grauw druilt de najaarsmiddag naar zijn einde. Het is Zaterdag, dus regent het. Geen stroomende malsche plasregen, maar een ijskoude motregen, die het toch al niet vroolijke Drentsche landschap maakt tot een toonbeeld van troostelooze verlatenheid". Witteveen, zo suggereerde het verslag, was een nieuw begin: "De eerste indruk is; nieuw! Wat ziet het er nieuw en nuchter, zoo zonder geschiedenis uit! Wat is het glad en kaal!" De leeszaal is een toevlucht voor de tewerkgestelde arbeiders: "Hier worden boomen opgezet over het communisme, over het drankmisbruik, de politiek. Hier komt ook iets naar voren van de tragiek die achter deze levens schuilt".²⁴ Opnieuw stroomden de giften binnen, met name in het westen van het land huiverde men bij de gedachte aan dit verre oord in de wildernis. Zo schonk de directie van Magazijn *De Bijenkorf* een aantal bordspellen om de verveling te verdrijven.

Na de opening van Witteveen begon Cramer met de reeds aangekondigde reorganisatie van de vereniging. Hij kreeg daarbij weinig weerwoord. Linthorst Homan was in deze periode al regelmatig afwezig vanwege zijn slechte gezondheid. Binnen enkele jaren zou hij definitief terugtreden als Commissaris van de Koningin. Ook Bähler-Boerma mengde zich niet in de plannen. Het was haar blijkbaar duidelijk geworden dat ze niet meer de rol kon spelen zoals ze dat gewoon was te doen in de begintijd van de vereniging. Cramer was duidelijk van een andere generatie en een ander kaliber. Het is de vraag of hij hetzelfde geduld met haar heeft gehad als Linthorst Homan die haar altijd serieus leek te nemen.

De Copernicaanse Omwenteling: de reorganisatie van de Centrale Vereeniging

Cramer maakte een begin met de reorganisatie door de buurthuizen te ontmantelen. Hij wilde niet langer dat het personeel in het buurthuis zou wonen: ze moesten flexibeler inzetbaar zijn of zoals hij bij de opening van de vestiging in Witteveen al aankondigde, "wat dit buurthuis betreft, het is op gelijken geest geschoeid als het onlangs te Barger-Compasuum geopende: het zal niet, zooals de 4 oudere zusters, een inwonende directrice hebben, maar het zal vanuit onze oudere centra worden gedirigeerd".²⁵ Daarmee begon de afbraak van de oorspronkelijke opzet van de vereniging zoals Linthorst Homan en Bähler-Boerma die zich hadden voorgesteld. Een eerste argument was gelegen in de problematische financiering van de buurthuizen.

Het merendeel van het geld moest zelf worden opgebracht en dat betekende een intensieve fondsenwerving. Daarin was de jonge adjunct-secretaris evenwel zeer bedreven. Op allerlei manieren wist hij mensen te enthousiasmeren voor het werk van de vereniging. Het liefst zocht hij persoonlijk contact met potentiële subsidiegevers en waar mogelijk nodigde Cramer hen uit om naar Drenthe te komen en ter plekke kennis te maken met de activiteiten van de vereniging. Die strategie bleek te werken want het buurthuis in Witteveen kreeg subsidie van de *Nederlandsche Vereniging tot Afschaffing van Alcoholische Dranken* nadat Cramer met de secretaris van de organisatie een rondreis door Drenthe had gemaakt waarbij ook Witteveen werd aangedaan.²⁶ Daarnaast maakte Cramer zoals hij het zelf aanduidde financiële strooptochten langs welgestelde families in het land om steun te verkrijgen.

Tijdens één van zijn tochten ontmoette Cramer een kunstschilder die hem op de man af vroeg om welke bedragen het nu precies ging. Toen bleek dat Cramer soms maar enkele tientjes wist los te krijgen, raadde de man hem aan alleen de allerrijksten te benaderen, zoals de Twentse textielbaronnen, in plaats van de hele goegemeente af te gaan voor subsidie. Cramer nam deze een raad ter harte en zo ontstond zijn miljonairsboekje, het adresboekje met alle miljonairs van Nederland die aangezocht konden worden voor een donatie. Volgens Cramer leverde dat inderdaad het nodige geld op tot de crisis toesloeg en men ook in dat milieu minder toeschietelijk werd. Daarna werden scholen een belangrijke subsidiebron zoals ook bleek uit de acties van de Rotterdamse en Utrechtse huishoudscholen voor de buurthuizen in Barger-Compasuum en Witteveen. Maar met hoeveel enthousiasme Cramer deze strooptochten ook ondernam, het betekende toch een onevenredig grote inspanning die iedere keer opnieuw moest worden geleverd voor een soms pover resultaat. Deze aanvullingen waren echter hard nodig omdat de regering geen extra subsidie wilde verlenen voordat duidelijk werd dat de buurthuizen aan hun doel beantwoordden en succes boekten in hun pogingen de bevolking te verheffen. En dit was nog maar zeer de vraag.

Hoe groot was nu precies het bereik van de vier en later zes buurthuizen? Waren zij niet veel meer dan "eilandjes in een zee van ellende"? Konden de buurthuiswerksters met hun bescheiden middelen ook die mensen bereiken die de meeste hulp nodig hadden? Uit hun rapportages blijkt dat maar een klein deel van de plaatselijke bevolking gebruik maakte van de diensten van het buurthuis. Zeker was dat de allerarmsten het buurthuis niet bezochten. Zelfs het geringste cursusgeld was al te hoog voor deze groep. Waarschijnlijk was er ook de schaamte voor hun armoede die onverbiddelijk zichtbaar zou worden tijdens bijvoorbeeld de naailessen waar de cursisten leerden om hun kleren te verstellen. Deze

beperkte deelname aan cursussen had zich ook in Paterswolde voorgedaan en het bestuur van het dorpshuis had weinig kunnen veranderen aan die situatie, hoe graag ze dit ook wilde. Men kon dus twijfelen aan het nut van deze vorm van buurthuiswerk, vanuit één locatie georganiseerd, als aanpak van de sociale problemen.

Cramer zag echter niet alleen een probleem in het beperkte bereik van de buurthuizen. Dit zou opgelost kunnen worden met de stichting van nieuwe buurthuizen, ook al was dit financieel een heksentoer. Hij had twee andere redenen die hem deden besluiten om de organisatievorm van de vereniging te veranderen en een andere opbouwpolitiek na te streven: het werk van de vereniging moest naar zijn mening uitgaan van "een erkenning van de geestelijke verscheidenheid van de samenleving", en hij wilde de zelfwerkzaamheid van de bevolking bevorderen door zich te richten op bestaande organisaties en tot een samenwerking komen. In tegenstelling tot Linthorst Homan en Bähler-Boerma had Cramer geen moeite met het verzuilde karakter van de samenleving, integendeel zelfs, hij beschouwde deze geestelijke verscheidenheid als een wezenlijk kenmerk van de Nederlandse gemeenschap. En deze stellingname bepaalde zijn opvatting over hoe het werk van de vereniging moest worden georganiseerd. Terwijl Linthorst Homan koos voor een neutrale positie boven partijen en een gecentraliseerd beleid formuleerde en ook Bähler-Boerma een duidelijke ambivalentie koesterde ten opzichte van de traditionele levensbeschouwelijke partijdigheid, vormde deze voor Cramer juist het uitgangspunt van zijn opbouwpolitiek. Hij wilde het werk laten verlopen via de verzuilde instellingen en slechts daar waar nodig zelf actief optreden. Cramer wenste "de maatschappelijke waardevolle arbeid" te erkennen "welke door de verschillende stromingen in ons volksleven wordt verricht". Dit impliceerde dat de Centrale Vereeniging niet steeds zelf het werk in handen moeten houden en het eigenlijke werk overlaten aan de verschillende stromingen in "ons volksleven".²⁷ De jonge adjunct-secretaris werd daarin bevestigd door een bevolking die ook bezwaar maakte tegen de neutrale basis van de vereniging. Zij wilde wel gebruik maken van de kinderopvang of de kleuterscholen maar wenste daar wel enig godsdienstonderricht. Oud-medewerkster Marie Kamphuis is heel duidelijk over deze kwestie: "De veenstreken [hadden] een godsdienstig en politiek gemengde bevolking en deze mensen voelden zich niet aangesproken door de algemeenheid ofwel neutraliteit die bij de buurthuizen uitgangspunt was".²⁸

Ook Jo Boer erkent dat de neutraliteit een probleem vormde zoals blijkt uit haar artikel over Bähler-Boerma. Daarin stelt ze dat de domineesvrouw zich had vergist in haar ontkenning van de verzuiling: "De eerlijkheid gebiedt vast te stellen, dat de geestelijke verscheidenheid van de Nederlandse samenleving aan de verbreiding van de dorpshuisgedachte in de weg stond. Het feit, dat er in Nederland praktisch geen dorp is, dat niet door kerk- en schoolstrijd uiteengevallen is in een aantal verschillend georiënteerde levensbeschouwelijke groepen, maakt dat het idee van het dorpshuis als het ene gemeenschapshuis van het hele dorp, waar zo veel mogelijk alle sociale en sociaal-culturele activiteiten voor de gehele bevolking zouden plaats vinden, geen grote levensvatbaarheid heeft".²⁹

Met de reorganisatie van de Centrale Vereeniging nam Cramer eveneens afstand van de gecentraliseerde politiek van Linthorst Homan. Ook al had Bähler-Boerma nog geprobeerd om via lokale Commissies van Toezicht de bevolking bij het initiatief te betrekken, het buurthuis bleef, zoals reeds opgemerkt, toch een *Fremdkörper*: het was van boven af geïnitieerd zonder dat de plaatselijke samenleving hiervoor een bijdrage had geleverd of zelfs enige verantwoordelijkheid droeg.³⁰ Cramer daarentegen dacht de zelfwerkzaamheid te

bevorderen door de bestaande instellingen aan te spreken en hen bij de werkzaamheden te betrekken in die zin dat zij zelf konden aangeven wat hun wensen waren op sociaal-cultureel gebied en hoe de vereniging hen daarin kon begeleiden en ondersteunen. Dit betekende een opbouwpolitiek die gebaseerd was op het subsidiariteitsbeginsel en dit verschilde wezenlijk met het centraal aangestuurde beleid dat Linthorst Homan voorstond en ook door Bähler-Boerma werd ondersteund vanaf het moment dat zij zich realiseerde hoezeer de veenstreek "draaikolk van meningen" was. Daardoor kon er niets worden verwacht van de plaatselijke bevolking voor wat betreft initiatieven op het terrein van het sociaal werk.

In het jaarverslag van 1929 werd gesproken van een decentralisatie maar in de geschiedenis van de Centrale Vereeniging staat deze reorganisatie bekend als de Copernicaanse omwenteling, een uitdrukking die Cramer zelf gebruikte om zijn wijzigingen te typeren. Het is wellicht wat overdreven om in deze termen over de organisatorische veranderingen te spreken. Toch kan niet ontkend worden dat de wijzigingen in de organisatiestructuur opmerkelijk waren. Het betekende ook een andere politieke oriëntatie. Het liberale beleid van volksoopvoeding waarin de overheid zich rechtstreeks tot de burger wendde in een poging zijn ontwikkeling en zijn zelfontplooiing te stimuleren, werd vervangen door een politiek gericht op het maatschappelijke midden. Daar legde Cramer het initiatief. Deze keuze raakte aan de toentertijd gevoerde discussies over de ordening van de samenleving oftewel over de relatie tussen staat en maatschappij.

Liberalen en protestanten mengden zich in mindere mate in dit ordeningsdebat dan de katholieken en de sociaal-democraten. Voor de liberalen gold dat zij de individuele vrijheden wilden beschermen en een machtige staat vreesden omdat zo'n constellatie zou kunnen leiden tot een aantasting van die vrijheid.³¹ De protestanten zagen staat en maatschappij als twee aparte entiteiten die ieder een enige verantwoordelijkheid bezaten en in die zin stelden zij minder belang in het ordeningsdebat. Het debat werd dan ook gedomineerd door katholieken en sociaal-democraten die belang stelden in de gevolgen van respectievelijk het corporatisme en het socialisme voor de organisatie van het bedrijfsleven.³² Er werd gesproken over oprichting van nieuwe organen als bedrijfsraden, over een wederorganisatie van het sociale leven en een coöperatieve ordening.

In de loop van de jaren dertig kregen de discussies een meer zakelijk karakter: ordening werd steeds minder een fundamentele herziening van het bestaande politieke systeem en steeds meer een kwestie van de mate waarin en de manier waarop het economische leven geregeld moest worden.³³ Er groeide een compromis tussen katholieken en sociaal-democraten. De eersten kwamen uit bij een gematigde versie van het corporatieve ideaal terwijl de sociaal-democraten de nadruk legden op leiding en planning door deskundigen zoals ook valt op te maken uit *Het Plan van de Arbeid* uit 1935. Er ontstond een vocabulaire dat na de Tweede Wereldoorlog dienst kon doen bij de opbouw van de verzorgingsstaat. Cramer zal deze discussies zeker hebben gekend. Hij was immers betrokken bij de Landszegen-conferenties waar contact gezocht werd met de SDAP en nam deel aan bij de daaruit voortgekomen De kring van Christelijke politiek, een discussiegroep die onder meer veel aandacht besteedde aan het werk van de Zwitsers Theoloog Emil Brunner en diens christelijke gemeenschapsgedachte.³⁴

Met zijn opbouwmodel lijkt Cramer een antwoord te geven op de vraag hoe in het sociale leven mag/moet worden ingegrepen, welke rol de (provinciale) overheid daarin kan spelen en ook, zoals in de volgende paragraaf nog ter sprake zal komen, welke taak de deskundigen

daarin hebben. Hij koos dus voor het subsidiariteitsbeginsel en nam de geestelijke pluriformiteit als uitgangspunt van het opbouwwerk, met dien verstande dat de overheid daar ingrijpt waar geen andere hulp wordt geboden.

Daarbij moet worden opgemerkt dat er wellicht ook een praktische reden aan Cramers besluit ten grondslag lag. Zoals in het vierde hoofdstuk al kort is aangestipt, ontwikkelden zich allerlei verzuilde initiatieven zoals de antirevolutionaire *Groen van Prinsterer*-Stichting te Klazienaveen en de R.-K. Stichting *Drenthe Vooruit* in Erica. Het particuliere initiatief zou zich in deze jaren verder ontwikkelen en uit de maatschappelijke 'lethargie' van de jaren twintig ontwaken in die zin dat zij, aangezet door de uitbreiding van de overheidsbemoeienis op het gebied van steunverlening, tot een herbezinning werd gedwongen. Historicus Van der Valk merkt hier over op: "Het particulier initiatief begon het recht op te eisen de armen iets extra's te mogen geven".³⁵ De Centrale Vereeniging stond niet meer alleen in haar streven naar verheffing en ontwikkeling. Daardoor werd ze gedwongen haar positie te versterken en samenwerking te zoeken, wilde zij haar bestaan als neutrale instelling rechtvaardigen.

Nadat de buurthuizen waren ontmanteld, werden nieuwe afdelingen gecreëerd: een Instituut voor Jeugd- en Ontwikkelingswerk dat de cursussen voor de jeugd zou gaan verzorgen en een Bureau voor Jeugdzorg en Maatschappelijk Werk dat garant stond voor de sociale hulpverlening. De onderwijsactiviteiten werden gecontinueerd maar nu in samenwerking met het DLG en enkele jaren later met de nieuwe, door de rijksoverheid ingestelde Stichting Huishoudelijke Voorlichting ten Plattelande. Als aanvulling op deze onderwijsactiviteiten werd een aparte Dienst voor Kleuterscholen ingesteld. Deze zou ook de verantwoordelijkheid dragen voor de nieuwe opleiding tot kleuterleidster.

De buurthuizen werden niet gesloten maar ze kregen een andere functie. In het buurthuis van Nieuw-Dordrecht werd een modelkleuterschool opgericht met als nieuw schoolhoofd M. de Haas, die bovendien de leidstercursussen zou verzorgen. Het nieuwe Instituut voor Jeugd- en Ontwikkelingswerk onder leiding van J. Boer werd gehuisvest in het buurthuis te Emmerschans. Zwartemeer werd verhuurd aan een plaatselijke vereniging, de Nederlandse-Hervormde Evangelisatie die het buurthuis wilde gebruiken voor eigen verenigingsactiviteiten. Voor Cramer was dit een vorm van de samenwerking die hem voor ogen stond. De vereniging leverde de middelen en ze gaf waar nodig advies en begeleiding maar de uiteindelijke activiteiten dienden door de plaatselijke verenigingen en organisaties te worden uitgevoerd. De Centrale Vereeniging moest volgens Cramer een semi-overheidsinstelling zijn die slechts daar zou optreden "waar de overheid niet kan ingrijpen of geen roeping heeft en daar waar de particuliere werkzaamheid en opofferingsgezindheid te kort schieten".³⁶

De herinrichting van de vereniging betekende ook een andere inhoudelijke benadering en vroeg om een nieuw 'soort' medewerksters. Ze woonden niet meer onder de bevolking om een voorbeeld te stellen en hen dag en nacht bij te staan, maar ze hielden spreekuur, organiseerden cursussen en overlegden met organisaties en instellingen over sociale, opvoedkundige en medische zaken. Ze moesten verenigingen en organisaties adviseren, hun kader scholen en problemen op sociaal gebied signaleren om deze bij voorkeur in samenwerking met lokale vertrouwenspersonen op te lossen. Met hen deed de moderne maatschappelijk werkster haar intrede in Drenthe: actieve jonge vrouwen die met het zogenoemde Opbouw-Fordje de dorpen afreisden om daar allerlei zaken te bespreken en te

organiseren. Dit betekende echter niet dat oudgedienden als Talma of Brillenburg Würth de mogelijkheid werd ontzegd om bij de nieuwe Centrale Vereeniging te werken. Integendeel. Zo zou Talma tot na de Tweede Wereldoorlog verbonden blijven aan het bureau voor jeugdzorg en maatschappelijk werk, waar ze met grote inzet mee werkte aan de uitbouw van deze nieuwe afdeling.

Voor Bähler-Boerma daarentegen was geen plaats meer in de nieuwe organisatie. Haar officieuze taak als intermediair was overbodig en kwam zonder enige vermelding te vervallen. Ze was een anachronisme geworden in de nieuwe organisatie, omdat ze weinig leek te begrijpen van de nieuwe professionalisering. Ze behoorde eerder tot de generatie van Knappert dan tot die van Kamphuis en Boer. In de ogen van buitenstaanders en wellicht ook van de nieuwe medewerkers moet ze een ietwat excentrieke indruk hebben gemaakt in haar ouderwetse reformkleding en haar volkshuisidealen van verheffing en ontwikkeling. Langzamerhand verdween ze naar de achtergrond. Haar stem werd steeds minder vaak gehoord op vergaderingen en in notulen kwam haar naam nauwelijks meer voor. Nadat Linthorst Homan in 1931 als Commissaris van de Koningin was teruggetreden, werd ook haar contact met het provinciehuis te Assen minimaal, en dat terwijl er vroeger soms zelfs twee brieven per dag richting Assen werden gezonden. Zij nam afstand van de Centrale Vereeniging, al bleef ze wel tot 1950 lid van het algemeen bestuur, om zich weer geheel en al te wijden aan 'haar' dorps huis te Paterswolde. Met ijzeren hand zou ze haar huis tot ver in de jaren veertig beheren. Daarnaast bleef ze nieuwe projecten initiëren die analoog aan die van de Centrale Vereeniging gericht waren op zorg en ontwikkeling. Ook zou ze tot aan de Tweede Wereldoorlog de functie van secretaris van de Bond van Drentse Dorps huizen vervullen.³⁷ Nu de bond voor wat betreft het beheer van de buurthuizen overbodig was geworden, richtte ze zich volledig op het dorps huiswerk en organiseerde zij allerlei activiteiten voor haar leden.

Er waren inmiddels zes Drentse dorps huizen: naast de oude vestigingen in Smilde, Roden, Vries en Paterswolde, hadden nu ook Assen (de Poort) en Anloo dorps huizen. Er werden lezingen en cursussen georganiseerd en de bond kreeg zelfs een aparte medewerkster om de activiteiten te begeleiden. Na de Tweede Wereldoorlog zorgde de nieuwe secretaris van de bond voor een laatste jaarverslag: de burgemeestersvrouw van Anloo, Mien Willinge Prins-Visser die begin jaren vijftig tot hoogleraar huishoudkunde werd benoemd aan de Landbouwniversiteit Wageningen. Bähler-Boerma was te zeer op leeftijd om al dit papierwerk nog te kunnen bijhouden. In 1953 overleed ze op Lemferdinge. Het jaar daarvoor was ook haar grote voorbeeld Emilie Knappert gestorven. Het betekende een afsluiting: het heengaan van de tweede generatie pioniersters die zich in navolging van vrouwen als Héléne Mercier en Marie Muller-Lulofs aan de sociale arbeid hadden gewijd. Ze hadden het maatschappelijk werk een vaste plaats weten te geven in de samenleving, maar konden de nieuwe ontwikkelingen niet goed meer bevatten. Daarvoor waren ze te zeer bepaald door en behept met negentiende-eeuwse idealen van opoffering en dienstbaarheid. Hun werk zou worden voortgezet en uitgebouwd door vrouwen als Kamphuis en Boer.

De veranderingen bij de Centrale Vereeniging, de komst van Cramer en een aantal nieuwe medewerkers, kan eveneens gezien worden in het licht van een generatiewisseling die zich aan het begin van de jaren dertig ook op andere terreinen van de Drentse samenleving voltrok en die vervolgens weer van invloed was op de het reilen en zeilen van de Centrale Vereeniging. Niet alleen kreeg ze te maken met een andere mentaliteit, ook ontstonden

nieuwe organisaties waarmee veel zou worden samengewerkt, zoals de Bond van Boerinnen en Andere Plattelandsvrouwen. Eind 1931 zag Linthorst Homan zich genoodzaakt terug te treden als Commissaris van de Koningin vanwege zijn slechte gezondheid. Daarmee kwam een eind aan een ambtstermijn van veertien jaar. In totaal hadden leden van zijn familie vierendertig jaar aan het hoofd van de provincie gestaan. Zijn oudste zoon Jan studeerde in deze periode rechten in Groningen en leek eveneens voorbestemd tot een carrière als die van zijn vader. Linthorst Homan werd opgevolgd door mr. R.H. Baron de Vos van Steenwijk. Ook zijn familie had generaties lang belangrijke posities in het provinciale bestuur vervuld. Hoewel De Vos van Steenwijk uit hetzelfde Drentse hout was gesneden, betekende het vertrek van Linthorst Homan toch het einde van een periode. De nieuwe commissaris was een heel andere persoonlijkheid en hij zou dan ook een heel andere rol spelen dan Linthorst Homan. De Vos van Steenwijk was ouderwets-deftiger dan Linthorst Homan. Uit hoofde van zijn functie werd De Vos van Steenwijk voorzitter van het algemeen bestuur van de Centrale Vereeniging maar hij liet het dagelijkse bestuur van de vereniging over aan Cramer. In 1934 werd Cramer zelfs benoemd tot algemeen directeur.

De Vos van Steenwijk was net als Linthorst Homan van mening dat het provinciebestuur jonge, goed opgeleide mensen moest aanstellen in de hoop dat dit de ontwikkeling van de provincie ten goede zou komen. De benoeming van Cramer was een eerste voorbeeld van dit beleid. In 1934 werd een wettelijk voorschrift vastgesteld waarin de pensioengerechtigde leeftijd van burgemeesters werd teruggebracht tot vijfenzeftig jaar. Dit betekende dat het provinciebestuur van Drenthe een deel van zijn burgervaders met pensioen moest sturen omdat zij reeds lang deze leeftijd hadden bereikt. Zo kon vanwege "de oekaze van 1934" een flink aantal nieuwe burgemeesters worden benoemd: "Meer technocraten dan politiek geïnteresseerden die het geïsoleerde bestaan van de oude, besloten, zelfgenoegzame dorpsgemeenschappen [moesten] helpen openbreken".³⁸ Van hun echtgenoten werd verwacht dat zij zich op maatschappelijk terrein nuttig zouden maken en dat zij daar een voortrekkersrol gingen vervullen.³⁹ Op deze wijze hoopte het provinciebestuur de traditionele, naar binnen gekeerde dorpsgemeenschappen open te breken. Het geeft aan hoezeer men deze dorpen op de zandgronden kennelijk nog beoordeelde in negentiende-eeuwse termen van de markendelers en andere enthousiaste landbouwdeskundigen die de zandboeren van behoudzucht en conservatisme beschuldigden omdat ze niet wilden meewerken aan de landbouwhervormingen. De gemeenschappen op de zandgronden zouden in zichzelf gekeerd zijn en geen buitenstaanders toelaten. Met deze nieuwe benoemingspolitiek hoopte het provinciaal bestuur verandering in de dorpscultuur aan te brengen.

De burgemeestersvrouwen speelden een belangrijke rol bij de introductie van een nieuwe organisatie die in 1930 werd opgericht en die zou uitgroeien tot één van de grootste vrouwenverenigingen in het land: de Bond van Boerinnen en Andere Plattelandsvrouwen. De eerste landelijke presidente was een Drentse, de in landbouwkringen vooraanstaande A. Bonnema-Benes uit Odoorn. Een jaar na de oprichting van de Bond bezat Drenthe een provinciale afdeling met diverse lokale onderafdelingen en in 1933 telde de Bond reeds 42 afdelingen met 2173 leden terwijl in Groningen zes afdelingen actief waren, in Noord-Holland en Overijssel drie en in Gelderland slechts één.⁴⁰ Een deel van het Drentse succes was gelegen in de opstelling van de deels nieuwe, jonge burgemeestersvrouwen. Hier bleek "de oekaze van 1934" aan haar doel te beantwoorden. Als de burgemeestersvrouw zich opgaaf als lid, volgden de meeste andere vrouwen uit het dorp haar voorbeeld. Wanneer zij een

eigen afdeling wenste, dan werd deze opgericht. In bijna alle gevallen was een burgemeestersvrouw de voorzitter van de plaatselijke afdeling. Naast deze vereniging ontstonden in die jaren allerlei kleinere moderne organisaties die zich op specifiekere doelen of doelgroepen richtten, zoals de Vrouwen Elektriciteit Vereniging (VEV), al dan niet in navolging van ontwikkelingen in de rest van het land.

In diezelfde tijd van bestuurlijke vernieuwing trad een jonge, meer zelfbewuste generatie naar voren die zich nadrukkelijk presenteerde via het nieuwe tijdschrift *Drenthe, Gewestelijk Maand-Periodiekje voor Praehistorie-Historie-Folklore-Heemschut-Opbouw-Toerisme*. Net als de generatie rond 1880 getuigde deze groep rondom H.J. Prakke van een sterk regionaal bewustzijn dat zich liet kennen door uitgebreide aandacht voor de eigen taal en de eigen geschiedenis. Deze opleving van de belangstelling was niet uniek voor Drenthe. Ook in andere provincies ontstonden soortgelijke cultuurbewegingen. Deze ontwikkeling kan begrepen worden als een reactie op de steeds sterker opdringende Hollandse centralisatie vanuit de rijksoverheid.⁴¹

De groep rondom Prakke zette zich sterk af tegen de negatieve berichtgeving over Drenthe. In dit maandblad wilde ze een ander beeld geven van de provincie. Drenthe was meer dan ellende, achterstand en armoede. Daarmee ging ze in tegen de mediastrategie van de Centrale Vereeniging die in eerste instantie baat had gehad bij de dramatische verhalen over en de schokkende foto's van een arm, achterlijk Drenthe. Ze wilde trots kunnen zijn op de provincie en de schoonheid en de rust en het oude eerbiedwaardige karakter ervan tonen. Bovendien wilde de groep als een Drentse beweging "een band slaan, welke alle Drenten vereenigt" en de eenheid tussen alle Drenten versterken, ook die buiten de provincie woonden.

De regionale trots had een commerciële kant. De redactie van het maandblad *Drenthe* prees de provincie aan als vakantieland. Er werden fotowedstrijden georganiseerd met als thema mooi Drenthe, en in een advertentie van de provinciale VVV die in de eerste uitgave van het maandblad was opgenomen, werd de lezer opgeroepen Drenthe als vakantiebestemming serieus te nemen: "Komt dezen zomer in uw vakantie Drenthe zien! Het loont!"

Dit nieuwe regionale zelfbewustzijn had ook invloed op de Centrale Vereeniging, zoals blijkt uit de eerste brochure over de Centrale Vereeniging die in 1929 werd uitgegeven. Deze brochure was versierd met foto's en had een fraai uitgevoerde en betekenisvolle titelpagina. Boven aan de bladzijde was een van schemering vervuld, woest heide- en veenlandschap afgebeeld, onder aan het blad zien we een opgaande zon boven een bloeiend en keurig, agrarisch landschap compleet met koeien en een bedrijvige landbouwer. De foto's in de brochures laten geen ellende of armoede zien maar geven een beeld van ordelijke buurthuizen waar schoongewassen kleuters keurig in het gelid deelnemen aan clubwerk onder leiding van de buurthuiswerksters en waar cursisten huishoudkunde, getooid met dienstbodekapjes, leren hoe de was te doen. In tegenstelling tot de jaren twintig was de toon nu zakelijk en rustig: geen sensationele oproepen tot steun gelardeerd met dramatische gedichten. In de brochure werd niet meer gesproken van onafzienbare nood maar van het resultaat dat reeds was bereikt en hoe hoopvol de toekomst zou zijn indien er blijvend steun zou worden verleend. Drenthe werd voorgesteld als een ontwikkelingsland waar veel bereikt was en nog meer mogelijk was. De vereniging bij monde van haar adjunct-secretaris Jaap Cramer pleitte voor opbouw en verbetering door middel van structureel gefinancierde projecten om zo de gedachte weg te nemen dat Drenthe in financieel opzicht een

Omslag van de Opbouw-brochure uit 1929

bodemloze put van ellende en armoede zou zijn waar geen vooruitgang werd geboekt. In een slotwoord vermeldt de brochure: "Ons streven [van de Centrale Vereeniging] is om de bevolking zelf in staat te stellen de nu nog steeds armoedige streek meer en meer om te scheppen in een wereld waar de arbeid in rijke mate zijn vruchten oplevert".⁴²

Drenthe-kenner A. Kleyn heeft ooit opgemerkt dat juist in de jaren dertig, ondanks de zware landbouwcrisis, een duidelijke omslag in Drenthe plaats vond.⁴³ Dit lijkt te worden bevestigd door de komst van diverse nieuwe groeperingen en organisaties waarmee de vereniging contact zocht en die elkaar versterkten in het streven naar ontwikkeling en verheffing van de provincie. De toon werd zelfbewuster en de vereniging kon dankzij de Copernicaanse omwenteling uitgroeien tot een professionele organisatie die een uitgebreid netwerk creëerde, dat zich over heel Drenthe uitspreidde. En meer dan dat, de vereniging werd een voorbeeld voor de rest van Nederland.

De uitbouw van de vereniging: de generatie van na 1934

De ontmanteling van de buurthuizen verliep zonder al te veel problemen. Op een enkeling na werden de buurthuiswerksters ondergebracht bij de verschillende afdelingen van de vereniging. Aan hen de taak om deze nieuwe secties nader in te vullen terwijl Cramer het algemene beleid uitstippelde en de contacten onderhield met de rijksoverheid, subsidiegevers en verenigingen van Drenten in den vreemde, die regelmatig geld doneerden. Wel was hij nauw betrokken bij de benoeming van nieuwe medewerksters. Een diploma maatschappelijk werk was voor hem geen voorwaarde voor een baan bij de vereniging. Hij hechte meer aan betrokkenheid en enthousiasme, al moest de nieuwe medewerkster wel getuigen van een bijzondere deskundigheid. Ook moet hij geworven hebben in eigen kring, zoals blijkt uit de benoeming van Ans Brillenburg Wurth. Zij kwam begin jaren dertig bij de vereniging werken. Cramer kende haar waarschijnlijk van de NCSV. Ze was een duidelijke geestverwant. Beiden namen deel aan de conferentie op Landszegen/Woudschouten in 1932. Brillenburg Wurth was geen maatschappelijk werkster maar had een pedagogische opleiding gevolgd.

De belangrijkste nieuwe medewerkster was evenwel Jo Boer. Ook zij was geen geschoold maatschappelijk werkster. Boer had gestudeerd aan de Rotterdamse School tot Opleiding van Leerkrachten Kinderverzorging en Opvoeding. Ze had eenzelfde achtergrond als Cramer: haar vader was vrijzinnig predikant met een "ontwikkeld oog voor ongelijkheid". Na haar studie werkte ze als reizend lerares aan diverse huishoudscholen in het noorden van het land. Ze ontmoette Cramer in de trein waar ze met elkaar aan de praat raakten.⁴⁴ Na herhaalde verzoeken van Cramer verruilde ze haar baan als lerares voor een functie bij de Centrale Vereniging. Het bleek een gelukkige keuze. Boer ontwikkelde zich tot een van de meest deskundige en enthousiasmerende personen binnen de vereniging. Na de oorlog, in 1945, werd ze benoemd tot adjunct-directrice maar gezien de bijzondere positie van Opbouw Drenthe kwam in 1951 de bevordering: Boer werd directrice naast algemeen directeur Cramer.⁴⁵ Daarnaast schreef ze een aantal toonaangevende artikelen en boeken over het opbouwwerk waarmee ze een fundamentele bijdrage leverde aan de ontwikkeling van het naoorlogse maatschappelijk werk. In het laatste hoofdstuk zal hier nog nader op worden ingegaan.

Ook Marie Kamphuis, afgestudeerd aan de CISCA en later directrice van de Groningse ASCA, behoorde tot de nieuwe generatie medewerksters. Zij werkte vanaf augustus 1935 tot november 1937 bij het Instituut voor Jeugd- en Ontwikkelingswerk van de Centrale Vereniging.⁴⁶ Ze schreef over haar Drentse periode: "Ik had in mijn werk ervaringen opgedaan met allerlei vormen van leiding geven, was op het grondvlak bezig geweest en met zeer uiteenlopende problemen in aanraking gekomen. Dit alles kon mij in de nieuwe werk-

Vergadering van dagelijks bestuur Stichting Opbouw Drenthe met Jo Boer en Jaap Cramer, 1951

kring goed van dienst zijn".⁴⁷ Deze vrouwen versterkten de roem van Drenthe als belangrijk werkteerrein voor het maatschappelijke werk waar binnen de opleidingen met eerbied over werd gesproken.

De eerste nieuwe afdeling die werd opgericht was de jeugdwerkcentrale. De naamgeving van het nieuwe instituut bleek een weinig gelukkige keuze. Het woord centrale wekte ongewenste associaties met de socialistische beweging. Om de schijn te vermijden dat de Centrale Vereniging was gelieerd met een politieke stroming, werd de naam al in 1932, één jaar na de oprichting, gewijzigd in Instituut voor Jeugd en Ontwikkelingswerk. De aanduiding instituut was neutraal en klonk betrouwbaar. Het Instituut voor Jeugd- en Ontwikkelingswerk kreeg de opdracht het bestaande jeugdwerk te stimuleren en waar nodig te ondersteunen.⁴⁸ Het was niet de bedoeling dat het instituut eigen activiteiten zou organiseren. De Centrale Vereniging beschouwde het jeugdwerk als onderdeel van de geestelijke opvoeding en dit was de taak die aan kerkelijke en levensbeschouwelijke verenigingen toekwam.⁴⁹ De vereniging wilde dit respecteren en daarom zou het instituut slechts ondersteuning bieden om de zelfwerkzaamheid van de bevolking bevorderen. Dat de vereniging bemoeienis wenste met het jeugdwerk werd gelegitimeerd door te wijzen op de speciale positie van het platteland: er waren minder mogelijkheden kennis te maken met nieuwe vormen van jeugdwerk, cursusmateriaal was moeilijk te verkrijgen en de scholing van leiders en leidsters was eveneens een probleem. Daar lag een taak voor het nieuwe instituut. Onder leiding van Boer, de directrice van het instituut, werden cursussen voor jeugdleidsters en leiders verzorgd, adviezen verstrekt aan verenigingen en organisaties en werd hulp geboden bij het opzetten van eigen jeugdwerk door diverse kerkelijke organisaties. Ook verzamelde het instituut voorbeeldmodellen voor handenarbeid die op aanvraag werden uitgereikt.

In 1934 kreeg de Centrale Vereeniging van de minister van Sociale Zaken J.R. Slotemaker de Bruine toestemming om haar activiteiten uit te breiden en heel Drenthe te bewerken. Daarmee kon het oorspronkelijke idee van Linthorst Homan eindelijk worden verwezenlijkt. Hij had immers de hele provincie bij zijn plannen willen betrekken, maar door de regering gedwongen moest hij zijn initiatief tot de veenstreek beperken. De toestemming tot uitbreiding was niet onbelangrijk. Wellicht heeft het feit dat Cramer op vriendschappelijk voet verkeerde met Slotemaker de Bruine die hij nog kende van vroeger, bijgedragen aan dit regeringsbesluit dat een erkenning betekende van het werk van de vereniging voor de sociaal-economische ontwikkeling van de provincie. Het besluit werd mogelijk ook ingegeven door de economische crisis die met name voor de kleine boeren op het Drentse zand desastreus was. Waarschijnlijk heeft de regering gedacht op deze wijze Drenthe nog enige vorm van extra ondersteuning te kunnen geven. In dit licht moet ook de oprichting in 1934 van de Stichting Huishoudelijke Voorlichting ten Plattelande worden begrepen, bedoeld om de plattelandsvrouwen die zwaar onder de crisis leden enigszins bij te staan. Deze stichting werd geacht samen te werken met de Centrale Vereeniging en diverse cursussen verzorgen die gratis gevolgd konden worden.

Na de bekendmaking van dit regeringsbesluit van 1934 besloot het Instituut voor Jeugd- en Ontwikkelingswerk onmiddellijk haar werkzaamheden uit te breiden tot midden en noord Drenthe. Op 20 oktober 1934 werd in een voormalig schoolgebouw te Meppel een filiaal van het Instituut voor Jeugd en Ontwikkelingswerk geopend. En ook in dit deel van Drenthe werd door de medewerksters contact gezocht met verschillende levensbeschouwelijke en kerkelijke groeperingen. Langzaamaan groeide het vertrouwen. Kamphuis, enige jaren werkzaam bij het instituut, schreef: "Er waren heel wat gesprekken met 'local leaders' (de term kenden wij destijds nog niet), godsdienstige voorgangers of hun vrouwen, schoolhoofden, wijkverpleegsters et cetera, nodig om daartoe te geraken".³⁰ Iedere gezindte kreeg een eigen contactpersoon: de provinciale vrijzinnige jeugdcommissie, de christelijke meisjesverenigingen, het R.-K. jeugdwerk en de orthodoxe christelijke richting. Bovendien werd nauw samengewerkt met de Bond van Boerinnen en Andere Plattelandsvrouwen.

Het resultaat was een uitgebreid netwerk van activiteiten dat heel Drenthe omvatte waarbij ook nieuwe initiatieven werden ontwikkeld zoals de verhuur van toneelkleding. In 1937 werd hiermee begonnen. Particulieren en verenigingen konden bij het instituut kostuums huren voor hun toneeluitvoeringen, een favoriete vrijetijdsbesteding in de dorpen die op goedkeuring van de deskundigen kon rekenen. Met name de uitvoering van zogenoemde lekenspelen werd aangemoedigd. Er zou een verheffende werking van uit gaan. Nieuw was ook de cursus jeugdwerk voor onderwijzers en een reeks lezingen die veel belangstellenden trok.³¹ Boer verklaarde de relatief grote belangstelling mede door de komst van een nieuwe lichte predikanten die, zelf opgegroeid met het jeugdwerk, dit werk ook in hun gemeenten wensten of zelf gingen verzorgen en daarvoor enige scholing wensten.

Terwijl Boer en haar medewerksters de activiteiten van het instituut over de hele provincie uitbreidden en de werkzaamheden inhoudelijk verder ontwikkelden, ondernam Cramer een poging om een apart curatorium op te richten dat zich moest buigen over de wetenschappelijke begeleiding van het jeugdwerk. Hij vroeg een aantal bekende personen om zitting te nemen in deze raad waaronder een aantal persoonlijke vrienden: W.P.J. Pompe, J. Waterink, L. Welling, G. van Veen, W. Schermerhorn en N. Stufkens. Dit initiatief toonde hoe Cramer dacht de positie van de vereniging binnen het opbouwbeleid te ver-

ankeren door aansluiting te zoeken bij de jonge menswetenschappen die met hun studies naar concrete maatschappelijke vraagstukken zich meer en meer een beleidsmatige rol gingen toedichten binnen het bereik van planning en organisatie van de samenleving, vooreerst aangezet door de Amsterdamse hoogleraar sociologie S.R. Steinmetz en zijn "geschiedschrijving van het heden".⁵² H.N. ter Veen, leerling en later opvolger van Steinmetz, zette een volgende stap met zijn proefschrift over de kolonisering van de Haarlemmermeer. Dit bleek het startpunt van een lange reeks onderzoeken die zich lieten inspireren door concrete maatschappelijke vragen.⁵³

Het initiatief van Cramer toonde bovendien wat planning, begeleid door deskundigen, zou moeten inhouden: een sociale interventie op wetenschappelijk basis. Cramer begreep dat met deze jonge wetenschappen het beleid van de vereniging in sociaal-wetenschappelijke termen kon worden onderbouwd, terwijl Drenthe van zijn kant voor deze wetenschappen als onderzoeksterrein interessante perspectieven kon bieden in hun streven naar een verdere professionalisering als planningsdeskundigen en beleidsmakers. Drenthe behoorde naast de polders, tot de eerste grote onderzoeksterreinen.

In 1938 kreeg het Criminologisch Instituut van de Universiteit van Utrecht een opdracht van de Centrale Vereeniging om onderzoek te doen naar wetsovertredingen op het zand en in de veengebieden. Het resultaat was een lijvig rapport *Criminaliteit in Drenthe* dat in 1939 werd gepubliceerd met een voorwoord van De Vos van Steenwijk als voorzitter van de Centrale Vereeniging.⁵⁴ In diezelfde jaren werd ook een woningonderzoek gestart in zuidwest-Drenthe en een verkeerstelling gehouden. Over het café- en dancingvraagstuk verscheen een rapport en er werd een onderzoek verricht naar de situatie rondom psychiatrische voor- en nazorg. Wegens geldgebrek en het ontbreken van een kader konden de uitkomsten van de onderzoeken echter niet worden omgezet in een aangepast beleid.⁵⁵ Verdere activiteiten op dit gebied werden na het uitbreken van de oorlog stil gelegd maar in de jaren vijftig weer opgepakt. Met name de cultuursociologen zouden zich een plaats weten te verwerven in het sociaal-politieke krachtenveld en na de Tweede Wereldoorlog als planningsdeskundigen het wederopbouwbeleid mede vormgeven.⁵⁶

Via het Instituut voor Jeugd- en Ontwikkelingswerk zag de Centrale Vereeniging ook een mogelijkheid om initiatieven ten aanzien van de jeugdwerkloosheid te ontplooiën. Het was voor het eerst dat de vereniging zich sinds het debâcle van de NV Eerste Drentsche Kleedingindustrie weer op economisch terrein waagde. De gewraakte economische subcommissie uit 1925 werd echter geen nieuw leven ingeblazen. Cramer richtte eenvoudigweg een nieuwe commissie op bestaande uit onder anderen afgevaardigden van de gemeente Emmen, de provincie en van de Centrale Vereeniging. Erg succesvol was ook deze commissie niet. Wel wist ze in het kader van de bestrijding van de jeugdwerkloosheid een educatief en recreatief programma op te zetten. De vereniging verleende een garantiesubsidie zodat de activiteiten in afwachting van het geld uit Den Haag al van start konden gaan. Daarnaast verzorgde het instituut kadercursussen voor personen die met jeugdige werklozen werkten, en initieerde zij twee projecten.

De projecten werden met zorg uitgekozen, want er mocht geen sprake zijn van concurrentie met de werkverschaffing voor volwassenen noch met het bedrijfsleven, omdat anders tegenwerking van de vakbonden kon worden verwacht.⁵⁷ De beide projecten moesten de vakbekwaamheid van de werkloze jongens verbeteren in de hoop dat dit hun kans

op een baan zou vergroten. Het eerste project betrof de bouw van een jeugdherberg in Emmen. De grond werd goedkoop afgestaan door de gemeente en het ministerie van Sociale Zaken zegde subsidie toe. De ambachtsschool in het dorp ging de scholing van de jongens verzorgen. Werkkleding en gereedschappen werden gratis beschikbaar gesteld terwijl de jongens ook reisgeld kregen.

In 1934 was de bouw van de jeugdherberg voltooid. Inmiddels bleek het budget ruim te zijn overschreden. Dit zorgde voor nogal wat spanningen binnen de vereniging terwijl ook minister van Arbeid J.R. Slotemaker de Bruïne zich zeer ongesteld toonde over het financiële gat van enkele duizenden guldens.⁵⁸ Cramer wist de zaak te sussen en het ministerie betaalde een extra som van zesduizend gulden om het tekort aan te vullen. Slotemaker de Bruïne werd vervolgens gevraagd om de jeugdherberg te openen in de hoop daarmee de enigszins verstoorde relatie te herstellen.

Het tweede project lag in het verlengde van het jeugdherbergproject, namelijk de aanleg van een aantal recreatieve fietspaden. De route was zo gepland dat zij langs de jeugdherberg liep waar de recreanten zich konden verpozen. Het idee was afkomstig van de Vereniging van Nederlandsche Gemeenten die echter niet de financiële middelen had om het plan uit te voeren. De Centrale Vereeniging nam het initiatief over en wist het plan te realiseren door het als een werkverschaffingsproject voor jeugdige werklozen te presenteren. Ze stelde een commissie samen waarin alle burgemeesters van de betrokken gemeenten zitting hadden en 'leende' een technisch ambtenaar van de provincie die het plan verder uitwerkte. In de herfst van 1937 werd begonnen met de eerste werkzaamheden. In de zomer van 1938 was het project reeds voltooid en was er bijna tweehonderd kilometer fietspad aangelegd.

De beide projecten bewijzen hoezeer de omgang met de eigen provincie was veranderd. Aan het eind van de negentiende eeuw ontdekten buitenstaanders, maar ook Drentenaren zelf, de schoonheid van de heide en het zand. Deze veranderende appreciatie, beschreven in het eerste hoofdstuk, bezat ook een commerciële kant: er kon geld verdiend worden aan de wilde, ongerepte natuur. Tijdens het interbellum groeide het (dag)toerisme. Kamperen en het maken van fietstochten waren zeer populair. Geregeld trok men de natuur in: naar bos en heide. Drenthe maakte gebruik van deze nieuwe vrijetijdsbesteding door zich te presenteren als de provincie met een overvloed aan natuurschoon waar de bezoekers konden genieten van rust en ruimte. Met de aanleg van de fietspaden en de bouw van een jeugdherberg speelde de Centrale Vereeniging in op deze ontwikkeling terwijl ze daarbij ook haar best deed om Drenthe zo zonnig mogelijk voor te stellen: als een hoopvol land op weg naar een mooie toekomst zoals ook uit de al genoemde brochure uit 1929 kan worden opgemaakt. Cramer begreep hoe belangrijk de toeristensector voor Drenthe was. De aanleg van de rijwielpadden werd verder uitgebreid en Cramer wist de aandacht op dit project te vestigen aandacht door zich met koningin Juliana in 1952 op de fiets te wagen en samen een deel van de nieuwe fietsroute te verkennen.⁵⁹ Sindsdien wordt dit traject ook wel het koninginnepad genoemd.

Juliana volgde haar moeder in de koninklijke belangstelling voor Drenthe. Koningin Wilhelmina was sinds 1914 gegroeid in haar rol als Moeder des Vaderlands maar identificeerde zich met haar manmoedige voorouders, "krijgshaftig in een vormeloze jas". Haar dochter, "thuis in de jaren vijftig", ontwikkelde een eigen professionaliteit die overeenkwam met die van de maatschappelijke werkster.⁶⁰ Voor koningin Juliana leek dit een

Cramer en koningin Juliana verkennen de nieuw aangelegde fietsroute. Dit deel van het pad werd voortaan het koninginped genoemd.

treffende manier om het koningschap inhoud te geven. Deze interpretatie van het koninklijke ambt tekende haar betrokkenheid bij Drenthe. Ze zou, net als haar moeder, de provincie herhaaldelijk bezoeken, echter niet als een moeder des vaderlands die haar volk bij staan in de rampspoed maar als een maatschappelijk werkster die meewerkt aan de (weder)opbouw. Het ontspannen fietstochtje met Cramer lijkt dit te onderstrepen en past goed in het beeld van de vorstin als gewone vrouw, zoals zij die keer door een zonnig Drenthe rond ging.

De poging om een positief beeld te geven van de provincie is ook herkenbaar in de wijze waarop de nieuwe Dienst ten behoeve van de Kleuterscholen zich presenteerde. Het streven van deze dienst was om de kleuters niet meer op te vangen in het buurthuis maar om in ieder dorp een apart schooltje voor de allerkleinsten te stichten. De meeste gemeenten beschikten echter niet over voldoende financiën en de Centrale Vereeniging moest zelf het overgrote deel van de middelen zien op te brengen. De eenvoudigste kleuterschool kostte ongeveer vier- à vijfduizend gulden. Als een gemeente zelf tweeduizend gulden bijeen wist te brengen dan vulde de vereniging het resterende bedrag aan. Daarnaast kregen de gemeenten zes gulden subsidie per kind per jaar van de Centrale Vereeniging.

De informatie over het kleuterscholenproject kenmerkte zich door een optimistische toon. Geen verhalen over ellende of armoede, maar afbeeldingen van vrolijke kleuters in nette schooltjes met een nadruk op de goede resultaten en de vooruitgang die was geboekt. Niet alleen misère maar ook een hoopvolle toekomst bleek een beeld, krachtig genoeg beeld om donaties te verwerven. Ook voor wat betreft de inzamelacties werd een andere strategie gevolgd. Trouwe subsidiegevers, de verenigingen van Drentenaren die buiten de pro-

vincie woonden, besloten niet meer voor allerlei denkbare projecten te collecteren maar één project langdurig te steunen. Zo ontstond een grotere persoonlijke betrokkenheid en hoefde men niet iedere keer de ellende en de neergang te schetsen in de hoop dat dit geld zou opleveren. De Drenthe Vereniging in Den Haag koos als eerste voor dit nieuwe systeem van adoptie en spoedig volgden andere verenigingen haar voorbeeld. Uit de namen van kleuterscholen in de zuidoosthoek is de binding met begunstigers van buiten Drenthe af te lezen.⁶¹ Bij de stichting van de schooltjes werd zeer nauwkeurig rekening gehouden met de diverse godsdienstige groeperingen. De Dienst probeerde in gelijke mate zowel openbare als confessionele scholen te stichten.⁶²

In 1938 kwam er onverwacht een legaat van vijftigduizend gulden ter beschikking afkomstig van notaris J. ter Haar uit Zuidlaren. Met dit geld kon de bouw van nieuwe kleuterschooltjes veilig gesteld worden. Het werd ondergebracht in een apart fonds speciaal bedoeld voor de stichting van kleuterscholen. Voor Cramer was dit project het pronkjuweel van de vereniging. Vol trots benadrukte hij in zijn lezingen dat in heel Nederland kleuterscholen werden gesloten vanwege de economische crisis terwijl in Drenthe juist scholen werden geopend. Aan dit kleuterschoolproject werd een nieuwe initiatief toegevoegd: de opleiding tot kleuterleidster.

In het voormalige buurthuis in Nieuw-Dordrecht, waar reeds een modelkleuterschool was gevestigd, kon nu ook een opleiding tot kleuterleidster worden gevolgd. Voormalig buurthuiswerkster M. de Haas die deze opleiding verzorgde, had evenwel zelf geen lerarendiploma terwijl de meisjes die de opleiding volgden, reeds gedeeltelijk lesgeven in nabij gelegen kleuterscholen. Dit was volgens de wet niet toegestaan maar de onderwijsinspectie tolereerde de situatie vanwege de moeilijke economische omstandigheden in Drenthe. In 1934 waren er reeds 21 meisjes in opleiding. De Centrale Vereniging probeerde om met name meisjes uit de zuidoosthoek voor de opleiding te interesseren als onderdeel van de werkloosheidsbestrijding in het gebied.

De derde nieuwe dienst die werd opgericht, was het Bureau voor Jeugdzorg en Maatschappelijk Werk. Dit bureau had als taak het maatschappelijk werk te organiseren. De buurthuiswerksters hadden zich echter al herhaalde malen op het terrein van het maatschappelijk werk begeven. Uit hun verslagen blijkt dat zij gezinnen probeerden te begeleiden die aan lager wal waren geraakt door langdurige werkloosheid, drankzucht of door het wegvallen van een van beide ouders. Ook adviseerden zij inzake opleiding en opvoeding, en soms regelden zij uitzending en plaatsing op medische gronden in gezinsvervangende tehuizen. Het nieuwe bureau moest deze hulpverlening uitbreiden en continueren. Waar eerst de buurthuiswerkster in direct contact trad met het hulpbehoevende gezin, werden nu in alle rayons, Assen, Meppel en Emmen, commissies bestaande uit lokale vertrouwenspersonen opgericht, die in samenwerking met de maatschappelijk werksters van het bureau probleemgevallen moesten signaleren en oplossingen aandragen. Deze commissies bestonden onder andere uit wijkverpleegsters, geestelijken, onderwijzers, de plaatselijke arts en soms ook gemeenteraadsleden. Bij de samenstelling werd nauwkeurig rekening gehouden met de levensbeschouwelijke en kerkelijke achtergrond om de zo belangrijk geachte evenredige vertegenwoordiging van alle gezindten te bereiken. Om een voorbeeld te noemen: in Valthermond hadden zitting de voorzitter van Het Groene Kruis, het hoofd van de openbare lagere school, twee raadsleden van respectievelijk een christelijke partij en de SDAP, de boekhouder van de armvoogdij, de wijkzuster, de vroedvrouw en de kape-

laan. De commissieleden werden geacht te functioneren als "de ogen en oren" van de gemeenschap. In 1933 waren nog maar enkele commissies actief, in 1934 functioneerden alleen al in de zuidoosthoek twaalf vertrouwenscommissies.

De vertrouwenscommissies werden geacht een keer per maand bij elkaar te komen.⁶⁵ De probleemgevallen waarmee ze zich geconfronteerd zagen, varieerden van schoolverzuim, opvoedingsmoeilijkheden, problemen veroorzaakt door geestelijke en lichamelijke onvolwaardigheid en door ziekte. Ook kreeg het ongehuwd moederschap speciale aandacht. In samenspraak met de maatschappelijk werkster werd doorverwezen naar de voogdijraad, de kinderbescherming, of naar organisaties van buiten zoals de Nederlandsche Vrouwenbond tot Verhoging van het Zedelijk Bewustzijn. De medewerksters van het bureau hadden contact met het doorgangshuis van het Leger des Heils, de Heldringgestichten en de F.I.O.M. Sommige verenigingen stelden zelf een samenwerkingsverband voor zoals de Vereniging tot Behartiging van de Belangen van jonge Meisjes (UNION). De Centrale Vereeniging reageerde positief en met haar hulp kon de UNION afdelingen oprichten in Assen, Hoozevee, Emmen en Coevorden. Ook de Vereniging Onderlinge Vrouwenbescherming toonde belangstelling voor het werk van de nieuwe organisatie van de Centrale Vereeniging. De medewerksters werden benaderd met de vraag om op haar jaarvergadering te komen spreken over de zorg voor de ongehuwde moeder in Drenthe. Het resulteerde in een financiële ondersteuning van de werkzaamheden van het Bureau voor Jeugdzorg en Maatschappelijk Werk.

In 1936 besloot men de werkwijze te veranderen om de efficiency te vergroten. Alle probleemgevallen werden nu in verschillende categorieën ondergebracht. De commissies maakten nu onderscheid tussen armenzorg en zorg voor de zogenoemde geestelijke en lichamelijke onvolwaardigen, begeleiding aan en zorg voor ongehuwde moeders, de reclassering, de gezinszorg en de voogdijraad.⁶⁶ Daarmee werd de maatschappelijke zorg verder gespecificeerd. Na een verzoek van Gedeputeerde Staten in 1937 werd nog een aparte subcommissie psychiatrische voor- en nazorg opgericht onder verantwoordelijkheid van het bureau. Het leek alsof de vereniging zich heel Drenthe als werkterrein kon toeëigenen zonder dat er zich problemen over competentie voordeden. Het Bureau voor Jeugdzorg en Maatschappelijk Werk, het Instituut voor Jeugd- en Ontwikkelingswerk en de Dienst ten behoeve van de Kleuterscholen legden contacten en creëerden samenwerkingsverbanden met aanverwante (zorg)organisaties die functioneerden. Alleen ten aanzien van het landbouwhuishoudonderwijs ontstonden onverwachts moeilijkheden met het DLG.

In de eerste jaren van haar bestaan had de vereniging eendrachtig samengewerkt met het oude landbouwgenootschap. In 1925 was de toenmalige secretaris van het genootschap Siebenga aanwezig op de eerste vergadering van de commissie voor vakonderwijs van de Centrale Vereeniging. Vol enthousiasme onderschreef hij toen het belang van de nieuwe vereniging en haar initiatieven en hij bedacht een manier om de nieuwe vereniging van geld te voorzien. Het DLG vroeg subsidie aan voor cursussen die de Centrale Vereeniging zou verzorgen. Deze samenwerking verliep zonder problemen totdat de vereniging besloot tot ontmanteling van de buurthuizen. Dit betekende dat het onderwijs zou worden verzelfstandigd en het werkterrein uitgebreid. De vereniging wilde nu in heel zuidoost Drenthe ambulans landbouwhuishoudonderwijs aanbieden. De inspectrice van het Nijverheids- onderwijs reageerde instemmend op het plan.⁶⁷ Het landbouwgenootschap daarentegen maakte bezwaar. De Centrale Vereeniging vond zichzelf het meest geschikt om dit onder-

wijs te verzorgen omdat zij reeds de nodige kennis bezat over de veenbevolking en ook de lokale omstandigheden goed kende terwijl, zo redeneerde men bij de vereniging, het DLG daarentegen was oorspronkelijk een boerenorganisatie was die weinig met veenarbeiders te maken had gehad. Het landbouwgenootschap was echter een andere mening toegedaan. Het genootschap vond zichzelf wel voldoende betrokken en dacht over gekwalificeerde mensen te beschikken die de cursussen konden verzorgen. Daarbij moet ook de opkomst van de nieuwe organisatie Landbouw en Maatschappij, die in Drenthe veel aanhang wist te verwerven, het DLG zorgen hebben gebaard. Het genootschap vreesde ook van die kant verlies aan invloed.

De Centrale Vereeniging begon onderhandelingen met het DLG over de verdeling van het (huishoud)onderwijs. De uitkomst van de gesprekken was teleurstellend. Secretaris J. J. Dijkveld Stol stelde zich op het formele standpunt dat het landbouwgenootschap niet meer financieel verantwoordelijk wilde zijn voor de cursussen die de Centrale Vereeniging verzorgde. Volgens Cramer die meerdere gesprekken met Dijkveld Stol voerde, zag deze de zaak zeer "formalistisch en klein".⁶⁶ Dijkveld Stol kreeg evenwel steun van Bonnema-Benes, ooit lid van de subcommissie vakonderwijs van de Centrale Commissie. Ze was de eerste presidente van de Bond van Boerinnen en Andere Plattelandsvrouwen en verzorgde landbouwhuishoudonderwijs voor het DLG. Opvallend genoeg zette Bonnema-Benes zich sterk af tegen de Centrale Vereeniging. Ze wilde zich niet voegen naar de vereniging en wenste vanuit het landbouwgenootschap eigen cursussen blijven aanbieden.

De Centrale Vereeniging probeerde een oplossing te vinden via de inspectrices van het Nijverheids- en het Plattelandsonderwijs. Opnieuw volgde een aantal gesprekken. De Centrale Vereeniging stelde een compromis voor. Beide organisaties zouden los van elkaar onderwijs verzorgen. Daarom moest worden vastgelegd welke gebieden de Centrale Vereeniging en het landbouwgenootschap zouden bedienen. Het DLG wilde echter dat er eerst een uitgebreide studie naar de behoefte aan onderwijs zou worden verricht. In de ogen van de Centrale Vereeniging was dit slechts een poging de zaak te vertragen. Uiteindelijk besloot zij op aanraden van de inspectrices tot een gematigde, conflict mijdende koers. Zo werden cursussen afgezegd in Valthe omdat daar Bonnema-Benes ook een cursus zou organiseren. Dat de verhoudingen zeer moeilijk lagen, bleek ook uit de wederzijdse irritaties naar aanleiding van een werkbezoek van leden van het DLG die kennis wilden nemen van het werk van de Centrale Vereeniging. Binnen het dagelijks bestuur van de vereniging ergerde men zich al aan het feit dat Cramer de afgevaardigden van het DLG te woord had gestaan..

Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, H.P. Marchant, probeerde een eind te maken aan het conflict door op advies van de inspectrices een verdeling van het werkterrein tussen de Centrale Vereeniging en het DLG af te dwingen. De verdeling was enigszins kunstmatig. Zo werd de gemeente Odoorn niet tot het gebied van de Centrale Vereeniging gerekend omdat Bonnema-Benes daar resideerde zoals medewerkers van de vereniging spottend opmerkten. Uiteindelijk kreeg de Centrale Vereeniging Exloërmond, Valthermond en Zweeloo toegewezen maar het DLG bleef cursussen aanbieden in de plaatsen waar ook de Centrale Vereeniging activiteiten ontplooiden. Volgens Cramer veranderde er echter weinig: het verdacht maken van de vereniging ging gewoon door. Blijkbaar kon ook hij geen greep krijgen op de situatie hoewel Cramer als bruggenbouwer doorgaans velen wist te bereiken en voor zich te winnen. De inspectrices raadden hem aan om zich zo passief mogelijk op te stellen en de zaak niet verder te laten escaleren. De Centrale Veree-

niging zou volgens hen op den duur toch aan het langste eind trekken. Dit gebeurde toen de minister besloot om de vereniging de formele bevoegdheid te verlenen tot het geven van cursussen. Het ministerie betaalde de volledige loonkosten van de leraressen en 70% van de overige kosten: 30% moest de Centrale Vereniging zelf opbrengen. Van de cursisten werd verwacht dat zij ook een kleine bijdrage zouden betalen. Vanaf 1933 declareerde de Centrale Vereniging deze 30% bij de gemeenten waar de cursussen werden gegeven. Het onderwijs werd dus feitelijk betaald door de overheid terwijl de Centrale Vereniging als coördinerende organisatie optrad. Het DLG kwam op een zijspoor terecht doordat zij deze overheidssteun niet wist te verwerven. Het betekende dat de Centrale Vereniging zich erkend zag in haar aanspraken op het terrein van het sociaal-cultureel werk en zij haar activiteiten verder kon ontplooiën.

In eerste instantie organiseerde de vereniging tweejarige huishoudcursussen. Het onderwijs moest aansluiten bij de sociale en economische structuur van het platteland. Dus hielden de leraressen rekening met het ritme van de seizoenarbeid in veld en veen. Door ervaring wijs geworden verschoof men vanaf 1934 de cursussen naar de wintermaanden. In augustus en september werd geen onderwijs gegeven. Centraal in de lessen stond het aanleren van de eerste beginselen op huishoudelijk gebied: koken, hygiëne en kinderverzorging. Veenarbeid was gezinsarbeid. Volgens de Centrale Vereniging hadden de vrouwen nauwelijks kennis van het huishouden. Kleding, voedsel en bewoning waren zeer primitief.

Het was echter niet eenvoudig de vrouwen zo ver te krijgen dat zij de cursussen gingen volgen. In het jaarverslag van 1931 werd een aantal mogelijkheden genoemd om het cursusbezoek te vergroten. Zo stelden de medewerkers van de Centrale Vereniging voor om "zooveel mogelijk de cursisten te doen bestaan uit meisjes die juist de lagere school hebben afgeloopen. (...) Bij deze is de zin voor orde en regelmaat - eigenschappen, waarin de veenbevolking niet leek uit te blinken - door den invloed der school nog aanwezig terwijl zij nog niet in sterke mate den invloed hebben ondergaan van het werken in het veen".⁶⁷ Ook werd gedacht aan de mogelijkheid om de cursussen aan elkaar te koppelen en vervolgens het volgen van alle deelcursussen verplicht te stellen. Het lesgeld zou niet per week maar per maand geïnd moeten worden. Betaalde de cursiste per week dan gebeurde het regelmatig dat zij de ene week wel en de andere week niet naar cursus kwam. Het innen van het cursusgeld over een nog groter tijdsverloop was niet gewenst gezien de zeer geringe verdienste van de veenbevolking.⁶⁸ Vanaf 1936 werd ook geprobeerd via ouderavonden de bevolking over te halen om hun kinderen aan de cursussen te laten deelnemen. Deze ouderavonden, waar de leraressen voor de ouders in het kort het grote nut der cursussen uiteenzetten en verder enige voordrachten werden ten beste gegeven, bleken zeer in de smaak te vallen.⁶⁹ Hier werd ook de al eerder beproefde strategie gevolgd van huisbezoek dat volgens buurthuiswerkers tot gunstige resultaten had geleid.

De ontwikkeling van zowel het Instituut voor Jeugd- en Ontwikkelingswerk als het Bureau voor Jeugdzorg en Maatschappelijk Werk toont hoe de sociale zorg in Drenthe werd geprofessionaliseerd, van weinig gedifferentieerd buurthuiswerk naar gespecialiseerde diensten met een eigen staf die zich richtte op diverse, als zodanig aangemerkte probleemgevallen. De diensten zochten samenwerking met andere instellingen waardoor een netwerk ontstond dat de hele provincie moest omvatten. Maatschappelijke zorg werd daardoor duidelijk gearticuleerd en zichtbaar. In deze professionalisering bleef men vanuit de vereniging pogingen ondernemen om de bevolking te betrekken bij het werk. De lokale commissies

van vertrouwenspersonen werden niet alleen aangemerkt als de ogen en de oren van het maatschappelijk werk, maar ze leerden op deze manier ook zo te functioneren. De commissieleden werden bewust gemaakt van wat als probleemgeval moest worden aangemerkt. Dit paste bij de algemene doelstelling van de vereniging die gericht was op ontwikkeling en verheffing van de bevolking opdat zij, zoals Linhorst Homan het formuleerde, "behoorlijk toegerust de strijd om het bestaan [kunnen] voeren en in volle omvang gebruik [kunnen] maken van de kansen tot het verkrijgen van meer welvaart en ontwikkeling".⁷⁰ Deze werkwijze versterkte de betrokkenheid van de plaatselijke notabelen bij de problemen in hun gemeenschap en het stimuleerde het bewustzijn betreffende sociale misstanden.

De vereniging richtte zich overigens niet alleen op deze commissies. In de loop van de jaren dertig ging ze nauw samenwerken met de vrouwenverenigingen zoals de Bond van Plattelandsvrouwen en de Unie van Vrouwelijke Vrijwilligers. Met name de eerst genoemde vereniging functioneerde als een soort intermediair. Via haar wisten de medewerksters van de Centrale Vereeniging vele vrouwen te bereiken en ze allerlei nieuwe inzichten op het gebied van verzorging, opvoeding en huishoudkunde aan te reiken. Duidelijk voorbeeld hiervan is de betrokkenheid bij de hierboven genoemde Stichting Huishoudelijke Voorlichting ten Plattelande. Via de bond werden deelnemers geworven, wat in belangrijke mate heeft bijgedragen aan het succes van deze cursussen. Ieder jaar weer gaven Boer en haar medewerksters lezingen voor de vereniging en verzorgden zij kortlopend onderwijs. Wanneer al deze activiteiten op een rij worden gezet dan blijkt dat de voornaamste doelgroep van de vereniging vrouwen waren. Het merendeel van de cursussen betrof onderwerpen of bezigheden die betrekking hadden op haar positie of rol in de samenleving. In de vele omschrijvingen van de modernisering wordt herhaaldelijk als een specifiek kenmerk genoemd de opkomst van nieuwe deskundigen die zich het sociale als werkterrein toe-eigenen en het daarmee tegelijkertijd definiëren. Vrouwen spelen daarin een belangrijke rol, als deskundige en als doelgroep. Ze treden handelend op, evengoed als ze worden behandeld opdat ze zich aanpassen aan de moderne tijd. In de werkwijze van de Centrale Vereeniging leek hetzelfde te gebeuren: een modernisering via de keukentafel. Deze strategie zou ze ook na de Tweede Wereldoorlog voortzetten en dan opnieuw samenwerking zoeken met de verschillende vrouwenverenigingen die Drenthe rijk was.

Aan het eind van de jaren dertig was de Centrale Vereeniging een wezenlijk onderdeel van de Drentse samenleving geworden. De keuze van Cramer om het zwaartepunt van de activiteiten bij de zogenoemde maatschappelijke middengroepen te leggen en afstand te doen van het gecentraliseerde, door de provinciale overheid aangestuurde beleid bleek tamelijk succesvol. De vereniging kon op deze wijze doorgroeien en meer bevolkingsgroepen bereiken dan in haar oude vorm mogelijk was geweest. Tegelijkertijd was er ook de lobby van Cramer die, zoals in het volgende hoofdstuk ter sprake komt, zorgde voor een goede pers bij de buitenwacht. Hij stelde het opbouwwerk van de vereniging ten voorbeeld. Na de Tweede Wereldoorlog heeft Cramer zich actief ingezet voor de oprichting van provinciale opbouworganen naar het voorbeeld van zijn eigen vereniging. Belangrijk punt daarbij was dat hij de Centrale Vereeniging in de politieke woelingen van de laatste jaren voor het uitbreken van de oorlog vrijwaarde tegen invloeden van bedenkelijk politiek alloodi.

Van de Centrale Vereeniging tot Stichting Opbouw Drenthe: de oorlogsperiode en de wederopbouw tot 1951

In de loop van de jaren dertig groeide de kritiek op de democratie en het parlementaire stelsel. Het systeem zou "gefossiliseerd" zijn en de politieke partijen niet meer dan achterhaalde relictien.¹ De liberaal H.J. Knottenbelt sprak van een "fnuikende versteening der partijen", anderen signaleerden een verkokering, er heerste een hokjes- en schotjesgeest die tot verstar- ring had geleid. Maar ook de democratie zelf en haar ideële grondslagen moesten het ontgel- den. Men vreesde de massademocratie en de massasamenleving die de ondergang van het avondland inluidde. Welk standpunt moest men en mocht men innemen? In zijn nog steeds bruikbare studie over deze periode spreekt A.A. de Jonge van een grote en een kleine crisis van de democratie. De kleine crisis werd veroorzaakt door kritiek op het functioneren van het par- lamentaire stelsel dat niet meer naar behoren werkte. Het bestaande systeem was niet bere- kend op de toename van het aantal staatstaken, het resulteerde in "het achterblijven van het staatsapparaat bij de democratie".² De grote crisis was het gevolg van de aanval op de demo- cratie als staatsvorm, op de geestelijke grondslagen van het stelsel die niet bestand leek tegen de massasamenleving.³ De beide vormen van kritiek zijn echter niet altijd zo duidelijk van elkaar te onderscheiden als De Jonge doet voorkomen: soms vallen ze voor een deel samen.⁴

In de tweede helft van de jaren dertig werd het debat eenduidiger. Mede door de groei- ende internationale spanning en de vrees de nationale zelfstandigheid te verliezen, nam de kritiek op het systeem de vorm aan van een kritiek op de verzuiling en op de gewraakte hokjes- en schotjesgeest die een starre politieke en sociale verdeling had voortgebracht. "men ging op zoek naar wat de Nederlandse gemeenschap nu eigenlijk tot een gemeen- schap maakte".⁵ Ook regionale bewegingen die in deze jaren werden opgericht, zochten naar een nieuwe "volkseenheid en gemeenschapszin", om te ontkomen aan het atomise- rend individualisme en de Haagse politieke verkokering. Deze op de volkscultuur geënte idealen kregen al vrij snel ook een politieke lading.

Voor Cramer betekende deze ontwikkeling dat hij moest bepalen hoe de Centrale Ver- eeniging zich zou gaan verhouden tot deze nieuwe bewegingen en hun idealen van gemeen- schapszin en volkseenheid aangezien de vereniging op hetzelfde 'opbouw'- terrein actief was, evenals de Groninger Gemeenschap en de Nationale Bond Landbouw en Maatschap- pij, die wel, zij het soms indirect, een politiek doel nastreefden. Ook de Centrale Vereeni- ging zou zich makkelijk in die richting kunnen ontwikkelen. De Groninger Gemeenschap deed haar zelfs daartoe een handreiking.

In dit afsluitende hoofdstuk staat de politieke keuze van de Centrale Vereeniging centraal. Eerst wordt de periode tot aan de Tweede Wereldoorlog besproken. In deze periode ziet Cramer als de directeur van de Centrale Vereeniging zich gedwongen stelling te nemen inzake de rol van zijn opbouwvereniging in de samenleving. Het ging om een groter vraagstuk dat in het verlengde lag van de vraag hoe Nederland in sociaal-politiek opzicht moest worden georganiseerd. Voldeden de bestaande (politieke) structuren of moesten er nieuwe verbanden worden gecreëerd? Onder anderen 'uitgedaagd' door Jan Linthorst Homan, zoon van Jan Tijmen, kwam Cramer met een duidelijk antwoord hoe hij de rol van zijn opbouwvereniging zag en hoe hij dacht dat de samenleving zich diende te ontwikkelen. Het was ook zijn antwoord op de "grote crisis der democratie", daarin gesteund door zijn naaste medewerksters, maar ook door een vroegere medewerkster als Marie Kamphuis.

Cramer en met hem de medewerksters van de vereniging maakten een duidelijke keuze. Daarvoor werden zij na de oorlog 'beloond': de vereniging, vrij van verdachte politieke smetten, werd tot voorbeeld van de door de overheid nieuw op te richten opbouworganen in de overige provincies. In de laatste paragraaf zal worden nagegaan wat dit voor Drenthe en de zelfstandige opbouwpolitiek die ooit door Linthorst Homan werd geïnitieerd zou betekenen. Eindelijk werd datgene gerealiseerd wat Linthorst Homan had nagestreefd, maar tegelijkertijd gebeurde ook dat wat hij had gevreesd dat zou gebeuren: een te grote bemoeienis van de rijksoverheid. Voor het maatschappelijk werk betekende de naoorlogse ontwikkeling de erkenning die het verdiende en die het, zelfbewust, opeiste. In Drenthe, de oude proeftuin, was een model ontwikkeld dat als een voorbeeld voor een opbouwbeleid kon dienen. De vrouwen die in deze proeftuin hadden gewerkt, ontwikkelden nu een theoretische onderbouwing van dit beleid (*community organization, social case work, social group work*) en bouwden mee aan het naoorlogse beleid. Ook in dit opzicht plukte men de vruchten van het Drentse vrouwenwerk.

De Centrale Vereeniging en de vooroorlogse politieke zoektocht naar nieuwe gemeenschapsidealën

Hoewel de jaren dertig ook een lichte zijde bezaten en een zekere mate van vooruitgang kenden, gezien de vele noviteiten die voor velen het dagelijks leven veraangenaamden, bleef de onzekerheid over de (dreigende) toekomst en over de koers van het schip van staat. Met name in kringen van sociaal-democraten en katholieken werden plannen gemaakt voor een nieuwe sociaal-economische ordening die de politieke verkokering moest doen verdwijnen en de mentaal-culturele verlamming opheffen, zoals al in het vorige hoofdstuk ter sprake is gekomen. De liberalen daarentegen, steeds verder in de politieke marge gedrongen, formuleerden hun zorg over de situatie waarin de samenleving en de politiek verkeerden, veelal in weinig systematische beschouwingen met een sterke cultuurpessimistische ondertoon die niet-liberale groeperingen stimuleerden om door te gaan met hun streven naar een "wederorganisatie" van de samenleving.⁸

Vanuit soms heel verschillende achtergronden werd gezocht naar nieuwe politieke en sociale vormen die de verloren gewaande volksgemeenschap en de nationale eenheid konden representeren. De NSB, oorspronkelijk een vernieuwingsbeweging, organiseerde zich in een landelijke partij en kon na de verkiezingen van 1935 haar entree in de Tweede Kamer maken hoewel uit alles bleek dat ze niet van zins was om de democratische grondslagen

van het parlementaire systeem te respecteren. Daarnaast ontwikkelden zich diverse regionale organisaties die, gebaseerd op een streekelijke identiteit, streefden naar een volkseigen gemeenschap. Het belangrijkste voorbeeld hiervan was *Brabantia Nostra*. Deze beweging kwam voort uit de groep rondom het in 1935 opgerichte tijdschrift *Brabantia Nostra* en had als doelstelling "Noord-Brabant te behouden volgens zijn eigen aard, zijn eigen traditie en zijn katholiek geloof".⁷ Het ideeëngoed van *Brabantia Nostra* had zijn wortels in een katholieke réveil.⁸ Haar programma was gericht op de culturele en de economische verheffing van de Brabantse bevolking waarbij de beweging het eigen verleden bejubelde en de katholieke traditie verheerlijkte.⁹ In het noorden leefden soortgelijke sentimenten. De Friese Beweging won aan invloed bij haar streven naar emancipatie. De groep rondom H.J. Prakke en het maandblad *Drenthe* probeerde het regionaal zelfbewustzijn in Drenthe te versterken zonder dat het daar overigens tot zo'n sterke organisatie kwam als in Friesland of Brabant.¹⁰

Ook ontstonden er nieuwe initiatieven op sociaal gebied met als doel de geestelijke ontwikkeling en de gemeenschapszin te bevorderen. De volkshogeschoolbeweging was hiervan een voorbeeld en tot op zekere hoogte kan ook de Groninger Gemeenschap in dit verband worden genoemd. Voor de Centrale Vereeniging waren deze initiatieven belangrijk. De volkshogeschool ontwikkelde zich min of meer tot een concurrent terwijl in het geval van de Groninger Gemeenschap de vereniging zich gedwongen zag haar plaats te bepalen in het nieuw ontstane krachtenveld van sociale opbouwbewegingen. Zeker door de initiatieven in Groningen werd ze in haar bestaan als oudere opbouwvereniging op neutrale basis uitgedaagd.

De voorloper van de Groninger Gemeenschap was de zogeheten Vereeniging voor Opbouwwerk in de provincie Groningen (VOG). Deze organisatie werd in 1930 opgericht naar voorbeeld van de Centrale Vereeniging. In de jaren daarvoor had men met belangstelling de activiteiten in Drenthe gevolgd. Dit leidde in 1928 tot de stichting van een dorps-huis in Harkstede. Het dorps-huisbestuur benoemde Bähler-Boerma tot erelid.¹¹ Ook Haren kreeg niet lang daarna een eigen dorps-huis. Deze initiatieven waren, net als in Drenthe, particuliere projecten. Het VOG daarentegen was, gelijk de Centrale Vereeniging een zaak van bestuurders: gedeputeerde A. de Geuns en referendaris K. Nieland namen het initiatief tot de oprichting van de vereniging. Zij hadden zich duidelijk laten inspireren door de Drentse Centrale Vereeniging zoals blijkt uit de doelstelling van het VOG. De vereniging stelde zich ten doel overal in de provincie buurthuizen te vestigen die zich zouden gaan bezighouden met de "geestelijke belangen der opgroeiende jeugd".¹² Begin jaren dertig werden de eerste buurthuizen geopend in het armste deel van de provincie, het in het zuidoosten gelegen Westerwolde. In 1932 werden in Musselkanaal en in Tange-Altveer buurthuizen geopend, in 1933 in Opende en in 1934 kreeg eindelijk ook Beerta een buurthuis waar het dorp al vanaf 1931 om had gevraagd.¹³

In 1937 werd Jan Linthorst Homan, de zoon van Jan Tijmen, Commissaris van de Koningin in Groningen. Hij zette de familietraditie voort door na zijn rechtenstudie in Groningen in overheidsdienst te treden en zich in regionale politiek te mengen. Hij koos voor de liberale Vrijheidsbond en betoonde zich een actief lid. In 1932 werd hij benoemd tot burgemeester van Vledder waar hij tot 1937 resideerde. Toen volgde zijn benoeming tot Commissaris van de Koningin in Groningen waar hij J.P. Fockema Andreae opvolgde. Uit hoofde van zijn functie werd hij ook voorzitter van het VOG, een organisatie die hem niet vreemd was. Gezien zijn achtergrond was hij goed op de hoogte van het werk van de Centrale Vereeniging. Toch koos hij voor een duidelijk andere opzet die gezien moet worden

in het licht van de toenemende politisering in de tweede helft van de jaren dertig. In tegenstelling tot zijn vader die de Centrale Vereeniging als een beleidsinstrument beschouwde, wilde Jan Linthorst Homan het opbouwwerk een meer politieke inhoud geven door het dienstbaar te maken aan wat hij de versterking van de gemeenschap noemde: de opbouw van een nationale samenleving. Het VOG kwam onder zijn leiding dan ook steeds meer in het teken te staan van dit gemeenschapsidee. Toch ging dit initiatief hem niet ver genoeg en zou hij een eigen organisatie oprichten waarmee hij hoopte ook zijn politieke ideeën te concretiseren.

Tijdens een toespraak voor de Groninger Maatschappij van Landbouw in 1937 sprak de nieuwe Commissaris van de Koningin over de voordelen van een meer intensief contact tussen landbouw, nijverheid en handel. In een van zijn vele herinneringsgeschriften onthulde hij: "Alras kwam ik tot het inzicht, dat de tijd gevaarlijk was in dien zin, dat de belangentegenstellingen op "crisisgebied" scheidingen gingen verscherpen, welke tevoren wel hadden bestaan, doch niet scherp waren geweest. Ik zocht contacten met voormannen uit het bedrijfsleven en stelde hun voor, dat wij gezamenlijk dat gevaar te lijf gaan".¹⁴ Zijn pleidooi voor samenwerking kreeg, volgens eigen zeggen, grote publieke bijval.¹⁵ Het resulteerde in de organisatie van een zogenoemde Groninger Dag op 8 juli 1938 waar vertegenwoordigers van diverse groeperingen uit de Groningse samenleving met elkaar van gedachten wisselden over een vorm van samenwerking zoals Linthorst Homan die had voorgesteld. Op de jaarvergadering van het VOG hield hij een soortgelijk pleidooi. Deze keer bepleitte hij meer eenheid op geestelijk en politiek gebied. Zijn uitspraken waren kennelijk voor meerdere uitleg vatbaar want de NSB begreep de toespraak als een kritiek op de regering Colijn. Deze interpretatie kreeg de nodige aandacht in de pers. Overigens tot groot ongenoegen van zijn collega's. Linthorst Homan had het voor hem als Commissaris van de Koningin verboden terrein van de politiek betreden. Ondanks deze kritiek liet hij zich niet afhouden van zijn opdracht gesterkt, zoals hij naderhand beweerde, door de radiorede van koningin Wilhelmina op 27 januari 1939.

Geïnspireerd door de gedachten van de zogenaamde Oxford-groep, de Beweging voor Morele en Geestelijke Herbewapening, sprak de vorstin toen over het belang van morele herbewapening en over de bezieling van de gemeenschapsgedachte.¹⁶ Deze Oxford-groep was oorspronkelijk een initiatief van de Amerikaan Frank Buchman die als een ouderwetse opwekkingsprediker opriep tot verandering en vernieuwing, gebaseerd op de morele maatstaven die hij ontleende aan de bergrede van Jezus. De bevlogen Amerikaan richtte zich met een goed gevoel voor publiciteit tot de bestuurlijke en politieke elite. Eerst kwamen in kleine besloten bijeenkomsten samen, zogeheten *house-party's*, maar op den duur werden er ook grote massabijeenkomsten georganiseerd. Hoewel de koningin geen hoge dunk had van Buchmans politiek inzicht, werd ook zij gegrepen door deze gemeenschapsgedachte die velen in haar ban hield en die, hoe verschillend ook begrepen, als een oplossing werd gezien voor de politieke en sociale malaise.¹⁷ In haar radiorede van 27 januari 1939 sprak de vorstin over "de krankheden van de tijd" en de mogelijke oplossingen: "De verdeeldheid en voortschrijdende splitsing en versnippering, die ons in het dagelijkse leven tegemoet treden met de daarmee gepaard gaande vervreemding onderling, zijn slechte heelmeeesters voor de krankheden van onze tijd. (...) Men geve zich rekenschap, hoe het de enkeling te moede moet zijn, indien de omstandigheden nog drukkender en benauwender zouden worden en hij zich niet gedragen zou voelen door de gemeenschapsgedachte".¹⁸ Voor Linthorst Homan was deze toespraak een bevestiging om voort te gaan op

de door hem ingeslagen weg. Hij plaatste een aantal oproepen in provinciale kranten, waarin hij pleitte voor meer samenwerking en eensgezindheid in de eigen provincie ten behoeve van de algemene opbouw. In zijn herinnering waren de reacties opnieuw positief en "overweldigend". "Ik had dus wel toe te geven", schreef hij later in zijn memoires.¹⁹ En dit resulteerde in de oprichting van een organisatie met de veelzeggende naam de Groninger Gemeenschap. Linthorst Homan werd benoemd tot voorzitter.

Allereerst wilde de nieuwe organisatie een groot Groninger Tehuis stichten dat geschikt zou zijn voor grote meerdaagse bijeenkomsten en conferenties en dat bovendien voor goede verpozing zou zorgen voor hen die om redenen van maatschappelijke aard daaraan tijdelijk behoefte hadden. Daarnaast nam de Groninger Gemeenschap zich voor om steun te verlenen aan het reeds bestaande werk tot uitzending van vrouwen en om maatschappelijk getroffen en te ondersteunen. Ook wilde zij de zorg voor jeugdige werklozen op zich nemen. Bovendien wenste de organisatie leiding te geven aan discussies over vraagstukken die voor de Groninger samenleving van belang zouden zijn en zich te richten gericht op de versterking van de eenheid en het gemeenschapsgevoel van de Groningse bevolking.²⁰

Opnieuw bleken zijn collega's weinig positief over Linthorst Homans dadendrang. Vlak na de radiorede van de koningin werden alle commissarissen voor een bespreking op paleis Noordeinde uitgenodigd. Er heerste bezorgdheid over de situatie in het land maar tegelijkertijd hadden de bestuurders, volgens Linthorst Homan, niet veel op met andere maatregelen dan de gebruikelijke om de crisissfeer te dempen. De koningin daarentegen zou wel bereid zijn geweest om zijn ideeën te overwegen. Hij leidde dit af uit de vraag van de vorstin hoe de commissarissen dachten haar ideeën om het nieuwe gemeenschapsideaal een concrete invulling te geven. De heren reageerden afhoudend, te meer omdat de minister van Binnenlandse Zaken, H. van Boeyen, waarschuwde dat zij zich niet hadden te mengen in de ontwikkeling van het maatschappelijk leven voor zover het de politieke aspecten daarvan betrof. Voor Linthorst Homan als jongste en meest bevolgene was deze opstelling teleurstellend, maar de terughoudendheid van de anderen belette hem niet om voort te gaan op de door hem ingeslagen politieke weg, die uiteindelijk zou leiden tot de oprichting van de Nederlandse Unie met "teamgenooten" L. Einthoven en J.E. de Quay.

Met deze meer politieke invulling van het nieuwe opbouwwerk dwong Linthorst Homan de oude Centrale Vereeniging vrij direct tot een uitspraak over zijn benadering. Een confrontatie vond plaats in 1938 toen Linthorst Homan Cramer uitnodigde om op de bestuursvergadering van het VOG te komen spreken over het opbouwwerk. Hij dacht in Cramer een medestander te vinden die zijn politiek zou onderschrijven, wellicht in de hoop op samenwerking. Dit pakte echter heel anders uit. Cramer bleek in zijn opvattingen lijnrecht tegenover Linthorst Homan te staan. Waar Cramer wilde samenwerken met de verschillende levensbeschouwelijke groeperingen uitgaande van een positieve neutraliteit, wenste Linthorst Homan uit te gaan van "de gedachte dat men méér zou beschouwen als gezamenlijk maatschappelijk terrein en minder voor elke groep zou reserveren".²¹ Federaal samengaan zou te weinig zoden aan de dijk te zetten. Voor de Groningse Commissaris van de Koningin was opbouwwerk een middel om tot een grotere (volks)eenheid te komen. Cramer daarentegen stelde zich op het standpunt dat het ging om de erkenning van de geestelijke verscheidenheid en een vrijwillig samenwerken, zoals hij al in 1930 had aangegeven tijdens de opening van het buurthuis te Witteveen: "Het buurthuis moet een plaats zijn, waar men elkander op neutraal terrein kan vinden en waarderen, niet eene plaats, waar men

zijn eigen inzichten wil doen zegevieren en andere bestrijden en daarom moet zelfs de mogelijkheid van conflicten vermeden worden".²²

Cramer maakte duidelijk dat wat hem betreft het opbouwwerk de pluriforme samenleving moest respecteren. Hieraan lag eveneens een politieke keuze ten grondslag zoals in het vierde hoofdstuk al is aangegeven, ook al was deze minder uitgesproken dan die van Linthorst Homan. Cramer liet zich niet van de wijs brengen, ook niet door de zoon van zijn vroegere chef. Niet alleen Linthorst Homan ving bot, ook ten opzichte van andere organisaties zou Cramer eenzelfde standpunt innemen en zijn medewerking weigeren. Zo zou hij zich distantiëren van de in de buurt van het Friese Bakkeveen gelegen volkshogeschool die door veel Drenten werd bezocht en waar de vereniging aanvankelijk ook mee samenwerkte. De volkshogeschool was een typische jaren dertig-initiatief gericht op de ontwikkeling van een nieuwe volkscultuurideaal dat de nationale eenheid moest herstellen.

In 1932 werd naar Deens voorbeeld de volkshogeschool op de grens van Friesland, Groningen en Drenthe opgericht. De initiatiefnemers, H.G.W. van der Wielen en H.D. de Vries Reilingh, presenteerden de school als een tegenhanger van de meer stedelijk georiënteerde volksuniversiteit. Ze wilden de verdeelde samenleving helen en de bevolkingsgroepen weer tot elkaar brengen. De centrale gedachte was niet "opvoeding van een volk, maar opvoeding *tot* een volk".²³ In een pleidooi voor de volkshogeschool uit 1934 schreef L. Knuvelder dat "ons volk twee gebreken heeft bij al zijn goede eigenschappen (...) het eerste is de hopeloze verdeeldheid waaraan wij lijden; het tweede is de diepe, loodzware en dodelijke slaap waarin we verzonken zijn".²⁴ De volkshogeschool had een taak in dezen, "het verzorgen van een persoonlijke vorming die gericht is op leven en alzijdigheid en mee te werken aan de vernietiging van het liberalistisch humanisme – aan de opbouw van het Nederlandse volk – en te voldoen aan de drang naar idealen die in onze jeugd evenzeer aanwezig is".²⁵

Gedurende de eerste jaren bestond er contact tussen Cramer en de leiding van de volkshogeschool. Hij noemde Van der Wielen een bekwaam en enthousiast figuur die zich het "troosteloze lot van de plattelandsbevolking" aantrok. Toch groeide geleidelijk aan het verschil tussen beiden. Volgens Cramer had dit te maken met het steeds sterker wordende eenheidsstreven van de kant van de volkshogeschool.²⁶ Hij zag dit als een poging om de geestelijke verscheidenheid van de bevolking af te vlakken, terwijl die nu juist voor hem het fundament van de samenleving vormde. De verhouding tussen Cramer en de volkshogeschool bekoelde nog verder toen de Nationale Bond Landbouw en Maatschappij de volkshogeschool inschakelde bij het verzorgen van haar cursussen.²⁷ Landbouw en Maatschappij dreigde een grote tegenhanger van de Centrale Vereeniging te worden zowel in politiek opzicht als ten aanzien van het sociaal werk.

Landbouw en Maatschappij ontstond als reactie op de landbouwcrisis. Na 1929 kreeg de landbouw opnieuw te maken met scherpe prijsdalingen. In eerste instantie kwam de overheid met protectionistische maatregelen ten behoeve van de graanverbouwende boeren. In de jaren daarna volgde, werd een systeem opgezet dat "vrijwel de gehele agrarische sector reguleerde".²⁸ Toch bleef de situatie voor de kleine boeren op het zand tamelijk wanhopig, aangezien een deel van de maatregelen averechts werkte. Had de mesterij van zogenaamde baconvarkens de kleine bedrijfjes nog enige winst bezorgd door de fokrestricties in de varkenshouderij werd ook deze vorm van inkomsten beperkt.²⁹

Als reactie op de crisis van 1929 kwam het tot de oprichting van nieuwe, meer op de politiek georiënteerde boerenorganisaties.³⁰ Zo ook in Drenthe. In 1932 werd de Drentsche Boerenbond opgericht als tegenhanger van het Drents Landbouw Genootschap dat zich niet wenste uit te spreken over de landbouwpolitiek van de regering en ook geen politiek standpunt wilde innemen. Toen bleek dat er geen samenwerking mogelijk was tussen beide, besloot de Bond zich aan te sluiten bij de op 29 mei 1933 opgerichte Nationale Bond Landbouw en Maatschappij. Deze Bond had gezien het ledenaantal zijn zwaartepunt in Drenthe. Van de twintigduizend leden die Landbouw en Maatschappij telde was bijna de helft afkomstig uit Drenthe.³¹ De ideoloog van de bond was de Groninger Jan Smid, van oorsprong een onderwijzer die was opgeklommen tot referendaris bij de Directie van de Landbouw.³² Hij had al lang voor de crisis in 1929 een geheel eigen visie op de landbouw ontwikkeld die volgens hem in de problemen raakte doordat zij overgeleverd was aan de vrije concurrentie, terwijl industrie en nijverheid beschermd werden door ondermeer prijsafspraken en loonregelingen. Smid zou geen zitting nemen in het bestuur van de nieuwe bond maar wel als de belangrijkste adviseur bij werkzaamheden betrokken zijn.³³ Daardoor zou hij in belangrijke mate het programma van de bond bepalen zonder dat hij evenwel kon verhinderen dat de bond gaandeweg in dubieus politiek vaarwater terechtkwam.

Landbouw en Maatschappij richtte geen politieke partij op maar bleef een pressiegroep die echter wel stemadvies gaf aan haar leden. In 1935 sprak zij zich positief uit over de NSB omdat in deze partij een aantal 'bekwame' Landbouw en Maatschappij-figuren actief was. Dit advies en het feit dat de Bond zich nooit duidelijk heeft gedistantieerd van de NSB, het bondsbestuur bestond voor een groot deel uit personen die sympathiseerden met de Nederlandse nationaal-socialisten, waren voor velen aanleiding de Bond te mijden en met wantrouwen te bezien.³⁴ Zo ook voor Cramer. Voor hem vormde Landbouw en Maatschappij een bedreiging van de rechtstaat en de democratie.³⁵ Van samenwerking met zulke organisaties kon wat hem betreft geen sprake zijn. Daarmee distantieerde hij zich ook van de volkshogeschool die deze samenwerking wel accepteerde, overigens vanuit de gedachte dat Landbouw en Maatschappij wellicht verder zou radicaliseren indien de organisatie zou worden geïsoleerd.

Voor de Centrale Vereeniging was de opkomst van Landbouw en Maatschappij in de Drentse samenleving ook in een ander opzicht problematisch. De bond wilde zich eveneens bezighouden met vormingswerk, ondersteund door de volkshogeschool, en richtte zich daarbij speciaal op het jeugdwerk. Alleen al in Drenthe waren er 71 van zulke jeugdclubs actief, gericht op "de vorming van de geestelijk-zedelijke persoonlijkheid, als deel van de gemeenschap waarin de boerenjeugd leeft en werkt".³⁶

De duidelijke stellingname van Cramer en zijn staf betekende dat de vereniging niet werd meegezogen in het kielzog van allerlei rechtsradicale stromingen en regionale bewegingen. De Centrale Vereeniging diende de geestelijke vrijheid te respecteren en geen politiek idee op te dringen. Pas wanneer de geestelijke vrijheid was gewaarborgd, kon men pogingen ondernemen om "het rijk geschakeerde en pluriforme sociaal-culturele en geestelijke patroon van de samenleving 'ten goede' te beïnvloeden". Het opbouwwerk moest in het teken staan van "de erkenning van de geestelijke verscheidenheid in ons volksleven".³⁷ In feite organiseerde Cramer, zoals al gezegd, het werk van de vereniging naar zijn idealen van ontmoeting en samenwerking en betoonde hij zich een bruggenbouwer die de doorbraakgedachte ondersteunde.

Zijn concept kon op goedkeuring rekenen op de hoogste échelons van de vooruitstrevend bestuurserlite van Nedeland. In diezelfde tijd dat koningin Wilhelmina haar commissarissen bijeenriep, organiseerde prinses Juliana in Den Haag bijeenkomsten met jonge vooraanstaande intellectuelen. Ook Cramer en Kamphuis behoorden tot de genodigden. Tijdens een van de bijeenkomsten kwam het opbouwwerk ter sprake en hield Cramer een voordracht over de Centrale Vereeniging. Na alloop werd Cramer benaderd door de burgemeester van Apeldoorn, C.G.C. jhr. Quarles van Ufford, die hem toevertrouwde dat hij na de lezing van Cramer begreep hoe hij de vraag van koningin Wilhelmina kon beantwoorden. De burgemeester vond dat er in Gelderland eveneens zo'n opbouwvereniging moest worden opgericht. Niet lang na dit gesprek werd Cramer uitgenodigd door mr. S. baron van Heemstra, Commissaris van de Koningin, om in Arnhem te komen spreken over de mogelijkheid tot oprichting van een Gelders Opbouworgaan. In tegenstelling tot het politieke idee van Jan Linthorst Homan maakte het model van Cramer indruk in deze kringen en leek de vereniging navolging te krijgen.

Onder Duitse bezetting

Op 10 mei 1940 werden de eerste Duitsers in Meppel en Assen gesignaleerd.³⁸ Tegenstrijdige berichten en wilde geruchten zorgden voor grote verwarring en onduidelijkheid. Iedere dag gingen de inwoners van Assen naar het provinciehuis in de hoop dat de commissaris duidelijkheid kon verschaffen over de situatie. Nadat de capitulatie van het Nederlandse leger op 15 mei een feit was, werd de bevolking op 17 mei opgeroepen om het gewone leven weer op te pakken. De bestuurders zouden op hun post blijven om "de zaak bij elkaar te houden".³⁹ In augustus 1940 kreeg Drenthe zijn eerste Beauftragte des Reichskommissars. De Vos van Steenwijk zou met vier verschillende Beauftragten te maken krijgen die de duim-schroeven in de loop der tijd steeds strakker aandraaiden. Volgens de commissaris viel met de eerste nog wel redelijk te praten, de tweede was een echte partijman, de derde een gevaarlijke gek en de vierde was zonder meer een schurk.⁴⁰ Op 12 augustus 1941 werd de verordening afgekondigd dat werkzaamheden van Provinciale Staten en van gemeenteraden moesten worden opgeschort. Er zouden nieuwe nazi-bestuurders worden aangesteld. De laatste vergaderingen van de oude bestuursorganen waren in juli 1941. De Vos van Steenwijk bleef aan in de hoop de Duitsers buiten bestuurlijke aangelegenheden te houden en de nazificatie van het bestuur zo veel mogelijk te vertragen. Op kritieke momenten, wanneer de Duitsers hem nodig hadden voor de ondertekening van een restrictieve maatregel, was de Vos van Steenwijk plotseling verdwenen. Hij trok zich dan terug op zijn buiten in De Wijk en hield zich telefonisch onbereikbaar.⁴¹ Tot begin 1943 zouden de Duitsers niet streng optreden tegen deze verdwyntrucs maar na de april-meistakingen veranderde hun houding. Zonder pardon werd De Vos van Steenwijk uit zijn ambt gezet en vervangen door de NSB-burgemeester van Emmen J.C. Bouma.⁴²

Binnen de Centrale Vereeniging werden de ontwikkelingen nauwgezet gevolgd. Nog voor het uitbreken van de oorlog vergaderde het dagelijks bestuur al over de dreigende situatie. Na de inval van de Duitsers stelde de vereniging zich onmiddellijk in dienst van het Rode Kruis. Een eerste activiteit in dit kader was de organisatie van de opvang van Rotterdamse kinderen na het vernietigende bombardement van 14 mei. Cramer reisde zelf naar de zwaar getroffen Maasstad om zich op de hoogte te stellen van de situatie. Na zijn terugkomst riep

hij de hulp in van de Drentse Vrouwelijke Hulpverlening. Samen met deze organisatie regelde hij de opvang en de verzorging van oorlogsslachtoffers. Naast deze bijzondere taken probeerde de vereniging haar eigen werk zo goed en zo kwaad als dat ging voort te zetten, maar al vrij snel kwam er een eind aan de meeste activiteiten. De medewerksters van het Bureau voor Jeugdzorg en Maatschappelijk Werk probeerden nog wel als opvoedkundigen op te treden tegenover meisjes die omgang hadden met Duitsers of die "hen plezierden". Zij wezen op de consequenties in een poging hen van dit soort gedrag af te houden. Verder viel er weinig meer te doen.

Cramer besloot van de nood een deugd te maken door in te gaan op het verzoek van mr. M.L. van Holthe tot Echten, de voorzitter van de Gelderse Opbouwvereniging. Van Holthe tot Echten had hem benaderd met de vraag of hij zich tijdelijk in dienst wilde stellen van de Grebbe-commissie die was opgericht met het doel de streek rondom Rhenen economisch en sociaal te ontwikkelen. Aan Cramer de taak om het werk te organiseren. Een opdracht die hij met enthousiasme aannam. Dit waren evenwel de laatste belangrijke werkzaamheden van Cramer 'boven de grond'. In de zomer van 1941 namen de restrictieve maatregelen van de bezetter verder toe. Deelname van joodse vrouwen en meisjes aan de cursussen werd verboden, het Instituut voor Jeugd en Ontwikkelingswerk moest zich aansluiten bij de Kulturkamer en de Duitsers dreigden beslag te leggen op de Emmense jeugdherberg waar de Rotterdamse kinderen waren ondergebracht.

Toen de Centrale Vereeniging daadwerkelijk gelijkgeschakeld zou worden en een nieuwe directeur met een duidelijk nationaal-socialistische signatuur zich reeds op het hoofdbureau van de Centrale Vereeniging had gemeld, moest er een keuze worden gemaakt. Het bestuur bood zijn ontslag aan omdat het niet wilde samenwerken met deze persoon. Dit bleek echter niet te worden geaccepteerd door de Duitsers. Er volgde nog een gesprek met Cramer en ook de Commisaris van de Koningin als voorzitter van de vereniging werd geacht het bevel van de Duitsers op te volgen omdat de bezetter een organisatie wilde overnemen die zonder haperen kon functioneren.⁴³ Er ontstond een steekspel tussen enerzijds de Duitsers en anderzijds De Vos van Steenwijk en een aantal overheidscommissies die zaken betreffende niet-commerciële verenigingen en instellingen moesten regelen. Het mocht niet baten. Een van de medewerksters van de vereniging dacht nog dat ze in een persoonlijk gesprek met een hooggeplaatste lid van de Sicherheitsdienst kon bewerkstelligen dat de Duitsers de vereniging met rust zouden laten. Ze kreeg echter in niet mis te verstane woorden te horen dat wanneer het personeel van de vereniging niet zou mee werken, de Duitsers hardhandig zouden ingrijpen.

De boodschap was duidelijk, het personeel van de Centrale Vereeniging diende zich te voegen anders dreigde Arbeitseinsatz in Duitsland. Dit gaf de doorslag: men besloot onder te duiken. Alle personeelsleden zochten een wijkplaats buiten de provincie omdat iedereen in het kleine Drenthe elkaar kende en het voor de medewerksters onmogelijk zou zijn om een andere identiteit aan te nemen zonder te worden herkend.⁴⁴ Talma van het Bureau voor Jeugdzorg en Maatschappelijk Werk kocht zelfs drie treinkaartjes met verschillende bestemmingen in de hoop dat niemand haar gangen kon nagaan. Na een jaar lang op advies van Cramer lid te zijn geweest van de Volksdienst, de Nederlandse variant van de National-Sozialistische Volkswohlfahrt, was ze blij dat ze kon vertrekken: "Men wist nooit waaraan men mede werkte". Van augustus 1942 tot aan de bevrijding was Talma ondergedoken en had geen noemenswaardig contact met Drenthe. Slechts af en toe werd ze door een

instantie benaderd om inlichtingen of advies. Boer kwam in Limburg terecht waar ze ondermeer als kamermeisje werkte bij een adellijke familie die niets van haar achtergrond wist. Een andere medewerkster van het Bureau voor Jeugdzorg en Maatschappelijk Werk verbleef in de Achterhoek.⁴⁵ Cramer zwierf door heel het land, verbleef enige tijd in Gendringen en bracht de laatste jaren van de oorlog door in Amsterdam en Den Haag. Hij werkte voor *Vrij Nederland* en had zitting in het College van Vertrouwensmannen.

Toen de nieuwe directeur zijn werkzaamheden wilde beginnen, kwam hij in een leeg kantoor. Niemand kon hem vertellen waar de medewerksters waren gebleven. Ook de directiekamer was leeg. Er bleef hem niets anders over dan nieuw personeel aan te trekken. Zo kreeg het Bureau voor Jeugdzorg en Maatschappelijk Werk twee nieuwe maatschappelijk werksters. Enthousiast togen zij aan het werk in een poging de vereniging naar hun hand te zetten. Allereerst werd de financiële administratie gereorganiseerd en begonnen zij aan de classificatie van de boeken en de tijdschriften die in bezit waren van de vereniging. Vervolgens ondernamen de nieuwe medewerksters een inspectietocht langs de verschillende gebouwen van de vereniging om te zien in welke staat deze verkeerden. Eén van hen schreef in het verslag: "Wij werkten ons in, in alles wat de Opbouw gedurende de afgelopen 16 jaren verrichte. Persoonlijk achtte ik mij verplicht, alle daarop betrekking hebbende stukken grondig te bestuderen. Zoo kwamen wij tot een schifting tusschen wat nog perspectief biedt en dat wat als afgesloten kan worden beschouwd".⁴⁶ Ze vervolgde: "Aangezien ik op de school voor maatschappelijk werk veel over deze buurthuizen had hooren spreken, wilde ik graag mee en zoo hebben we gedurende enkele dagen door [de] zuidoost hoek van Drenthe gezworven om de vijf buurthuizen te bezichtigen".⁴⁷ Er volgde echter een teleurstelling. De praktijk was in haar ogen minder rooskleurig dan haar was voorgespiegeld: "Het was wel een desillusie geweest en van het mooie werk dat er van de buurthuizen zou zijn uitgegaan, heb ik niets bemerkt. Nu lag deze zaak wel enkele maanden stil, maar ook de paar laatste jaren al, was er zeer weinig activiteit geweest in de buurt zoals ik bij navragen vernam, behalve hier en daar een enkele cursus van het nijverheidsonderwijs was er zoo goed als niets gebeurd".⁴⁸

Uit deze opmerkingen kan worden opgemaakt dat de Centrale Vereeniging een magische klank had in kringen van het maatschappelijk werk en was voorgesteld als het grote voorbeeld hoe maatschappelijk werk op het platteland moest worden georganiseerd. Dat de nieuwe medewerksters weinig te zien kregen van "het mooie werk", heeft wellicht te maken met de bijzondere omstandigheden waarin zij verkeerden, zonder dat zij zich dat blijkbaar voldoende realiseerden. Cramer en zijn staf hadden aan de plaatselijke commissies gemeld dat zij het werk neerlegden omdat zij niet langer wilden werken onder de Duitsers. Daarmee stopten de activiteiten en weinigen voelden zich vervolgens geroepen met de nieuwe medewerksters in zee te gaan. Het werd de twee nieuwelingen duidelijk hoe moeilijk het zou worden om het werk van de vereniging voort te zetten. In het werkverslag werd genoteerd: "Toen wij ons dat goed gerealiseerd hadden voelden wij ons wel eens moedeloos, om de zaak weer op gang te krijgen".⁴⁹ Ze probeerden "de afgesneden banden" te herstellen: "Dat dit overal gelukte kan niet worden beweerd: viel overigens ook niet te verwachten". En inderdaad uit de schaarse verslagen blijkt keer op keer de onwil tot samenwerking met de nieuwe medewerksters die heel optimistisch bleven volhouden dat het wel beter zou gaan als de bevolking gewend zou zijn aan de nieuwe gezichten. Het werd echter steeds moeilijker om het werk gaande te houden en nieuwe activiteiten te ontwikkelen, te meer omdat de bezetter

had besloten om de Volksdienst en de Winterhulp te steunen. Deze op Duitse leest geschoei-de organisaties werden geacht het werk van de vereniging over te nemen.

Op 22 oktober 1940 werd de Nederlandse Winterhulp opgericht.⁵⁰ Als voorbeeld gold Winterhilfswerk des Deutschen Volkes dat hulp bood aan alle ariërs in het Duitse Rijk. Daarnaast functioneerde de Nationalsozialistische Volkswohlfahrt. Deze beide organisaties zouden op bevel van Rijkscommissaris A. Seyss-Inquart ook in Nederland moeten worden opgericht.⁵¹ Secretaris-Generaal K.J. Frederiks probeerde dit te voorkomen door Seyss-Inquart te wijzen op het Nationaal Fonds voor Bijzondere Noden dat een soortgelijke functie als de Winterhulp kon vervullen, maar de Rijkscommissaris zette zijn plan door. Vervolgens probeerde Frederiks om een eigen man in deze nieuwe organisatie te krijgen maar dit plan mislukte doordat Seyss-Inquart de NSB-er van het eerste uur en lid van de sociale Werkgroep, C. Piek, aanwees als voorzitter van de Nederlandse Winterhulp. Piek was een vlotte zakenman die tot de eerste leden van de NSB had behoord, maar in 1940 zijn lidmaatschap had opgezegd. Van hem kon een gematigde houding worden verwacht. In eerste instantie probeerde de nieuwe voorzitter de Winterhulp verre te houden van de NSB. Zo werd collecteren in uniform verboden en in het nationale erecomité werden zo min mogelijk NSB-ers opgenomen. Zitting hadden elf Commissarissen van de Koningin, drie secretarissen-generaal en een aantal andere hooggeplaatste Nederlanders waaronder slechts vijf NSB-ers.⁵² Ter ondersteuning van het werk werden overal in het land plaatselijke erecomités opgericht.

De Winterhulp kende vier inkomensstromen: straatcollectes, inhouding van ten minste 5% van lonen en salarissen, vrijwillig afgestane winstpercentages en giften in natura, en Winterhulp-loterijen.⁵³ In november 1940 werd de eerste collecte gehouden. Eind december gingen de collectanten opnieuw de straat op en ook in de daarop volgende maanden werd geld ingezameld.⁵⁴ De bevolking reageerde echter afwijzend. Ze herkende in de Winterhulp een pro-Duitse organisatie en wist dat de collectanten voor het grootste deel nazisympathisanten waren. Zowel het Convent der Kerken als de Nederlandse Vereniging voor Armenzorg en Weldadigheid wezen de Winterhulp af. Voor de katholieken lag dit anders. De bisschoppen spraken zich niet negatief uit over de Winterhulp. In de winter van 1941 hadden veel arme gezinnen steun gekregen van de Winterhulp en waarschijnlijk wilden de bisschoppen deze mensen niet stigmatiseren: velen hadden zich alleen uit bittere noodzaak tot de Winterhulp gewend en waren geenszins sympathisanten of medestanders van het nazi-bewind.⁵⁵ Vanuit het maatschappelijk werk kwam een niet mis te verstaand commentaar op de Winterhulp in de vorm van een illegaal pamflet *Pamflet tegen winterhulp en volksdienst* geschreven door Marie Kamphuis, waarin ze zich niet alleen tegen de bezetter keerde, maar ook de vloer aanveegde met de wijze waarop de Winterhulp het maatschappelijk werk dacht te organiseren. Dit was volgens haar een terugkeer naar de "straat- en voordeurfilantropie" terwijl in Nederland het maatschappelijk werk zich reeds tot een professioneel métier had ontwikkeld dat een belangrijke bijdrage leverde aan de ontwikkeling van de samenleving. Met dit pamflet toonde Kamphuis, zoals Waaldijk opmerkt, een zelfbewuste professionaliteit en een volgroeid zelfvertrouwen als maatschappelijk werkster die de basis vormden van de vanzelfsprekendheid waarmee het maatschappelijk werk zich na de Tweede Wereldoorlog een belangrijke plaats verwierf en kreeg toegewezen bij de (weder)opbouw van de samenleving.⁵⁶

In 1941 ging de Winterhulp op in de Nederlandse Volksdienst. De NSB probeerde om zowel de Winterhulp als de Volksdienst in handen te krijgen door de meer gematigde figu-

ren weg te werken. Dit lukte pas toen Piek werd op gevolgd door F.W. van Vloten. Deze figuur was sinds 1933 lid van de NSB en sinds 1941 burgemeester van Delft. Hoewel van hem meer betrokkenheid bij de NSB kon worden verwacht, hield ook Van Vloten de Volksdienst uit handen van Mussert en de zijnen. Wel gaf hij toestemming aan de WA-ers om in uniform te collecteren en en accepteerde hij de NSB-vlag.⁵⁷ Ook Drenthé kreeg te maken met de Volksdienst die eerst probeerde de Centrale Vereening over te nemen, maar dit mislukte. De vereniging werd gelijkgeschakeld en zij bleef, zoals hierboven beschreven, min of meer vleugellam voortbestaan. Dus zette de Volksdienst een eigen organisatie op. Het provinciale hoofdbureau werd in Assen gevestigd. In juli 1942 waren 537 personen lid van de Volksdienst, die oorspronkelijk een verenigingskarakter had. Het jaar daarop telde de Volksdienst circa 1700 leden en van april 1943 tot februari 1945 ongeveer 2500. In deze periode had de provincie Drenthé circa 250.000 inwoners, heel groot was de aanhang dus niet. De organisatie van de dienst had grote overeenkomsten met de Centrale Vereening. Ook de Volksdienst was opgedeeld in vier afdelingen: voorlichting, organisatie, financiën en sociale zaken. Deze laatste afdeling was verantwoordelijk voor de kinderuitzendingen, gezinsverzorging en jeugdzorg en het opzetten van hulpposten voor moeder en kind. Daarnaast rekende de afdeling het verlenen van algemene bijstand eveneens tot haar taak. Deze bestond uit het uitreiken van voedsel en kledingbonnen.

De Volksdienst verdeelde Drenthé in buurtschappen met elk een eigen zogeheten buurtschapvoofd. Van deze figuur werd verwacht dat hij regelmatig rapporteerde aan het provinciaal hoofdbureau over de gang van zaken in zijn rayon. Er werd een maatschappelijk werkster aangesteld die hulpbehoevende gezinnen moest opsporen.⁵⁸ De gezinnen die voor hulp in aanmerking wilden komen, moesten arisch zijn en niet erfelijk belast, met andere woorden d'égénérés werden uitgesloten van steun. Men richtte zich uitsluitend op de zogenoemde waardevolle gezinnen. De dienst verleende geen hulp aan wat ze het ongezonde deel van de bevolking noemde. Daarbij kregen zij al genoeg aandacht van het bestaande maatschappelijk werk, aldus de Volksdienst. Deze 'ongezonde' gezinnen moesten hun heil maar zoeken bij het armenbestuur.

Naast deze sociale bijstand wilde de Volksdienst in iedere plaats een consultatiebureau vestigen en beoogde men de oprichting van moeder- en kindertehuizen en het opzetten van een dienst voor jeugd tandbestrijding. Midden 1942 werd een eerste hulp post Moeder en Kind geopend in Assen. In twee jaar tijd kwamen daar nog 22 hulp posten bij, verspreid over heel Drenthé. De hulp post moest geleid worden door een hulp post leidster, liefst een gediplomeerd sociaal werkster, maar bij de sollicitaties werden geen eisen gesteld. Geheel in de traditie van het opbouw werk, begonnen de medewerkers in 1944 nog met een naaien verstel cursus. De bevolking toonde echter weinig belangstelling voor dit alles: noch om het werk van de dienst actief te steunen, noch om deel te nemen aan de activiteiten. Zo kregen de hulp posten Moeder en Kind nog geen 7000 bezoekers terwijl Het Groene Kruis in 1942, nog voor de gelijk schakeling, 33.821 consulten meldde.⁵⁹

De gezinnen die bij de dienst om hulp vroegen, wilden slechts materiële ondersteuning en waren over het algemeen niet of nauwelijks geïnteresseerd in de ideologie van de Volksdienst. Het grootste deel van het werk van de dienst was beperkt tot het afhandelen van aanvragen om materiële steun. Voor de meest fanatieke leden was dit een probleem. Zij zagen hun dienst gedegradeerd tot een doorgeefluik naar het distributiekantoor terwijl de Volksdienst in hun ogen nu juist een professionele maatschappelijk werk organisatie moest

worden. Uiteindelijk bereikten de beide diensten maar weinig ondanks de verwoede pogingen om een netwerk van diensten op te bouwen. De bevolking begreep echter heel goed met wat voor soort organisaties zij van doen had en hield zich zo veel mogelijk afzijdig: uit onverschilligheid, uit verzet maar wellicht ook omdat met deze door de Duitsers ingestelde organisatie een nieuwe elite naar voren kwam die nu haar kans zag om tot allerlei bestuurlijke gremia door te dringen.

De "wederopbouw" van de Centrale Vereeniging

Na de oorlog keerde het merendeel van de medewerkers terug naar Drenthe. Als eerste arriveerde 'juffrouw' Talma. Zij kwam op de fiets uit de Achterhoek. Niet lang daarna keerde ook Jo Boer terug. Ze troffen een verlaten hoofdkantoor aan. Cramer was als lid van het College van Vertrouwensmannen elders in het land werkzaam en zag de eerste tijd geen mogelijkheid om zich met de opbouw van de vereniging te bemoeien. In zijn plaats werd een goede vriend van Cramer, P. J. Duinkerken, tot plaatsvervangend directeur benoemd. In het dagelijks leven was hij hoofd van de openbare school in Emmer-Compascuum. Niet lang na zijn benoeming werd Duinkerken bovendien lid van het College van Gedeputeerde Staten. Boer werd aangesteld als adjunct-directeur. Aan haar de taak om de inhoudelijke activiteiten van de vereniging nieuw leven in te blazen. Maar vooreerst kreeg de vereniging diverse taken opgedragen op het gebied van de bijzondere rechtspleging en de opvang van oorlogsslachtoffers, veelal op instigatie van Cramer.

Op grond van zijn functie als directeur van de Centrale Vereeniging was hij op landelijk niveau betrokken bij allerlei initiatieven inzake de bijzondere rechtspleging en het herstel van de normale civiele bestuursstructuur. Zo had hij ondermeer zitting in het hoofdbestuur van de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten.⁶⁰ Op 20 september 1945 was een Stichting Toezicht Politieke Delinquenten opgericht, die zich ten doel stelde politieke delinquenten te reintegreren in de samenleving. De initiatiefnemers onder wie F.J.E.M. Duynstee, raadsadviseur van het ministerie van Justitie en J. Le Poole, voormalig secretaris van het College van Vertrouwensmannen, meenden dat deze opvang niet door de bestaande instellingen voor het maatschappelijk werk en de reclassering kon worden gerealiseerd, gezien de bijzondere behandeling die deze gevallen behoeften.⁶¹ Het was W. Schemerhorn, voormalig voorzitter van de Eenheid door Democratie en politieke voorman van SDAP, die de raad voor het Binnenlandse Bestuur overtuigde van het nut van een aparte stichting en haar wist over te halen om subsidie te verlenen.

In de herfst van 1945 begon de kersverse stichting met het opbouwen van een landelijk netwerk van provinciale en plaatselijke comités die het werk van de stichting moesten ondersteunen en de delinquenten zouden begeleiden bij hun terugkeer in de samenleving opdat zij niet maatschappelijk zouden mislukken en "tot desperado's verworden". Cramer stelde voor om de stichting nauw te laten samenwerken met het Bureau van Jeugdzorg en Maatschappelijk Werk. Dit bleek niet eenvoudig. Zo weigerde het plaatselijke comité te Hollandsche Veld en bloc de werkzaamheden verder uit te voeren omdat ze zich niet kon vinden in de berechting der delinquenten, die ze in veel gevallen onrechtvaardig vond. Talma, nauw betrokken bij het werk, constateerde een zekere matheid bij alle comités in kwestie.⁶²

Een andere taak die de Centrale Vereeniging kreeg toebedeeld, was de organisatie van de zogenoemde bijzondere jeugdopvang. Het ging hier om de opvang van kinderen van geïnterneerde NSB-ers, zo'n drieduizend kinderen uit Drenthe zelf en nog een aantal groepen uit andere provincies. Daartoe moesten noodkindertehuizen worden ingericht en voor de dagelijks levensbehoeften worden gezorgd. In september 1945 waren reeds vijfendertig noodtehuizen gerealiseerd.⁶³ Het Militair Gezag plaatste de bijzondere jeugdzorg onder zijn gezag. Dat betekende dat Boer, hoofd van Instituut voor Jeugd- en Ontwikkelingswerk, tot tweede reserveluitenant in het Nederlandse leger werd bevorderd om haar taken goed te kunnen vervullen.

In december 1945 werd de jeugdzorg door het Militair Gezag overgedragen aan het Departement van Justitie. Daardoor ontstond een nieuw probleem. Terwijl de vereniging in de eerste maanden na de oorlog met moeite "de chaos en wildheid" op het gebied van de bijzondere jeugdzorg had weten te beteugelen, kreeg ze nu te maken met "het gevaar van verambtelijking". Den Haag wilde voor de bijzondere jeugdzorg tien streekspectrices benoemen. Op deze wijze hoopte de regering dat het toezicht op de kinderen, ondergebracht bij pleeggezinnen, op een meer ambtelijke en deskundige wijze zou geschieden.⁶⁴ Deze maatregel zorgde voor een korte competentiestrijd tussen de overheid en de Centrale Vereeniging die de laatste in haar voordeel wist te beslechten. De vereniging verdedigde haar werkteerrein met het argument dat er in de Drentse samenleving nog steeds een met zorg en hulp van vrijwilligers opgebouwd verantwoordelijkheidsgevoel leefde, dat echter door de centralistische maatregel van de overheid dreigde te verdwijnen.

Naast deze bijzondere activiteiten werd er hard gewerkt om weer met de eigen activiteiten te beginnen. Maar eerst moest er puin geruimd worden, in de woorden van Talma. De bezittingen van de vereniging werden uitvoerig geïnspecteerd, waaruit bleek dat de bezettingstijd ook aan de Centrale Vereeniging niet ongemerkt voorbij was gegaan. Bij een eerste rondgang door Boer en Talma bleek dat de gebouwen niet alleen in zeer slechte staat verkeerden maar dat ook het grootste deel van de inventaris was verdwenen. De medewerkers verzamelden zo goed en zo kwaad als dit ging de restanten opdat in ieder geval weer in één buurthuis met cursussen kon worden begonnen. Dit verliep evenwel niet probleemloos. In haar eerste werkverslag merkte Talma op dat de bevolking moest wennen aan de terugkeer van de medewerkers van de vereniging en zich in eerste instantie enigszins afwachtend opstelde. Daarbij kwam dat in een aantal gevallen plaatselijke commissies waren doorgeslagen met hun werk. Nu kregen zij weer te maken met de medewerkers van de vereniging. Men bleek niet direct bereid tot een herstel van de vooroorlogse samenwerking maar gaandeweg herstelden de verhoudingen zich, zoals bijvoorbeeld bleek uit de opgang van het Instituut voor Jeugd- en Ontwikkelingswerk. Toen dit zijn diensten weer aanbood, bleek de belangstelling opnieuw zeer groot. Men begon met kadervorming waaraan ondermeer de vertegenwoordigers van buurt- en dorpshuizen deelnamen. Ook allerlei kerkelijke verenigingen zoals de Federatie Zondagscholen, de Vrijzinnige Christelijke Jongeren Centrale en de Rooms-Katholieke Jeugdleidsters meldden zich aan voor scholing en onderricht. Vrouwenverenigingen als de Bond van Boerinnen en Andere Plattelandsvrouwen zochten ook weer contact met het Instituut dat op verzoek van de Bond vele lezingen en cursussen zou gaan verzorgen.

In 1941 had de bond te maken gekregen met een grote leegloop, omdat een deel van het bestuur wel met de Duitsers wilde samenwerking en een door de bezetter aangewezen

bestuurderslid in hun midden accepteerde. In 1942 hield zij officieel op te bestaan: ze werd opgenomen in de Landstand. Al vrij snel na de bevrijding volgde een heroprichting, tijdens een provisorische en besloten vergadering in een huiskamer te Assen op 30 oktober 1945.⁶⁵ Binnen enkele jaren na de oorlog was de bond echter uitgegroeid tot de grootste vrouwenorganisatie in het land en opnieuw werd zij voor de vereniging een belangrijke intermediair om met haar hulp vele vrouwen in de provincie te bereiken en van dienst te zijn op het gebied van scholing en culturele vorming.

De andere afdeling van de vereniging, de Dienst voor Kleuteronderwijs, pakte eveneens de draad weer op. Zij stelde alles in het werk om de verbouwing en de aanpassing van bestaande kleuterscholen in gang te zetten en daar waar mogelijk nieuwe filialen te stichten. De situatie verschilde echter met die van voor de oorlog. De Centrale Vereeniging was nu niet meer financieel verantwoordelijk, de zes gulden subsidie die ze voor de oorlog per leerling per jaar uitkeerde, kwam te vervallen. De gemeenten moesten nu zelf zorg dragen voor het benodigde geld. Deze wijziging in de subsidiëring van het kleuteronderwijs verhinderde echter niet dat er goede resultaten werden geboekt. In het midden van de jaren dertig had Drenthe zich al gunstig onderscheiden wat betreft dit soort onderwijs. In 1949 bleek uit onderzoek van het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen in de diverse provincies dat Drenthe opnieuw beschikte over de meeste faciliteiten op het gebied van het kleuteronderwijs. Ook op bestuurlijk gebied boekte de dienst een succes. In 1948 kwam een rijksregeling voor inspectie van het kleuteronderwijs tot stand en een medewerkster van de dienst, P.H. Woerlee werd benoemd tot rijksinspectrice voor het rayon Overijssel en Drenthe.

Hoewel de medewerkers in eerste instantie streefden naar voorzetting van de vooroorlogse activiteiten, bleek al snel dat het bestaande programma moest worden uitgebreid en aangepast. Dit werd veroorzaakt door de nasleep van de oorlog maar ook door bezorgdheid over de geestelijke gesteldheid van de moderne massamens en diens vermeende leegte. Na de eerste chaotische weken na de bevrijding volgden pogingen om de bevolking weer in het gareel te krijgen. Er ontwikkelde zich een stringent disciplineringsvertoog met een sterke ethische onderstroom dat gericht was op (moreel) herstel van de samenleving. De bevolking moest worden opgevoed tot maatschappelijke en persoonlijke verantwoordelijkheid. Herman de Liagre Böhl spreekt in dit verband van een cluster van moraliserings-thema's. In alle geledingen van politiek en wetenschap werd een morele verontrusting gevoeld over de zedenverwildering en het verlies aan normbesef mede door de oorlog maar ook, zoals al opgemerkt, door de komst van de moderne massasamenleving.⁶⁶ Met name de Nederlandse Volksbeweging speelde daarbij een interessante rol omdat haar appel tegelijkertijd ook de politieke boodschap van de doorbraak inhield: van een nieuw samengaan en een nieuw verantwoordelijkheidsgevoel met het gezin als steunpilaar van de vernieuwde samenleving. Deze doorbraak zou evenwel mislukken, zoals in de volgende paragraaf ter sprake zal komen. Hier moet worden opgemerkt dat een pedagogisch programma ontstond dat gericht was op maatschappelijke opvoeding. Zo werden de onmaatschappelijkheidsbestrijding aangevat en de begeleiding van de (fabrieks)jeugd die dreigde te ontsporen. Ook gezinsaanlegenheden stonden volop in de belangstelling.

Deze nieuwe thema's beïnvloedden ook het naoorlogse programma van de Centrale Vereeniging. Men ging aandacht besteden aan de zogeheten problematiek van de massajeugd. Dit bleek niet alleen een stedelijk fenomeen. Ook het platteland kende een ongeorgani-

seerde jeugd die zich niet liet opnemen in vereniging of club. Men vreesde voor verdere zedenverwildering en aantasting van gezagsverhoudingen die tot maatschappelijke desintegratie zou leiden. Al in 1946 wendden vertegenwoordigers van het Interkerkelijk Overleg Zuidoost Drenthe (IOZO-Drenthe) zich tot de Commissaris van de Koningin met een verzoek iets op dit gebied te ondernemen. De Centrale Vereeniging werd ingeschakeld, die vervolgens twee commissies samenstelde, één met een sociaal-pedagogisch karakter en de ander met een juridische signatuur. Met name de laatste commissie kwam met een uitgebreid rapport waarin ook repressieve maatregelen werden bepleit, wat aansloot bij de algemene opvatting dat repressief ingrijpen daar geoorloofd was waar harmonie en orde in gevaar kwamen.⁶⁸

De aandacht voor de fabrieksjeugd kwam tot uiting in de cursussen huishoudkunde die in 1947 weer van start gingen. De medewerksters van de vereniging begonnen toen ook met speciaal onderwijs voor fabrieksmeisjes, een voor Drenthe nog ongekend fenomeen. Al was er voor de oorlog wel nagedacht over onderricht aan de arbeidsters indien het tot een industrialisatie van de zuidoosthoek zou komen. Bähler-Boerma roemde de zorg van Philips voor het arbeidersmeisje en waarschuwde Linthorst Homan dat zo velen al waren bedorven door fabrieksarbeid. Nu richtte de vereniging zich op de meisjes die werkzaam waren bij ondermeer de N.V. Textill in Emmen, de Heemaf in Zwartemeer en de AKU in Emmer-Compascuum, terwijl zij ook de medewerksters van de al langer bestaande glasfabriek in Nieuw-Buinen onder haar hoede wilde nemen. Bovendien werden er cursussen voorbereid voor het vrouwelijke personeel van de Talensfabriek in Valthermond en voor arbeidsters van industriële vestigingen in Hoogeveen en Coevorden.⁶⁹

Nieuw was ook de betrokkenheid bij de onmaatschappelijkheidsbestrijding. In eerste instantie ging het om werkzaamheden in de Rijksevacuatie-kampen waar asociale gezinnen waren gehuisvest ter heropvoeding. Dit waren oorspronkelijk kampementen van de werkverschaffing die aan het begin van de oorlog werden gebruikt om een deel van de Rotterdamse bevolking te huisvesten. Zij hadden hun woningen moeten verlaten in verband met de aanleg van verdedigingswerken aan de Noordzeekust. Het deel waarvan de betrokken ambtenaren van het Bureau Afvoer Burgerbevolking dachten dat ze sociaal te zwak waren om bij andere gezinnen te worden ondergebracht, werd naar deze leegstaande kampen gestuurd, ondermeer in Ruinen, Linde, Ten Arlo en Echten. Deze kampen werden officieel Rijksevacuatie-kampen voor Oorlogsslachtoffers genoemd, maar in de volksmond heetten ze kampen voor asociale. Tamelijk ordeloos werden ook in andere steden ongewenste elementen opgepakt en naar Drenthe gestuurd, ter verbetering zoals het eufemistisch werd genoemd.⁷⁰

Vlak na de bevrijding werden opnieuw groepen Rotterdammers naar Drenthe gestuurd, ook weer als een vorm van evacuatie zoals de betrokken ambtenaren suggereerden. Het Ministerie van Binnenlandse Zaken dat verantwoordelijk was voor de kampen, aarzelde hoe nu verder te handelen met de kampen en haar bewoners. De minister besloot op aandrang van zijn ambtenaren de Rijksevacuatie-kampen om te zetten in Gezinsoorden voor Onaangepaste Gezinnen. Voorstanders van deze gezinsoorden hadden tijdens hun werk in de evacuatiekampen ontdekt dat in de volstrekte afzondering van de verschillende kampen, zonder negatieve invloed van buiten, de leden van het asociale gezin konden worden opgevoed tot volwaardige burgers.⁷¹ Dit vormingswerk wilden zij graag voortzetten in wat zij eufemistisch gezinsoorden noemden. De burgemeesters van de desbetreffende gemeen-

ten protesteerden tegen deze opvoedingskampen in hun gebied, omdat zij werden "opgescheept met het schuim der natie".⁷²

De medewerksters van de Centrale Vereeniging werd gevraagd om met name huishoudcursussen te verzorgen in deze kampementen. Ze stemden in, maar het bleek al snel een weinig verheffend werk. Het nut zou uitermate gering zijn, aangezien bij de meeste vrouwen geen besef aanwezig was dat naaien en koken tot de wezenlijke elementen van een goed huishouden behoorden. De meesten waren zo afgestompt dat ze niet in staat waren om zich geestelijk in te spannen. Bij het minste of geringste bleven zij weg.⁷³ Voor de medewerksters was dit alles zeer frustrerend. De cursussen kostten veel energie, terwijl ze het gevoel hadden weinig of niets te kunnen doen voor de vrouwen die zich in miserabele omstandigheden bevonden.

Naast deze inhoudelijke vernieuwingen kwam het ook tot belangrijke wijzigingen op het gebied van de organisatie zelf, die in het licht moeten worden gezien van de dan gevoerde politieke strijd over de rol van de overheid in het maatschappelijk leven en de plaats van het verzuilde initiatief. In feite betrof het een voorzetting van de vooroorlogse discussies over planning en ordening. Voor de Centrale Vereeniging zou het compromis dat uit deze discussies voortkwam, het einde inluiden van haar zelfstandig functioneren.

Van Centrale Vereeniging tot Stichting Opbouw Drenthe

Tijdens de oorlog werd reeds gesproken over het Nederland van na de bevrijding. In Sint Michielsgestel discussieerden de gijzelaars intensief over politieke en morele vernieuwing waarbij de elite het voortouw moest nemen en zelf het goede voorbeeld geven. Op deze wijze werd volgens P. de Rooy de traditie voorgezet die in Eenheid door Democratie en de Nederlandsche Unie tot uitdrukking was gekomen, alleen nu voorzien van een ethisch-religieuze fundering.⁷⁴ Dit vernieuwingsstreven leed echter schipbreuk. Na het beëindigen van de oorlog herrees het gehele vooroorlogse spectrum van partijen en organisaties. Het volle jaar dat de vernieuwers van de Nederlandse politiek lieten verlopen voor de algemene verkiezingen, werd door de confessionele partijen aangegrepen voor een verdere consolidatie.⁷⁵ De Nederlandse VolksBeweging verloor de verkiezingen. Er ontstond een rooms-rode coalitie die tot 1959 stand zou houden. Haar belangrijkste taak zag ze in de wederopbouw van het land.

De beide partijen waren al voor de oorlog nader tot elkaar gekomen in de verschillende orderingsdebatten waardoor het mogelijk werd om tot een beleidsmodel te komen dat de basis zou vormen van de verzorgingsstaat. Een staat waar de overheid gerechtigd is tot ingrijpen in het economisch-sociale krachtenspel van de samenleving om volledige werkgelegenheid, arbeidsrust en sociale zekerheid te garanderen en te bestendigen. Dit wordt ook wel het Keynesiaans compromis genoemd; het geldt als de belangrijkste politieke vernieuwing van na 1945.⁷⁶ Voor een deel gaat dit compromis terug op de denkbeelden van Sir William Beveridge waarmee de politici tijdens hun ballingschap in Engeland kennis hadden gemaakt. Beveridge begon zijn carrière als sub-warrant van Toynbee Hall in East End. Hij heeft zich toen gerealiseerd dat deze vorm van sociaal hulpbetoon als ouderwetse filantropie niet (meer) voldeed. De overheid zou verantwoordelijkheid moeten dragen voor het welzijn van de burgers. Deze gedachte vormde de basis van zijn invloedrijk rapport *Social Insurance and Allied Services* dat in 1942 verscheen en waarin Beveridge voor de

invoering van een sociaal verzekeringsstelsel dat de bevolking zou vrijwaardden van gebrek en neergang, veroorzaakt door ziekte, werkloosheid en ouderdom.⁷⁷ Het leek een antwoord van het 'vrije' westen op de totalitaire dreiging zoals ook het Atlantic Charter dat was. Een verdrag dat Churchill en Roosevelt in hetzelfde jaar dat Beveridge's rapport verscheen, afsloten en dat de beroemde *four freedoms* vastlegde waaronder *the freedom of want*, zo treffend verbeeld door de Amerikaanse illustrator Norman Rockwell in de vorm van een grote familie die gezamenlijk Thanksgiving viert aan een rijk gevulde tafel met kalkoen.

Kort na de bevrijding stelde de Nederlandse regering de commissie Van Rhijn in die voortgaand op de voorstellen van Beveridge eveneens vastlegde dat elke burger recht had op sociale zekerheid en dat de staat dat recht moest garanderen. Voor de oorlog had de regering voor elk voorstel tot sociale zekerheid een aparte rechtsgrond moeten creëren, nu werd dit door de rooms-rode coalitie als een overheidstaak, als een plicht van de staat erkend.⁷⁸ Interventie was geen discussiepunt meer, wel ontstond er een korte politieke strijd over hoe ver deze interventie mocht gaan. In 1945 dienden de socialisten een wetsvoorstel in dat de supervisie op het bedrijfsleven aan de centrale overheid toekende. Diverse partijen kwamen hiertegen in verzet met als gevolg dat het wetsvoorstel in de bureaulade verdween en dat binnen de coalitie meer ruimte kwam voor de katholieke visie op ordening en interventie. Dit leidde in 1950 tot de doctrine van het subsidiariteitsbeginsel.⁷⁹

De politieke ontwikkelingen van herstelde herzuiling en Keynesiaans compromis tekenden ook de opbouw van de sociale sector waar, juist omdat deze zo belangrijk werd geacht voor de wederopbouw en maatschappelijke opvoeding, eenzelfde strijd werd geleverd over de vraag wie het initiatief zou bezitten. Ook in kringen van het sociaal werk werd in eerste instantie gestreefd naar een ordening die de verzuiling zou doorbreken. Met name in kringen van het verzet zag men zichzelf een belangrijke rol spelen: "Er is maar een orde, de orde van het verzet". De sociaal-charitatieve organisaties van voor de oorlog, die al dan niet tijdens de oorlog in de illegaliteit waren gedrongen, wilden echter hun oude posities behouden, zij het met een nieuw elan in een nieuwe establishment.⁸⁰ Dit zou al snel tot wrijvingen en wederzijds wantrouwen leiden, zoals blijkt uit de onderhandelingen over de oprichting van het Nederlands Volksherstel, bedoeld om alle nationale krachten te bundelen en deze tot nog groter heil van de Nederlandse bevolking te laten functioneren.⁸¹

In de zomer van 1944 begonnen de besprekingen in bezet Nederland over de toekomstige samenwerking tussen de verschillende instellingen op sociaal gebied. De verzetsman Walraven van Hall, hoofd van het Nationaal Steunfonds (NSF), wist een Dienst voor Nationaal Herstel tot stand te brengen waarin ondermeer Het Rode Kruis, de LO, het NSF, de kerken, gemeentelijke diensten voor sociale zaken, armenraden en particuliere organisaties vertegenwoordigd waren. Het aandeel van de illegale groepen was hierin evident. In het reeds bevrijde zuiden lag de situatie anders. Daar had Het Roode Kruis het voortouw genomen tot de oprichting van de Nationale Hulpverlening aan Oorlogsslachtoffers, een organisatie waarin de oude particuliere en kerkelijke organisaties de boventoon voerden: de protestantse kerken, de katholieke organisaties en de armenraden maar ook de Unie Vrouwelijke Vrijwilligers en de departementen van Sociale Zaken en Binnenlandse Zaken werden bij de besprekingen betrokken. Verzetsorganisaties daarentegen waren niet uitgenodigd. Men wilde het verzet niet de plaats in het nieuwe bestel laten innemen die het zich zelf wel had toedacht. Door de gebrekkige communicatie tussen bezet en bevrijd Nederland en Londen bleef men verstoken van informatie over elkaars initiatieven op sociaal gebied.

Ondertussen was het College van Vertrouwensmannen betrokken bij het overleg over de hulpverlening aan de oorlogsslachtoffers. Het college schoof E.E. Menten naar voren als coördinator. In eerste instantie kwam vanuit het verzet kritiek op deze keuze omdat men hem als vertegenwoordiger zag van de oude orde. Uiteindelijk ging men toch akkoord en na gesprekken tussen ondermeer de dienst voor nationaal herstel en de Nationale Hulpverlening aan Oorlogsslachtoffers kwam een "morganatisch huwelijk" tot stand tussen de sociaal-charitatieve wereld en de illegaliteit.⁸² De oprichting van een nieuwe volksherstelorganisatie was eindelijk een feit.

Op 20 december 1944 werd de nieuwe hulpverleningsorganisatie Nederlands Volksherstel gedoopt. Het landelijke bureau van Volksherstel met M. Tjeenk Willink als Secretaris-Generaal werd in Den Haag gevestigd. Prinses Juliana bleek bereid om het voorzitterschap op zich te nemen. In iedere provincie moesten Volksherstelcomités komen die zich verantwoordelijk zouden stellen voor diverse werkzaamheden ten behoeve van de wederopbouw. Er waren evenwel geen richtlijnen opgesteld voor de organisatorische opzet van deze comités en de taakstelling bleek niet goed doordacht.⁸³ Ook Drenthe kreeg te maken met Volksherstel. Voor de Centrale Vereeniging betekende dit een onverwachte concurrentie terwijl Volksherstel, in tegenstelling tot elders in het land, zich geconfronteerd zag met een bestaande organisatie die allerlei zaken op maatschappelijk gebied reeds onder haar beheer had.⁸⁴ Om animositeit te vermijden werd Duinkerken, de waarnemend directeur van de Centrale Vereeniging, tevens tot voorzitter van de Drentse afdeling van Volksherstel benoemd.

De problemen ontstonden over de competentie van de stichting. Met name de kerkelijke organisaties in het zuiden vreesden een te grote inmenging van de rijksoverheid. De Utrechtse F.C.C. Baron van Tuyll van Serooskerken van Zuylen moest evenmin iets hebben van het gecentraliseerde Volksherstel: "Geen nationaal-socialisme en geen gecentraliseerd apparaat".⁸⁵ Met name de kritiek uit Brabant hield aan. Men wilde daar een autonome provinciale afdeling die van onderaf werd opgebouwd. In wezen ging het meningsverschil over de reikwijdte van de overheidsinvloed en de plaats van het particuliere, kerkelijke initiatief. De dominantie van de rijksoverheid zou leiden tot de in confessionele kringen gevreesde neutraliteit in geloofszaken. Tijdens de tweede vergadering voor de oprichting van Volksherstel in Brabant werd een aantal voorwaarden geformuleerd waaronder de provincie akkoord zou gaan met de oprichting van een provinciale afdeling.⁸⁶ Uiteindelijk wist men een compromis te sluiten waarin een zelfstandig Brabants volksherstel werd erkend. Op 16 oktober 1945 werd Brabants Volksherstel gedeeltelijk op eigen voorwaarden opgenomen in de landelijke organisatie Nederlands Volksherstel.⁸⁷

Volksherstel zou de verwachtingen niet waar kunnen maken die het bij de oprichting had gewekt. De financiën lieten het niet toe, de nodige leidinggevende deskundigheid ontbrak en waarschijnlijk de belangrijkste reden was dat de overheid niet voldoende steun gaf. Daardoor kon Volksherstel niet uitgroeien tot een overkoepelende organisatie. Al in 1948 werd besloten tot liquidatie terwijl men naarstig zocht naar een alternatief. Daarmee was de doorbraak ook op het terrein van het sociaal werk mislukt. Koningin Juliana aanwezig op de liquidatievergadering sprak van Volksherstel als een noodgebouw dat voor velen in moeilijke tijden een toevlucht was geweest en dat bovendien de gelegenheid had geboden om de grondslagen voor blijvende nieuwbouw te leggen.⁸⁸ Die blijvende nieuwbouw zou de vorm krijgen van provinciale opbouworganen.

Binnen Volksherstel was reeds een voorzet gegeven tot de ontwikkeling van zulke opbouworganen naar aanleiding van de problemen rondom de stichting Maatschappelijk Werk ten Plattelande. Deze stichting zou op oneigenlijke wijze het initiatief op sociaal gebied naar zich toe hebben getrokken en zich tijdens de oorlog tot een gecamoufleerde overheidsdienst hebben ontwikkeld. De particuliere organisaties eisten na de oorlog 'hun' deel van het werk op het platteland weer terug.⁸⁰ Naar aanleiding van deze kwestie werd een voorlopige Commissie voor Maatschappelijk Werk ten Plattelande benoemd. Daarin hadden zitting J. Everts, de secretaris van de Armenraad te Amsterdam, J. van Doorn, het hoofd van de afdeling sociale bijstand van het ministerie van Sociale Zaken, P. van Driel, het afdelingshoofd van Sociale Zaken van het Landelijke Bureau van NVH, R. Honstra, de directeur van Stichting Gelderland voor Maatschappelijk Werk, J.H.J. Schouten, de directeur van CBVO, Gr.G. Smit, Inspectrice van het Landbouwhuishoudonderwijs, M. Tjeenk Willink, Secretaris-Generaal van Volksherstel, J. Vet, de secretaris van de drie centrale landbouworganisaties en Jaap Cramer. Deze commissie werd geacht een voorstel te formuleren hoe het maatschappelijk werk in de verschillende provincies moest worden georganiseerd in zo'n vorm dat overheid en particulier initiatief in harmonie zouden kunnen samenwerken.

In augustus 1946 presenteerde deze Commissie haar conclusies aan de minister van Sociale Zaken. De nieuwe organisatie moest stimulerend en samenbrengend optreden en niet zelf initiatieven nemen; de zelfstandigheid der betrokken organisaties moest volledig worden gehandhaafd en ook moest de organisatie een dienend karakter hebben en leemtes kunnen opvullen. Het was niet de bedoeling dat het een ambtelijk of overheidsorgaan werd maar slechts een semi-overheidsinstelling met de Commissaris van de Koningin als voorzitter. Er werd niet gestreefd naar een samengaan met afdelingen van het ministerie van Economische Zaken. Dan zou immers het gevaar dreigen dat alle aandacht zou uitgaan naar economische belangen. Kort en goed, de opbouworganen moesten een provinciaal karakter hebben en zich richten op het platteland en kleinere bevolkingscentra. Al de bovengenoemde voorwaarden waaraan de nieuwe provinciale opbouworganen zouden moeten voldoen, waren natuurlijk duidelijk geënt op de Drentse Centrale Vereeniging. De commissie eindigde haar rapport met de aanbeveling om de vereniging als een voorbeeld te nemen voor de nieuw te vormen opbouworganen.⁸⁰ Deze aanbeveling hoeft niet te verbazen gezien de prominente plaats die Cramer innam in deze commissie. In december 1946 kon minister Drees de leden melden dat de regering in grote lijnen akkoord zou gaan met haar voorstellen.

In 1946 en 1947 maakte Cramer in opdracht van Volksherstel een rondreis door alle provincies om het plan tot oprichting van opbouworganen te introduceren. Hij verdedigde het nieuwe initiatief door 'zijn' Centrale Vereeniging als succesvol voorbeeld aan te halen. De nieuwe opbouworganen zouden voornamelijk als een serviceorgaan opereren, bedoeld om andere instanties te ondersteunen, zodat confessionele organisaties geen angst hoefden te hebben dat hen het initiatief op sociaal gebied zou worden ontnomen. Hij noemde twee voorbeelden waarin de Centrale Vereeniging initiërend was opgetreden: de aanleg van de zo succesvol gebleken toeristische rijwielpaden en het laten verrichten van sociaal-wetenschappelijk onderzoek ten behoeve van de eigen werkzaamheden. Tegen dit soort activiteiten kon nauwelijks bezwaar worden gemaakt. Het waren in feite technische ingrepen die niets van doen hadden met levensbeschouwelijke kwesties. Toch maakten de katholieke provincies Limburg en Brabant bezwaar. En opnieuw, net als bij de oprichting van de afdelingen van Volksherstel, werd een compromis bereikt.

Om tegemoet te komen aan bezwaren van de confessionelen werd afgesproken dat de besturen van de nieuwe opbouworganen volgens het zogenoemde afspiegelingsbeginsel zouden worden samengesteld. Maar de tegenstelling in opvatting, verwoord door Cramer enerzijds en door P.C.J. van Loon als provinciaal directeur van het Brabantse Volksherstel en zijn "Brabantse punten" anderzijds, bleef bestaan en zou tot ver in de jaren vijftig de discussies over de organisatie van het maatschappelijk werk bepalen. Pas midden jaren vijftig, in 1955, kwam men tot een vergelijk, de zogenoemde pacificatie van Utrecht, waarin de relatie tussen overheid en levensbeschouwelijke instellingen geregeld werd. Het opbouworgaan werd toen omschreven als "een orgaan van het kerkelijk en particulier initiatief waarbij de overheid niet gemist kan worden".⁹¹

In 1947 werden er vijf provinciale opbouworganen opgericht: in Utrecht, Overijssel, Friesland, Zeeland en Noord-Brabant. De Stichting Gelderland voor Maatschappelijk Werk uit 1939 waar Cramer nog een tijdje had gewerkt, zette haar werkzaamheden voort en in het daarop volgende jaar ontstonden de Stichting voor Maatschappelijk Werk in Zuid-Limburg en de Stichting Provinciaal Opbouworgaan Limburg. In 1949 fuseerden de VOG en De Groninger Gemeenschap en vormden een nieuwe stichting: de Stichting Groningen voor Sociaal en Cultureel Werk.⁹² In 1948 viel het doek voor de Centrale Vereeniging. Ze werd omgezet in de Stichting Opbouw Drenthe en in datzelfde jaar ontving de Centrale Vereeniging, nu Stichting Opbouw Drenthe, naast de gebruikelijke rijksbijdragen ook provinciale subsidie.

De situatie van de Stichting Opbouw Drenthe in een nieuw politiek krachtenveld: "Een gelijke behandeling is slechts dan rechtvaardig indien zij voor allen hetzelfde betekende"

Met de omvorming van de oude vereniging tot de Stichting Opbouw Drenthe begon een nieuwe fase in de geschiedenis van het maatschappelijk werk. Evenals in de jaren dertig werd deze ingeluid door een bestuurswijziging. Jaap Cramer werd in 1951 benoemd tot Commissaris van de Koningin in Drenthe. In eerste instantie wilde hij de benoeming niet accepteren en noemde twee andere kandidaten: Schermerhorn en Kamerlid J.A. Jonkman. Toen deze weigerden, besloot Cramer alsnog de functie te aanvaarden.⁹³ Ook in 1927 had hij geaarzeld, maar omwille van zijn vader, toch Linthorst Homan benaderd. Wellicht heeft hij gehoopt op het ministerschap van het nieuwe departement Maatschappelijk Werk dat in 1952 werd opgericht. Ondanks deze bestuurswisseling bleef hij nauw betrokken bij Opbouw Drenthe. Hij zou van 1952 tot 1954 zelfs een dubbelfunctie vervullen: hij was voorzitter van het dagelijks en het algemeen bestuur van Opbouw Drenthe en bleef daarnaast voorzitter van het College van Directeuren.

Voor Jo Boer die als directeur van Opbouw de algemene leiding in handen had, was deze naoorlogse periode een enerverende en tegelijkertijd ook zeer moeilijke periode. Als directeur kreeg ze te maken met belangrijke wijzigingen die het werk van de stichting een heel ander aanzien en inhoud gaven. De stichting was verworpen tot een vergaderclub concludeerde Boer.⁹⁴ De goede oude tijd van het Opbouw-Fordje waarmee zij en haar medewerkers de plaatselijke gemeenschappen bezochten, was definitief voorbij. De vergaderzaal was nu de plaats waar het allemaal moest gebeuren en deze leek in niets op de besloten huiskamer in dorp of gehucht waar vroeger regelmatig het informele overleg werd gevoerd met

de betrokkenen bij de werkzaamheden van de vereniging. Naast deze bestuurlijke activiteiten wist Boer zich ook op wetenschappelijk gebied te ontplooien. Ze schreef zoals hierboven reeds is opgemerkt, een aantal toonaangevende studies op het gebied van het maatschappelijk opbouwwerk naar aanleiding van haar studiereis naar Amerika. Tijdens deze reis in 1949, mogelijk gemaakt door de Marshall-hulp, maakte ze kennis met het Amerikaanse maatschappelijk werk in plattelandsomgevingen, het zogenaamde *community organization in rural areas*. In 1957 verscheen haar standaardwerk over deze vorm van opbouwwerk waarin ze de Amerikaanse aanpak van gemeenschapsorganisatie in Nederlandse termen vertaalde. Ze maakte bij het schrijven ook gebruik van haar jarenlange praktijkervaring in Drenthe, waar de gemeenschapsorganisatie in feite al lang voor de Tweede Wereldoorlog, zij het in rudimentaire vorm, werd nagestreefd. Nu kreeg dit opbouwwerk een wetenschappelijk fundament en voor hele generaties maatschappelijk werksters die werk op het platteland ambieerden, waren de studies van Boer verplichte lesstof.

De nieuwe stichting kreeg aangepaste statuten die overeenkwamen met die van haar zusterorganisaties, de andere provinciale opbouworganen. Haar doelstelling luidde: "Het bevorderen van overleg en samenwerking tussen particuliere instellingen werkzaam op sociaal-cultureel gebied en de overheid, het stimuleren van het oprichten van nieuwe organisaties en het uitbrengen van adviezen, het nemen van initiatieven en het verrichten van onderzoek".⁴⁵ Deze laatste doelstelling, waar Cramer reeds voor de oorlog een aanzet toe had gegeven, zou moeten worden verwezenlijkt door een nieuw personeelslid, de jonge socioloog Van Burg die naast Boer en Cramer het dagelijks bestuur kwam versterken. Zijn komst leidde al vrij snel tot verschil van mening over de wijze waarop Opbouw Drenthe zich moest ontwikkelen. Waar Van Burg een grotere professionaliteit nastreefde, wilden Cramer en Boer een meer behoudende koers varen met respect voor de particuliere initiatieven en het vrijwilligerswerk. Met deze groepen, zoals de boerinnenbond, hadden ze vandoord samengewerkt en ook na de Tweede Wereldoorlog maakten beide organisaties gebruik van elkaars diensten. Dit soort contacten binnen de Drentse samenleving wilden Boer en Cramer niet zo maar opgeven. Daarnaast moest er enige terughoudendheid worden betracht ten aanzien van de verzuilde instellingen om deze niet het gevoel te geven dat hun aanspraken werden betwist. In 1954 vertrok Van Burg en werd F. J. Wanninkhof aangesteld, eveneens socioloog. Hij ging wat voorzichtiger te werk, maar wist wel binnen het jaar een uitgebreid onderzoeksteam op te bouwen dat ondermeer onderzoek zou verrichten naar de positie van fabrieksmeisjes en naar de situatie van de gerepatrieerden waarvoor de stichting de speciaal zorg op zich had genomen.⁴⁶ Cramer zou in een terugblik opmerken dat in deze periode de onderzoekers "als bijen op Drenthe afkwamen".

Opnieuw werd ook de veenbevolking bestudeerd en hun levenswijze onderzocht. Gastelaars signaleert dat deze generatie sociologen van vlak na de Tweede Wereldoorlog zich vooral richtte op de cultuursociologische problematiek van de modernisering, waarbij ze zich lieten inspireren door de studies van "de founding fathers der sociologie". Met name het werk van E. Tönnies leek bruikbaar om de ontwikkelingen in het naoorlogse Nederland te begrijpen waar de rurale gebieden te maken kregen met versnelde industrialisatie die traditionele gemeenschappen in versneld tempo erodeerde. De sociologen vreesden instabiliteit, wanorde en verlies aan normbesef. Het was niet voldoende om door sociale verzekeringen en voorzieningen maatschappelijke randvoorwaarden te creëren, er moest ook actief gewerkt worden aan de normatieve aspecten van sociale zorg en voorzorg, wilde men de kwalijke gevolgen van deze industrialisatie zoveel mogelijk neutraliseren.⁴⁷

De sociologen verenigden zich in nieuwe onderzoeksinstituten zoals het neutrale instituut voor Sociaal Onderzoek van het Nederlandse Volk (ISONEVO), het latere interuniversitaire SISWO en het Sociologisch Instituut van de Nederlandse Hervormde Kerk (SINHK) en het Katholiek Sociaal-Kerkelijk Instituut (KASKI). Bij het eerste genoemde instituut waren onder anderen betrokken W. Banning, J.P. Kruijt, A. Oldendorff en Sj. Groenman, grote namen op het gebied van studies naar de gevolgen van de modernisering van het platteland. Met hun onderzoeken legitimeerden deze sociologen de interventie van de overheid en begeleidden ze het proces van beheerste modernisering. De maatschappelijke problemen werden gedepolitiseerd door een sterke nadruk op instrumentele oplossingen van de problemen die zouden voortkomen uit de modernisering van het platteland.⁹⁸

Het ISONEVO was een van de instituten die onderzoek verrichtten naar de veenbevolking in de zuidoosthoek en naar de cultuursociologische problematiek van deze regio, die moest worden voorbereid op een door de rijksoverheid aangestuurde industrialisering. Of deze onderzoeken nu zoveel nieuws aan het licht brachten, is de vraag. Ze bezitten eenzelfde grondtoon als de veenenquêtes en de verhalen van Braak-Hekke en De Weerd van ruim een halve eeuw terug. Deze bronnen kunnen gelezen worden als een poging het leven en werken van deze marginale groep zichtbaar te maken waarbij het perspectief van de gene die de vragen stelde, bepalend was voor wat er in de enquête naar voren kwam zoals ook al in hoofdstuk 1 is aangegeven. Bij deze moderne sociologische onderzoeken lijkt hetzelfde mechanisme aanwezig. Ook nu spelen de preoccupaties van de onderzoekers en hun ambivalenties ten aanzien van de moderne samenleving een zeer grote rol en deze bepalen hoe de veenarbeiders worden gekarakteriseerd, zij het dat nieuwe woorden worden gebruikt als asociaal en onmaatschappelijk. De conclusies van de onderzoekers luiden dat de veenarbeiders niet bekwaam, geestelijk onvolwassen en onderontwikkeld waren. Dat zij bij gebrek aan kennis en kunde nauwelijks aandacht besteedden aan de opvoeding van hun kinderen, al vormde het gezin wel een hechte kern. Dit had alles te maken met het verleden: men kon immers alleen als solidaire familie overleven in het veen. Opnieuw werd opgemerkt dat de veenarbeiders niet pasten in de moderne burgerlijke beschaving en zeker nog niet rijp waren voor de modernisering waarop zij moesten worden voorbereid.⁹⁹ Er is toch een verschil met de vroegere verhalen en enquêtes: een deel van de oorspronkelijke veenarbeiders realiseerde zich hun bijzondere positie en was trots op de eigen identiteit die duidelijk anders was dan die van de burgers. Zij wensten geen verandering of aanpassing.¹⁰⁰

Daarmee lijkt het oude verhaal van de temporele dynamiek opnieuw verteld. Drenthe is nog niet bij de tijd, het is anders en dient te worden begeleid bij het binnentreden van de moderne wereld en de moderne tijd. Nu is het de overheid die deze taak naar zich toetrekt en een sociaal-economisch beleid uitzet vanuit de voor die tijd zo typerende idee van de maakbaarheid, waarbij de hoop is gevestigd op de wetenschap die haar daarbij terzijde moet staan. Dit idee van maakbaarheid werd bevestigd door de politiek van de overheid inzake de stimulerings- of ontwikkelingsgebieden waartoe ook de zuidoosthoek werd gerekend.

Na de Tweede Wereldoorlog begon de opbouw van Nederland. Binnen de rooms-rodde coalitie was interventie geen discussiepoint meer, zoals in de vorige paragraaf is beschreven, wel de wijze waarop. Nadat de plansocialisten waren teruggedrongen met de Wet op de Bedrijfsorganisatie, kwam het zwaartepunt van het economische beleid te liggen bij "verantwoordelijke zelfwerkzaamheid", waarbij de regering het als haar taak zag om de industrialisatie te bevorderen.¹⁰¹ De plannen van het kabinet Drees met de katholieke minister

van Economisch Zaken, J.R.M. van den Brink, sloten goed aan bij de voorwaarden van het Europees Herstel Plan (de Marshall-hulp) waarin gesteld werd dat de overheid niet als ondernemer mocht fungeren bij de opbouw van de industrie. Met behulp van de Marshalldollars kon een deel van de rooms-rode ontwikkelingsplannen worden uitgevoerd waaronder de hulp aan zuidoost Drenthe.

Evenals als in de jaren twintig werd na de Tweede Wereldoorlog in de pers uitgebreid verslag gedaan over de malaise in de veenstreek waar de turfindustrie op sterven na dood was. Opnieuw werden de veenarbeiders beklaagd en hun ellende beschreven. En opnieuw werd gevraagd om steun, met name door de socialisten die zich ook in jaren twintig en dertig om de veenstreek hadden bekommerd. Deze keer besloot de overheid wel tot rigoureuze maatregelen. Het Ministerie van Economische Zaken stelde een onderzoek in en Van den Brink wilde weten of er nog meer van dit soort achterstandsgebieden waren. Het onderzoek naar de situatie in de zuidoosthoek werd maatgevend voor andere regio's. Drenthe was weer de maatstaf van ellende en achterlijkheid. Maar het kan verkeren want naar aanleiding van dit onderzoek verscheen in 1950 het rapport *Landelijke spreiding der industrialisatie door regionale concentratie* dat resulteerde in de Wet Ontwikkelingsgebieden van 1951 die een aantal kerngemeenten aanwees die op speciale steun en begeleiding van de overheid konden rekenen. Onder de uitverkoren gemeenten waren Emmen-dorp en Klazienaveen. De steun zou ondermeer bestaan uit subsidies voor verbetering van sociale voorzieningen, invoering van vestigingspremies en het verstrekken van migratiepremies voor werklozen.¹⁰²

Hoewel zij in eerste instantie nauwelijks was gekend in de plannen, reageerde de gemeenteraad van Emmen enthousiast. Het opbouwwerk kon beginnen en de modernisering zoals Linthorst Homan die tot stand had willen brengen leek nu te worden verwezenlijkt. Er ontstond het wonder van Emmen: het dorp bloeide als nooit tevoren, zo wist de pers te melden. Tegelijkertijd gebeurde echter datgene waarvoor Linthorst Homan toentertijd had gevreesd: de overheid liet zich weinig gelegen liggen aan de lokale bestuurselite en stelde zich dwingend op zodat de politieke autonomie "chronisch ondermijnd" werd.¹⁰³ Toch zou het beleid van de rijksoverheid Emmen geen windeieren legde.

Voor de Stichting Opbouw Drenthe betekende de komst van de dirigistische overheid en van de zich sterk profilerende verzuilde instellingen, die het optreden van deze nieuwe, actieve overheid met enig argwaan bekeken, dat ze als nieuw opbouworgaan haar plaats moest zien te behouden en haar bestaan diende te bewijzen. Er was duidelijk een ander krachtenveld ontstaan dat werd bepaald door rijksoverheid, verzuilende instellingen en een professioneel kader van sociologen en maatschappelijk werkers die een eigen beleid nastreefden. Dit kwam ondermeer tot uiting in de wijze waarop de commissies van de stichting moesten worden benoemd. Het voldeed niet meer om vanuit Opbouw zelf de vertrouwenspersonen voor besturen en commissies van de stichting te vragen. De organisaties wilden nu zelf bepalen wie uit hun midden als afgevaardigden zitting zouden nemen in de commissies van Opbouw. Het ging niet meer om specifieke individuen maar om vertegenwoordigers van organisaties, zoals de vier provinciale bureaus op levensbeschouwelijk grondslag maar ook om afgevaardigden van de vakbeweging, van landbouworganisaties en van de industrie. Ook namen de inspecteurs van volksgezondheid, leden van de Gedeputeerde Staten, het provinciale hoofd van het Ministerie van Maatschappelijk Werk en een vertegenwoordiger van de Drentse afdeling van de VNG benevens verschillende vrouwenorganisaties deel aan het overleg. Waar voor de oorlog bijna altijd de sleutelfiguren van de

lokale gemeenschappen werden gevraagd om zitting te nemen in de diverse commissies van de vereniging, daar werden nu professionele bestuurders van de grote organisaties benoemd. De persoonlijke binding werd vervangen door een deskundigenoverleg tussen de verschillende groeperingen dat een meer formele vorm kreeg.

Ook de plaatselijke commissies die voor de oorlog nog zo trots oog en oor van de Centrale Vereniging werden genoemd en via welke de maatschappelijke hulpverlening verliep, bleken niet meer te voldoen. Steeds vaker werden maatschappelijk werksters in dienst van gemeentelijke en kerkelijke organisaties aan hun gelederen toegevoegd. De maatschappelijk werksters vonden de commissies als schakel tussen hen en de gemeentelijke sociale diensten overbodig.¹⁰⁴ Daarmee ontstond een geheel geprofessionaliseerd maatschappelijk werk, verbonden aan de gemeenten of aan levensbeschouwelijke instellingen. Voor de Stichting Opbouw Drenthe leek er weinig meer te doen dan overleggen en onderhandelen. Ze raakte de centrale positie kwijt die de Centrale Vereeniging voor de oorlog had ingenomen. Ze werd gedwongen zich te heroriënteren op haar taak als neutrale organisatie, ingeklemd tussen de rijksoverheid en de levensbeschouwelijke organisaties. Dit toonde zich overduidelijk in de problemen rondom het jeugdwerk

De vanzelfsprekendheid waarmee de vereniging voor de oorlog het jeugdwerk had georganiseerd kwam begin jaren vijftig ter discussie te staan. In tegenstelling tot de vooroorlogse situatie moest Opbouw alles in nauw overleg regelen met de andere betrokken organisaties, die bij iedere maatregel eerst de achterban wensten te raadplegen, tot ergernis van Boer.¹⁰⁵ Eveneens moest Opbouw zich tegenover de overheid verdedigen. Deze kwam in 1951 met de onverwachtse beslissing om de financiering van het jeugdwerk en het maatschappelijk werk gelijk te stellen met die van de opbouworganen waardoor Opbouw haar zelfstandig beleid ten aanzien van welzijnswerk niet meer zou kunnen voortzetten. Cramer en Boer reisden naar Den Haag waar zij een gesprek hadden met de minister van Maatschappelijk Werk Marga Klompé. Cramer, zeer geëmotioneerd, wees op het onrecht dat Opbouw werd aangedaan en verloochende zijn afkomst niet door de huis-theoloog van De Kring van Christelijke Politiek uit de jaren dertig, Emil Brunner te citeren die stelde dat "een gelijke behandeling slechts dan rechtvaardig was indien zij voor allen hetzelfde betekende".¹⁰⁶ Gezien zijn stemming vreesde de minister dat Cramer er in zou blijven en liet hem en Boer vertrekken met de toezegging dat ze de zaak zou regelen. Later herinnerde Cramer zich nog dat hij en Boer in de trein op weg naar huis een glas sherry hadden gedronken op de goede afloop.¹⁰⁷

De gewraakte regeling zou op den duur toch worden doorgevoerd. Uit die beslissing kan worden geconcludeerd dat de overheid had besloten het sociaal werk zo veel mogelijk via de verzuilde instellingen te laten verlopen. Zo restte Opbouw slechts de rol van overlegorgaan tussen de overheid en de confessionele organisaties: een vergaderclub, om de woorden van Boer nogmaals te citeren. De ironie wil dat zij het concept van *community organization* wetenschappelijk wist te onderbouwen maar zag gebeuren hoe dit idee in de praktijk stuk liep op de verzuiling. Haar voorstel van professionalisering van een regionaal opbouwbeleid leek ondergeschikt gemaakt te worden aan de verzuiling maar uiteindelijk zou het op "gefilterde" wijze alsnog worden uitgevoerd zodat de paradox tussen professionalisering en verzuiling toch nog werd opgelost.¹⁰⁸

Voor Drenthe betekende de ontwikkeling na de Tweede Wereldoorlog, het wonder van Emmen was daarvan het bewijs, dat de provincie nu eindelijk was opgenomen in de stroom van de moderne tijd, door de rijksoverheid afgedwongen. Daarmee verdween echter wel de eigenheid van een initiatief als de Centrale Vereeniging dat typisch Drents en typisch regionaal was georiënteerd en tegelijkertijd een landelijke dimensie bezat in die zin dat de vereniging liet zien hoe in de decennia na de eerste wereldoorlog werd gedacht over de organisatie van het sociaal werk. Drenthe nam inmiddels geen aparte positie meer in, het was eindelijk 'bij de tijd'.

Conclusie

Modernisering is recentelijk het eigenlijk pathos van de naoorlogse westerse beschaving genoemd waarvan de wortels teruggaan tot lang voor de Tweede Wereldoorlog.¹ De naoorlogse modernisering is op verschillende manieren bestudeerd in een poging de transformaties van de samenleving te duiden en het ontstaan van nieuwe fenomenen als politieke openbaarheid te beschrijven. Daarbij is afstand genomen van het monolithische begrip dat in oudere studies werd gehanteerd. Aansluitend bij buitenlandse onderzoeken worden de ontwikkelingen in de verschillende sectoren nu onderzocht en met elkaar in verband gebracht vanuit het idee van een ongelijkmatige groei.² De nieuwe moderniseringsonderzoeken hebben uitgewezen dat het tempo van ontwikkeling binnen de verschillende maatschappelijke sectoren nogal wisselt en een eigen dynamiek kent die soms in meer, soms in mindere mate werd beïnvloed door de ontwikkelingen in andere sectoren.³ Deze nieuw ontdekte temporele dynamiek van de modernisering schreef men uit in grafiek en tabel.⁴

De temporele verschillen beheersten niet alleen de lokale maatschappelijke ontwikkelingen maar speelden ook een rol op nationaal niveau waar de verschillende regio's van elkaar worden onderscheiden. Een modern aanzien dat bestaat uit een industriële of stedelijke bedrijvigheid kwam niet overal tegelijkertijd tot stand. De temporele verschillen van de modernisering zijn veelal verweven met (hiërarchische) kwalificaties als conservatief, traditioneel, modern en vooruitstrevend. Daarbij worden het ritme en de tijd van de stedelijke geïndustrialiseerde samenleving als maataangevend beschouwd. De functie van deze temporele duiding is de kern van de beeldvorming van Drenthe die in dit boek werd onderzocht

De beeldvorming over Drenthe laat zien hoezeer de modernisering van Nederland een tijdsprobleem met zich meebracht en -in de woorden van Taverne en Schuyt- fungeerde als "een voortdurende confrontatie van de afstanden en verschillen tussen sociale groepen, generaties en plekken".⁵ Het beleid ten aanzien van de provincie werd bepaald door een temporele paradox waarin Drenthe werd voorgesteld als jeugdig en toch oeroud.

Deze beeldvorming ontstond in de negentiende eeuw en bleef tot ver in de twintigste eeuw haar kracht behouden. Het ontwikkelingsperspectief op Drenthe refereerde aan het tegendeel van de moderniteit. Het gebied ging iets belichamen dat met name buitenstaanders misten in de geïndustrialiseerde, ontwikkelde wereld; een verloren arcadia omfloerst met nostalgie. De provincie werd begrepen als een residu van een oude tijd waar men van rust en ruimte kon genieten. Het temporele onderscheid met de nadruk op de provincie als een stilstaand gebied betekende echter ook dat Drenthe achterlijk en achtergebleven werd

gevonden. Voor de provinciale bestuurlijke elite vormde dit een probleem; zij wilden 'hun' provincie bij de tijd halen en hetzelfde moderne aanzien geven.

In dit boek is de modernisering van Drenthe onderzocht gerelateerd aan de geschiedenis van de Centrale Vereeniging. Ik heb drie vragen proberen te beantwoorden: was de oprichting van de Centrale Vereeniging een ad hoc crisismaatregel of vooral een onderdeel van een moderniseringpolitiek en welke rol speelde het specifieke imago van de provincie bij de pogingen Drenthe te moderniseren? Hoe dachten de initiatiefnemers de beoogde doelstelling van de vereniging te bereiken en welke politiek georiënteerde keuzes maakten zij daarbij. Waarom werd nu juist voor deze aanpak gekozen? En tot slot: wat betekende de keuze om het maatschappelijk werk bij dit opbouwproces te betrekken en welke bijdragen leverden vrouwen aan de ontwikkeling van het maatschappelijk werk in Drenthe en in de Centrale Vereeniging?

Provinciale bestuurders in Drenthe voerden een beleid dat gericht was op de modernisering van hun gebied. De manier waarop men dacht de opgang van Drenthe te bewerkstelligen kende een eigen traditie. De politiek van diverse Commissarissen van de Koning(in) vertoonden, zoals M. Duyvendak signaleerde, qua opzet en aanpak van de ontwikkelingsproblematiek de kenmerken van een verveningstrategie.⁶ Het land moest tot ontwikkeling gebracht worden, de infrastructuur verbeterd en de bestaansmogelijkheden verruimd. De nadruk lag op de sociaal-economische ontwikkelingen: "Hoe de hand op de juiste wijze aan de ploeg zou kunnen worden geslagen".⁷ Particulier en overheidsinitiatief gingen daarbij samen. Een tendens die versterkt werd door een afzijdige rijksoverheid en doordat de bestuurlijke bovenlaag zelf ook grote delen van het Drentse land in eigendom had.

Commissaris van de Koningin J. T. Linthorst Homan die in 1917 werd benoemd, vormde geen uitzondering op deze traditie. Hij kan beschouwd worden als telg van het "Asser herenbolwerk". Dit bolwerk bestond uit een aantal vooraanstaande families met een duidelijk liberale signatuur die Assen en Drenthe gedurende de negentiende eeuw beheerden en beheersten. Ook Linthorst Homan stelde alles in het werk om zijn provincie te verheffen waarbij hij in eerste instantie de negentiende-eeuwse verveningstrategie toepaste. Hij probeerde de ontginning van heidegronden op gang te brengen door de oprichting van een aparte ontginningsmaatschappij die deels was opgezet als een particulier project. Ook ondernam hij pogingen om nieuwe industrie naar Drenthe te halen. Hij vulde dit traditionele moderniseringsbeleid aan met een nieuw, modern element door de sociale initiatieven van de domineesvrouw Gezina Bähler-Boerma uit Paterswolde op te nemen in zijn beleid.

Haar initiatief om een dorps huis op te richten bood een voorbeeld hoe het sociale leven te bewerken ten dienste van ontwikkeling en verheffing. Geënt op het volkshuiswerk bracht zij met het dorps huis volksopvoeding in moderne vorm naar Drenthe, toegespitst op het plattelands karakter van de provincie. Gezina Bähler-Boerma legde de nadruk op scholing en onderricht. En hoewel de reikwijdte van het dorps huis beperkt was, was het initiatief een voorbeeld hoe met eenvoudige middelen kleine dienstencentra in een landelijke omgeving op te richten. Linthorst Homan pakte dit idee op en deed een poging het een plaats te geven in zijn beleid. Hij overlegde met Bähler-Boerma over een dorps huis plan voor heel Drenthe. Uiteindelijk leidde dit overleg tot de oprichting van een Centrale Vereeniging voor den, Culturelen, Hygiënischen en Oeconomischen Ophou van Drenthe.

Financieel werd het werk van de Centrale Vereeniging mogelijk gemaakt doordat de commissaris buiten de provincie aandacht vroeg voor de ellende die de veencrisis aan-

richtte. Daarmee bevestigde hij de beeldvorming van Drenthe als een achtergebleven gebied dat hulp nodig had. Het opbouw-initiatief kwam voort uit de op moderniseringsgerichte politiek van Linthorst Homan en paste in een langere bestuurlijke traditie in Drenthe. De 1920 begonnen veencrisis was eerder een argument dat werd ingezet om te bewijzen dat dit beleid echt nodig was dan het een oorzaak was voor een ad hoc beleid zoals veelal wordt verondersteld. In de beeldvorming over (het ontstaan van) de Centrale Vereeniging heeft de veencrisis wel een grote rol gespeeld. De dramatische foto's die mede door toedoen van Linthorst Homan in *Het Leven* en *De Prins* werden gepubliceerd golden als bewijs voor de stelling dat de Centrale Vereeniging een crisismaatregel zou zijn.

De geschiedenis van de veenstreek wordt tegenwoordig nog vaak geïllustreerd met deze persfoto's. Daardoor wordt ongewild het toenmalige mediaoffensief herhaald. De foto's van het noodlijdende veen weerspiegelden echter in eerste instantie het vertoog over de modernisering: ze brengen een contrast aan door de achterblijvers en de slachtoffers te tonen die de aansluiting met de moderne tijd hebben gemist. Daarmee bevestigen ze evenzeer het beeld van de achterlijkheid als het beeld van een moderne samenleving. Het idee van werkelijkheidswaarde van afbeeldingen moet in die zin worden gerelativeerd.

De oude beeldvorming over Drenthe als tegendeel van de moderne tijd hebben de bestuurlijke activiteiten diepgaand beïnvloed. En juist deze bestuurlijke activiteiten zijn van groot belang geweest voor de aanzetten tot een beleid gericht op modernisering. Het primaat van de economie als motor achter de modernisering dient voor de jongste periode enigszins te worden gerelativeerd. De komst van de meer actievare staat, "de wederzijdse doordringing van staat en maatschappij" in de woorden van Jan Romein, betekende nieuwe verzorgingsarrangementen maar ook een geleide economische politiek. Als een vervolg op de (sociale en economische) ordeningsdiscussies in de jaren dertig nam de overheid na de Tweede Wereldoorlog een leidende rol op zich en ontwikkelde industrialisatieplannen en streefde naar een geleide loonpolitiek. De naoorlogse staatsbemoeienis ten aanzien van de sociale zekerheid moet ook worden gezien als een reactie op de dreiging van de totalitaire staten in de hoop dat het zou bijdragen tot de ontwikkeling van een evenwichtige samenleving in materiële en immateriële zin. Daarbij moest een evenwicht worden gevonden tussen de overheid en het particulier initiatief. Dit tekende de ontwikkeling van het sociale zekerheidsstelsel en dit zien we ook terug in de geschiedenis van de Centrale Vereeniging zowel in de jaren dertig als in de jaren vijftig.

In de eerste jaren van de Centrale Vereeniging verscheen de provinciale overheid als opvoeder/verzorger. Sociale projecten werden met economische projecten verbonden opdat de bevolking beschermd en geholpen zou worden en zij naar een hoger beschavingspeil werd gevoerd zodat een economische inzinking kon worden voorkomen.¹⁶ Met andere woorden, de bevolking moest in de ogen van de bestuurders begeleid worden tot zij zich zelfstandig kon handhaven. Er was sprake van een patriarchaal opvoedingsideaal met liberale ondertoon. Het beeld van de (veen)bevolking was dat van onderontwikkeld en in politiek opzicht onnozel en dus gevaarlijk en het bevestigde het belang van ontwikkeling en sociale bijstand. Dit perspectief bepaalde de eerste jaren, 1925-1934, van de vereniging. Het provinciale bestuur nam het initiatief met de bedoeling dat op den duur particulieren de verantwoordelijkheid zouden dragen. Dan was het aan de overheid om terug te treden.

Deze koers veranderde onder het directeurschap van Cramer vanaf 1934. Hij koos voor een andere werkwijze die voortkwam uit een andere politieke visie. Het subsidiariteitsbe-

ginsel en de erkenning van het verzuilde karakter van de Nederlandse samenleving gaven enerzijds de overheid een blijvende verantwoordelijkheid, anderzijds verkregen de verzuilde instellingen een grote zelfstandigheid. Deze politieke koerswijziging onder Cramer tekende de ontwikkelingen in het interbellum op het gebied van de sociale politiek. Particuliere organisaties gingen zich op het terrein van de immateriële zorg steeds sterker profileren. Naast hun uitgaven ten bate van de bedeling, viel er ook een groei in de overige zorg waar te nemen.⁹ Geen van deze organisaties beschouwden bedeling overigens als hun hoofdtaak.¹⁰ Bedeling bleef uiteindelijk de verantwoordelijkheid van de rijksoverheid. Zij richtten zich op wat ook wel de begeleiding van maatschappelijke klassen werd genoemd, vanuit de gedachte dat men verantwoordelijk was voor de eigen groep. Deze ontwikkeling zien we terug in de werkwijze van de Centrale Vereeniging onder het directeurschap van Cramer. De vereniging wilde begeleiden en adviseren maar het initiatief zou bij de verzuilde groepen blijven. Dit model leek succesvol in die zin dat het een mogelijkheid bood om de samenwerking tussen overheid en particulier initiatief afdoende te regelen. De buurt-huizen werden het instrument om deze taakverdeling tussen overheid en particulier initiatief vorm te geven.

Na de Tweede Wereldoorlog besloot de landelijke regering tot oprichting van provinciale opbouworganen om de wederopbouw te bespoedigen. Deze nieuwe instellingen werden gemodelleerd naar de Centrale Vereeniging. Daarmee veranderde de positie van de vereniging, nu Stichting Opbouw Drenthe. Ze kreeg een plaats tussen de rijksoverheid en het sterk verzuild en gesubsidieerd particulier initiatief. Na de pacificatie van Utrecht waarin de relatie tussen de overheid en het particulier initiatief werd geregeld, werd duidelijk dat voor Stichting Opbouw Drenthe (slechts) de functie van intermediair was weggelegd. Ze werd een vergaderclub. De vereniging kreeg nu de vorm van een algemene koepelorganisatie.

In deze periode vormde de sociaal-economische modernisering kernpunt van het Haagse beleid. Er trad een nieuwe groep sociologen aan, de zogenoemde beheersingsdeskundigen.¹¹ Zij pleitten voor een beheerste en geleide modernisering zoals zij zich die in hun rapporten en studies voorstelden. Het negentiende-eeuwse, romantische beeld van een buiten de beschaving staande samenleving werd in deze *human enigeering*-rapporten omgevormd tot een wetenschappelijk verantwoorde streekanalyse en dit leidde tot een sociologie van de modernisering. Vanuit deze rapporten werd een sociaal-economisch beleid ontwikkeld ten aanzien van specifieke gebieden die nog in een achterstandspositie verkeerden. Ook Drenthe kreeg het predikaat van ontwikkelings- of stimuleringsgebied. Het werk, ooit begonnen door provinciale bestuurders via de Centrale Vereeniging, werd voortgezet door de rijksoverheid die nu zelf het initiatief nam. Daarmee werd de uiterste consequentie van de modernisering bereikt: de regionale inbreng werd ondergeschikt gemaakt aan het nationale beleid vanuit Den Haag. Dit beleid bezat zowel een economische als een opvoedende, morele dimensie. Dit laatste werd voor een deel gedragen door het maatschappelijk werk dat na de Tweede Wereldoorlog, volledig geaccepteerd, een centrale plaats innam in de constructie van de verzorgingsstaat. De beslissing om maatschappelijke werkmensen aan te trekken voor het werk in Drenthe was in het licht van deze naoorlogse ontwikkeling zeer belangrijk. Het gaf het maatschappelijk werk de mogelijkheid zich verder te specialiseren en te profileren binnen de sociale opbouwpolitiek. De geschiedenis van de Centrale Vereeniging toont dat de inzet van het maatschappelijk werk in modernisering al voor de oorlog vorm kreeg.

De oprichting van de Amsterdamse School voor Maatschappelijk Werk betekende een begin van de professionalisering van de sociale arbeid, waarbij men afstand nam van de ondoordachte filantropische zorg. In de jaren daarna volgde een verdere specialisatie van het maatschappelijk werk overeenkomstig de ontwikkeling van het sociaal zorgsysteem. Emilie Knappert als directrice van de toonaangevende Amsterdamse opleiding van maatschappelijk werk, probeerde praktijk en theorie met elkaar te verbinden en de opleiding een brede basis te geven. Zij inspireerde Bähler-Boerma stagiaires bij het nieuwe dorps huis in Paterswolde en later bij de Centrale Vereeniging aan te stellen. Drenthe bood het jonge maatschappelijk werk de mogelijkheid zich een nieuw werkteerrein toe te eigenen: het platteland.

Diverse vrouwenorganisaties en vrouwenclubs werden nauw betrokken bij het werk van de Centrale Vereeniging. Ze vormden een belangrijke intermediair en via deze organisaties en hun *local leaders* wist de Centrale Vereeniging een groot deel van de bevolking te bereiken. Van belang is daarbij dat het werk van de vereniging zich voor een groot deel richtte op vrouwen: de veenarbeidster, de echtgenote van de kleine boeren en het fabrieksmeisje. Zij werden belangrijk geacht in het moderniseringsproces, in de verheffing en ontwikkeling van de provincie: de veenarbeidster als nieuwe industriekracht, de echtgenote van de kleine boer als degene die verantwoordelijkheid droeg voor gezin en boerenbedrijf en het fabrieksmeisje als toekomstige huisvrouw en moeder. De modernisering die men bij de Centrale Vereeniging voor ogen had, werd geacht voor een groot deel via de keukentafel te verlopen.

De medewerksters van de vereniging gaven vanuit de basis dit specifieke maatschappelijk werk vorm en inhoud, gericht op de omstandigheden van de agrarische provincie. Vanuit hun praktijkervaringen ontwikkelden zij nieuwe methodieken. Dat is één van de redenen dat zij in de naoorlogse periode zelfbewust een eigen positie voor het maatschappelijk werk in de wederopbouwpolitiek en de organisatie van de verzorgingsstaat konden opeisen. De activiteiten van deze maatschappelijke werksters in de Centrale Vereeniging en in de buurthuizen waren in zekere zin voorbodes van de naoorlogse integratie van het maatschappelijk werk in modernisering. Ze formuleerden een nieuwe deskundigheid die de basis zou worden van het naoorlogse maatschappelijk werk *social engineering* op het platteland waarbij Drenthe eerst als proeftuin en later als voorbeeld voor de rest van Nederland fungeerde.

In de studie van Waaldijk over de geschiedenis van het maatschappelijk werk is gewezen op het verschil tussen de maatschappelijk werksters in Nederland en de social workers in Amerika. In tegenstelling tot hun Amerikaanse collega's lieten zij zich niet uit over de plaats van het maatschappelijk werk in de sociale politiek.¹² Ze concentreerden zich op verbetering van de kwaliteit van de individuele hulpverlening zonder zich expliciet te mengen in politieke debatten over sociale wetgeving of zorgarrangementen. Dit beeld stemt overeen met de situatie in Drenthe. Daar werd vanuit de basis het werk opgebouwd. Vanuit die politieke neutraliteit konden de maatschappelijk werksters zich op beleidsgebied manifesteren.

De opbouw van Drenthe stond in het teken van de modernisering die evenwel niet tot de grootscheepse veranderingen leidde die de bestuurlijke elite nastreefde, maar wel tot voorbeeld werd voor de rest van Nederland. Het concept van de Centrale Vereeniging en de samenwerking van diverse bestuurlijke en sociale gremia liet al in een vroeg stadium zien hoe gewerkt kon worden aan een beheerste modernisering. Drenthe bleek in dit opzicht moderner dan verwacht.

Noten

Inleiding

- 1 Broekman, *Sociale innovatie in Drenthe*.
- 2 Boer, 'Opbouw Drenthe in de veranderende Drentse samenleving'.
- 3 Boer, 'Vijftig jaar Opbouw Drenthe'.
- 4 Zie ondermeer Fr. Grijzenhout, *Feesten voor het vaderland; patriotse en Bataafse Feesten 1780-1806* Kunsthistorische reeks 3 (Zwolle 1989); N. C. T., van Sas ed., *Vaderland: een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam 1990); D. Carasso, *Helden van het vaderland. Onze geschiedenis in 19^e eeuwse taferelen verbeeld: de historisch galerij van Jacob de Vos Jacobszoon 1850-1863* (Amsterdam 1991); S. R. E Klein, *Patriots republikenisme: politieke cultuur in Nederland (1766-1787)* (Amsterdam 1995).
- 5 Camp, op den, 'Towards one nation. The province of Limburg and the Dutch nation during the eighteen-seventies'.
- 6 *Nederland in den goeden ouden tijd*, 109
- 7 Corbin, *Het verlangen naar de kust*, 353.
- 8 Mommaas, *Moderniteit, vrije tijd en de stad*, 25.
- 9 Aan het eind van de negentiende eeuw poogden wetenschappers als Ferdinand Tönnis, Max Weber, Georg Simmel de opvallende veranderingen binnen de westerse wereld te doorgronden. Zij ontwikkelden een aantal theoretische modellen waarbij ze met behulp van een reeks dichotomieën de ontwikkelingsgang poogden te karakteriseren. Door deze schematische benadering werd de modernisering voorgesteld als een onomkeerbaar, finalistisch proces. In de jaren vijftig van de twintigste eeuw werd de modernisering van de westerse wereld als voorbeeld voorgehouden aan de zogenaamde derde wereld. Daarmee kreeg de het begrip een sterke ideologische lading. In de jaren zestig en zeventig kwam hierop de nodige kritiek mede onder invloed van het dekolonisatieproces. Er werd gepleit voor een historisch gefundeerde sociologie van de modernisering zonder enige politiek connotatie of economische ideologie. Zie hiervoor onder meer: H. Wehler, *Modernisierungstheorie und Geschichte* en Van der Loo en Van Reijen, *Paradoxen van modernisering*.
- 10 Bieleman, *Boeren op het Drentse zand 1600-1910* en Bieleman, 'Landbouwgeschiedenis 1850-1945'.
- 11 Prakke, *Deining in Drenthe. Historisch-sociografische speurtocht door de 'oude lantschap', de achtste der zeven provincien*.
- 12 Boer, *Dorp in Drenthe. Een studie over veranderingen in mens en samenleving in de gemeente Zweeloo gedurende de periode 1930-1970* en Van Vegchel, *De metamorfose van Emmen. Een sociaal-historische analyse van twintig kostbare jaren, 1945-1965*.
- 13 Paping, *De extreme armoede van arbeiders in de Drentse venen in de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw. Mythe of werkelijkheid*. In dit verband kan ook nog de studie van Vincent Tassenaar genoemd worden die de biologische levensstandaard in Drenthe voor de periode 1815-1860 onderzocht en tot de conclusie kwam dat er nog geen sprake was van extreme armoede. V. Tassenaar, *Het verloren Arcadia*.
- 14 Van Doorn, 'De strijd tegen armoede en werkloosheid in historisch perspectief', 15.
- 15 Donzelot, *La police des familles*. Donzelot beschrijft hoe in de tweede helft van de negentiende eeuw nieuwe groepen deskundigen, zogenoemde professionele regimes, intervenieerden in het dagelijks leven van de burgers, daarmee het gezinsleven, de opvoeding, de echtelijke omgang, wooncultuur herstructureerden, gerelateerd aan normeringen als normaal en abnormaal.
- 16 Zie ondermeer De Regt, *Arbeidsgezinnen en beschavingsarbeid: ontwikkelingen in Nederland 1870-1940* en Dercksen en Verplanke, *Geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding in Nederland 1914-1970*.

- 17 Waaldijk, 'De verzorgingsstaat, een vrouwengeschiedenis'. In dit artikel wordt verwezen naar de studie van de Amerikaanse Linda Gordon *Heroes of their own lives*. Gordon beschrijft hoe in Boston van 1880 tot 1960 mishandelde vrouwen gebruik maakten van de interventies van het maatschappelijk werk om aan hun lot te ontkomen. Zij signaleert dat er geen sprake is van een eenzijdige benadering en dat er wel degelijk interactie plaatsvindt tussen hulpverlener en hulpzoekende. Door te wijzen op deze verhalen uit de dagelijkse praktijk, waar de maatschappelijk werkster en de cliënt elkaar ontmoeten, wil Gordon tot een andere voorstelling komen dan die van sociale controle en bevoogding waaraan maatschappelijke werksters zich schuldig zouden maken. In Nederland is deze benadering niet verder tot ontwikkeling gekomen. Verhalen van vrouwen zelf, van vrouwelijke en mannelijke cliënten, 'objecten' van het maatschappelijk werk, zijn nog steeds schaars en nauwelijks te boek gesteld. Uitzondering vormt het recent verschenen *De verzenen tegen de prikkels. Het verhaal van Stientje Bosklopper* door Smid-Bosklopper en Hillechie, *een leven van Van Wieren – Bosklopper*.
- 18 Nijenhuis, *Werk in de schaduw. Club- en buurthuizen in Nederland, 1892-1970*.
- 19 Bervoets, *Opvoeden tot sociale verantwoordelijkheid*.
- 20 Dudink, *Deugdzaam liberalisme*.
- 21 Waaldijk, *Het Amerika der vrouw*.
- 22 *Ibidem*, 36.

Hoofdstuk 1

- 1 Santegoets, 'Het verenigd koninkrijk 1815-1830', 215
- 2 Van der Woud, *Het lege land*, 37
- 3 *Ibidem*, 47
- 4 *Ibidem*
- 5 *Ibidem*
- 6 *De Aardbol Magazijn van hedendaagsche land en volkenkunde* 3 (1839) II.
- 7 Van Meerten-Schilperoort, *Het noorden van ons vaderland*
- 8 *Drenthe in vlugtige en losse omtrekken geschetst door drie podagrasten Van der Scheer, Boom en Lesturgeon*, 171
- 9 Essayist en Drenthe-kenner A Kleyn schreef begin jaren vijftig dat Drenthe een oud gebied was. Tegelijkertijd, zo vervolgt Kleyn alsof hij Van Meerten-Schilperoort citeert, zou Drenthe echter ook nog 'piepjong' zijn. Een jonge provincie die sinds kort 'na een slaap van eeuwen plotseling in enkele tientallen jaren is uitgegroeid tot iets volkomen nieuws'.
- 10 Kleyn, *De Drentse dorpen*, 5.
- 11 Havard, *De bedreigde grenzen Een togt door de provinciën Friesland, Groningen, Drenthe, Overijssel, Gelderland en Limburg*, 152.
- 12 *Ibidem*, 194-195
- 13 Geciteerd uit: Prakke, *Deining in Drenthe*, 2
- 14 Ameshoff, *Beschouwing van den tegenwoordigen toestand van Drenthe in gemeenzaame brieven*, 90
- 15 *Nederland in den goeden ouden tijd zijnde het dagboek van hunne reis te voet, per trekschuit en per diligence van Jacob van Lennep*, 109
- 16 Rijsbergen, 'Ontwerp tot vergrooting der stad Assen Een stedenbouwkundig plan uit de tijd van Lodewijk Napoleon', 68-69.
- 17 *Nederland in den goeden ouden tijd zijnde het dagboek van hunne reis te voet, per trekschuit en per diligence van Jacob van Lennep*, 130
- 18 Daas *De gezangen van Ossian in Nederland*, 11
- 19 *Ibidem*, 23
- 20 *Ibidem*, 93
- 21 Er waren verschillende variaties van dit gedicht in omloop. Het wordt door Van Meerten in haar *Reis door het koninkrijk der Nederlanden en het groothertogdom Luxemburg, voor jonge lieden* (1840) geciteerd maar ook door P. H. Witkamp in zijn artikel over Drenthe in *De Aardbol*, aflevering 3 uit 1839. In beide gevallen wordt het gedicht met kleine verschillen geciteerd
- 22 Van der Woud, *Het lege land*, 215
- 23 Smids, *Poesie Horat de art. Ut pictura, poësis erit*, 61.
- 24 Bakker, 'De opgravingen in het grote hunebed te Borger door Titia Brongersma', 108
- 25 *Ibidem*
- 26 Van der Woud, *De Bataafse hut*, 41
- 27 *Ibidem*, 40
- 28 Van Sas, 'Nationaliteit in de schaduw van de Gouden Eeuw, Nationale cultuur en vaderlands verleden 1780-1914', 89-91

- 29 Westendorp, *Verhandeling ter beantwoording der vragen welke volkeren hebben de zoogenaamde hunebedden gesticht?* 15
- 30 Van der Woud, *De Bataafse hut*, 47
- 31 Acker Stratingh, *Bijdragen over de hunebedden, voornamelijk over hunne stichters*, 2
- 32 Westendorp, *Verhandeling ter beantwoording der vragen welke volkeren hebben de zoogenaamde hunebedden gesticht?* 50
- 33 Ibidem
- 34 Holdijk, *Historische landschappen*, 27
- 35 Okken, 'Mr L. Oldenhuis Gratama en het behoud van de hunebedden', 67.
- 36 De Amicis, *Nederland en zijn bewoners*, 304
- 37 Bijmholt, 'Over de mooiheid van Drenthe', 78
- 38 Bowen, *De Nederlanden (gezien door de oogen eener Engelsche) Causerien over de elf provinciën II*, 68.
- 39 De Jong, *Natuur en kunst Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur*, 21 en 38.
- 40 Heldring en Graadt Jonckers, *De Veluwe*, 67
- 41 Van Lennep, *Verhandeling en Hollandsche duinzang*, 55
- 42 Ameshoff, *Beschouwing van den tegenwoordigen toestand van Drenthe*, 1-2
- 43 *Nederland in den goeden ouden tijd zijnde het dagboek van hume reis te voet, per trekschuit en per diligence van Jacob van Lennep*, 129
- 44 Citaat uit de toespraak van J. W. J. baron de Vos van Steenwijk bij de behandeling van de markenwet 15 april 1886. Handelingen der Tweede kamer II, 1886, 86e zitting, 15 april 1886.
- 45 Uitspraak van J. W. J. baron de Vos van Steenwijk tijdens behandeling markenwet.
- 46 Handelingen der Tweede Kamer II, 1886-1887, 86e zitting, 15 april 1886.
- 47 Demoed, *Mandegoed, schandegoed*, 26
- 48 Van der Woud, *Het lege land*, 218-219
- 49 Demoed, *mandegoed schandegoed*, 53
- 50 Ibidem, 54
- 51 Van der Woud, *Het lege land*, 217
- 52 Westendorp Boerma, *Johannes van den Bosch als sociaal hervormer*, 95
- 53 Huussen, 'Ideaal en praktijk 1818-1859', 19
- 54 Westendorp Boerma, *Johannes van den Bosch als sociaal hervormer*, 130-131
- 55 Geciteerd uit: Prakke, *Deining in Drenthe*, 60
- 56 Alstorpius Grevelink, *Statistiek van de provincie Drenthe*, 152
- 57 Ibidem, 155
- 58 Ibidem, 156
- 59 Bieleman, *Boeren op het Drentse zand*, 227
- 60 Demoed, *Mandegoed, Schandegoed*, 21
- 61 Handelingen van de Tweede Kamer II, 1884-1885, 56e zitting, 5 maart 1884
- 62 Demoed, *Mandegoed, schandegoed*, 83
- 63 Handelingen der Tweede Kamer II, 1884-1885, 55e zitting, 4 maart 1884
- 64 Handelingen der Tweede Kamer II, 1886-1887, 86e zitting, 15 april 1886
- 65 Bieleman, *Boeren op het Drentse zand*, 228
- 66 Petronelle Moens dichtte:
 "Aanschouw, bewonder, Landgenoot!
 Het menschelijk heil, dat hier ontsproot
 Het plan was Godlijk, eens door Van den Bosch ontworpen,
 Een nieuwe Schepping is ontstaan;
 De woestheid week voor 't golvend graan
 En 't eenzaam heidevlak praat met een reeks van dorpen".
- Geciteerd uit: Prakke, *Deining in Drenthe*, 89.
- 67 Bieleman, *De landbouw in de periode 1850-1945*, 566
- 68 Ibidem, 570
- 69 Ibidem, 566
- 70 Sillevs, 'Internationale roem', 24
- 71 De Bodt, 'Drenthe als romantisch ideaal', 30
- 72 De Leeuw, Sillevs en Dumas, *De Haagse School Hollandse meesters van de 19e eeuw*, 269.
- 73 Craandijk, *Wandelingen door Nederland*, 224
- 74 Ibidem
- 75 Verkaik (red) Jac. P. Thijsse, *Een leven in dienst van de natuur*, 37-46.
- 76 Ibidem, 62
- 77 Schiphorst, 'Op de heide', 130

- 78 Anoniem, 'Natuurschoon', 141
 79 Schiphorst, 'Op den Drentsche Esch', 92-93
 80 Ebbinga Wubben-van Nes, 'Drenthe', 20
 81 Ibidem
 82 Beyerinck, 'Het behoud van Drenthe's natuurschoon en het vreemdelingenverkeer', 42
 83 *Fotografie in Drenthe*, 27
 84 Polak, *Het kleine land in zijn groote schoonheid*, 79
 85 De Amicis, *Nederland en zijn bewoners*, 305
 86 Tot de oprichters van de DKM behoorden onder anderen A. W. van Holthe tot Echten, mr. J. A. G. baron de Vos van Steenwijk, Commissaris van de Koning, mr. J. Tonckens, lid van Gedeputeerde Staten, mr. H. J. Carsten, advocaat en notaris te Hoogeveen, mr. L. Carsten burgemeester te Hoogeveen en mr. L. A. Tonckens, burgemeester te Emmen als belangrijkste aandeelhouders, naast Amsterdamse investeerders als thesaurier J. Kalff. *Coert, Stromen en schutten, vaarten en voorden*, 196.
 87 Coert, *Stromen en schutten, vaarten en voorden*, 205
 88 Ibidem, 207
 89 Ibidem, 200
 90 Ibidem, 202
 91 *Vincent van Gogh Een leven in brieven*, 201.
 92 Van Gogh verbleef in Drenthe van september 1883 tot aan december 1883.
 93 *Van Gogh Een leven in brieven*, 201.
 94 De Weerd, *De "domeneer" van Turfland Tien jaren evangelisatie-arbeid in de Drentsche veenkoloniën*, 29.
 95 Braak-Hekke, *Evangelist in de venen*, 20
 96 Jonker jr, *Het morgenrood in de Drentsche Venen*, 88-89.
 97 Frieswijk, *Om een beter leven*, 43
 98 *Enquête gehouden door de Staatscommissie benoemd krachtens de wet van 19 januari 1890, Tweede afdeling: veenderijen* (zpl. en z j.).
 99 *Enquête gehouden door de Staatscommissie*, 8470
 100 Ibidem, 8129
 101 Ibidem, 8129
 102 Ibidem, 8324
 103 Ibidem, 8326
 104 Ibidem, 8511
 105 Ibidem, 8629
 106 Ibidem, 8629
 107 Van Eijl, *Het werkzame verschil*, 214
 108 Ibidem, 215
 109 Zie hiervoor de opmerkingen van S. Dudink over de industrie-enquêtes die evenzeer voor de veenenquêtes opgaan; Dudink, *Deugdzaam liberalisme*, 106.
 110 Van der Haer, 'De vervening vanaf 1850', 138
 111 Grever en Waaldijk, *Feministische Openbaarheid*, 110-111
 112 Gerding, 'De mythe van de veenarbeid'
 113 Schiphorst, 'Het "land van hei en struiken", voorheen en thans', 148-149
 114 Tassenaar, *Het verloren Arcadia*
 115 Duyvendak, 'Het Drentse provinciaal bestuur 1814-1914', 39

Hoofdstuk 2

- 1 Kadish, *Apostle Arnold*, 40.
 2 Ibidem, 229.
 3 Knappert, 'De studenten-settlement beweging', 79.
 4 *Persoonlijke bemoeiingen van meer ontwikkelden in 't belang van minder ontwikkelden*, 2
 5 Zie hiervoor: Dudink, *Deugdzaam Liberalisme* maar ook het artikel van Ido de Haan waarin de ogenschijnlijk tegenstrijdige politiek opstelling van M. W. F. Treub wordt verklaard met behulp van het idee van de opvoeding tot maakbaarheid: De Haan, 'Treub en de sociaal-democratisering van de maakbaarheid', 79.
 6 *Persoonlijke bemoeiingen van meer ontwikkelden in 't belang van minder ontwikkelden*, V.
 7 Bähler-Boerma, 'Maatschappelijk werk op het platteland', 68.
 8 Ibidem, 71.
 9 Ibidem, 68.
 10 Arends-Luinge en Domenie-Verdenius, 'Bähler-Boerma, Gezina (1874- 1953)', 17-20 en Broomans, 'De vrou-

- we van het Dorpshuis', 49-51.
- 11 Arends-Luinge en Domenie-Verdenius, 'Bähler, Louis Adriën (1867- 1941)', 13-16.
 - 12 *Huizen van Stand*, 331.
 - 13 Dankzij mevrouw drs. T. Domenie-Verdenius, beheerderster van het persoonlijk archief van de Bählers was het mij mogelijk om Lemferdinge nog in authentieke staat te bezichtigen. Zij maakte mij op verschillende opmerkelijke zaken attent waaronder de portretten in de bibliotheek van de Bählers en zij toonde mij ook Bählers apotheek.
 - 14 Windel, 'In herinnering ds. L. H. A. Bähler', *Ons Orgaan* 1 mei 1932 .
 - 15 Archief Lemferdinge, doos 32, brochure 24 maart 1892.
 - 16 De Vries, 'Duel met Hendrik Pierson. Mannelijke seksualiteit en de Nederlandse natie rond 1900', 25.
 - 17 Archief Lemferdinge, doos 15. Dit blijkt uit het dagboekje dat Bähler bijhield tijdens zijn reis naar Straatsburg.
 - 18 Archief Lemferdinge, doos 4. Werkschriftje Gezina Bähler-Boerma, gedateerd 1892.
 - 19 De titel van de dissertatie van Louis Bähler luidde *De Messiaansche heilsverwachting en het Israëlitische koningschap*.
 - 20 Jans, *Tolstoj in Nederland*, 169.
 - 21 Giesen, *Nieuwe geschiedenis. Het antimilitarisme van de daad in Nederland*, 10.
 - 22 Jans, *Tolstoj in Nederland*, 78.
 - 23 Archief Lemferdinge, doos 16. Bählers oproep verscheen in *Vrede. Orgaan tot Bespreking van de Praktijk der Liefde*, augustus 1898.
 - 24 *De Sociaal Democraat*, zaterdag 27 augustus 1898.
 - 25 De Rooy, 'De groote puzzles van onze maatschappij', 37.
 - 26 Jansen, 'Een onrustzaaier als predikant', 8.
 - 27 In het persoonlijk archief van Bähler bevindt zich een visitekaartje waarop Bähler aan de achterzijde heeft geschreven dat het artikel 'niet door hem was geschreven, noch door hem gewild'. RAD, Archief Lemferdinge, doos 4.
 - 28 In het persoonlijke archief van de Bählers bevinden zich enkele bestellingen voor De Wekker, kledingszaak in Den Haag. RAD, Archief Lemferdinge, doos 4.
 - 29 Giesen, *Nieuwe Geschiedenis*, 22.
 - 30 *Ibidem*, 24.
 - 31 *Ibidem*, 25.
 - 32 Archief Lemferdinge, doos 4.
 - 33 Levensbericht voor een bibliografisch woordenboek uit 1932 dat Bähler op aanvraag van de uitgever Nijhoff opstelde. RAD, Archief Lemferdinge, doos 4.
 - 34 Hetteema, De betekenis van Ortt voor de natuurgeneeswijze en voor de beweging in Nederland, 15-16.
 - 35 Aan het eind van zijn leven zou Bähler een groot deel van zijn gezichtsvermogen hebben verloren waardoor studie onmogelijk werd.
 - 36 Zie voor biografische schetsen van Emilie C. Knappert: themanummer van *De Schalm. Tijdschrift voor buurt- en buurthuiswerk* 22(1965) : M.de Meijer-van der Waerden, *Zoekt een ster niet te ver: ter herdenking van het honderdste geboortjaar van Emilie Charlotte Knappert 1860-1952* : M. Lunenberg, 'E.C. Knappert, "van allen vrij, aan allen dienstbaar"'
 - 37 Fontijn, *Trots verbrijzeld*, 32.
 - 38 Bähler-Boerma, 'Maatschappelijk werk op het platteland', 72.
 - 39 'De fabrieksenquête in Leiden 2', *Sociaal Weekblad* januari 1891, 4.
 - 40 Knappert, 'Wording en groei der Volkshuizen en Dorpshuizen in Nederland', 275.
 - 41 Swart, *Wellevenkunste*, 63.
 - 42 *Ibidem*, 70.
 - 43 Kreemers, *John Ruskin*, 5.
 - 44 Neij en Hueting, *De opbouw van een sociaal-agogische beroepsopleiding*, 48-49.
 - 45 *Ibidem*.
 - 46 Helsloot, J., *Floralia in Nederland in het laatste kwart van de negentiende eeuw*, 47.
 - 47 Het initiatief van Meyboom sloot aan bij het negentiende-eeuwse floralia-ideaal. Volgens de *Volksalmanak* van de Maatschappij van 't Nut tot het Algemeen uit 1877 zou douairière Backer te Zwolle haar bloemist R. Wind gemachtigd hebben enige bloemzaden 'aan lieden die tot de werkende stand behoorden' uit te reiken. Het jaar daarop werden de uit de zaden opgekweekte planten tentoongesteld en prijzen voor de mooiste exemplaren uitgereikt. Het idee achter dit initiatief was, om een aardige vrijetijdsbesteding voor de arbeidende stand te initiëren dat kroegbezoek zou verminderen. Tevens zou de arbeider door omgang met het siergewas een schoonheidszin ontwikkelen die immers de grondslag was voor de ware beschaving. Daarbij eiste de verzorging van de planten orde en regelmaat die het karakter ten goede zouden komen; Helsloot, *Floralia*, 4.
 - 48 De overige bestuursleden waren een ingenieur B. Wigersma, de tuinder D. Hesselink en de onderwijzeres J. Schaafsma.

- 49 Bahler-Boerma, 'Het dorps huis als plaatselijk centrum', 302.
- 50 Ibidem.
- 51 Ibidem, 291.
- 52 Archief Ons Dorpshuis, ingangsnr. 0656, inv. nr. 14.
- 53 Naast een handvol belangstellenden uit Paterswolde en Eelde waren de burgemeester Tonckens, de heren Tik-tak van de Groningse koffie- en thee firma en Louis Bahler aanwezig bij de opening.
- 54 Sandberg-Geisweert van der Netten, *Het groeide*, 137.
- 55 IISG, archief E.C. Knappert. In dit archief bevinden zich nog enkele foto's van dit reisje.
- 56 IISG, Archief School voor Maatschappelijk Werk, inv. nr. 9-10, gedrukte prospectus van lesprogramma uit 1915-1916.
- 57 Stagiaires te Paterswolde waren A. Guepin, M. Aptroot, E. Pentermann, E. van Doesburgh, W. Hartorff, S. Latorf, M. de Haas, allen ingeschreven bij de Amsterdamse School voor maatschappelijk Werk, IISG, archief School voor Maatschappelijk Werk, inv. nr. 9-10.
- 58 Archief Ons Dorpshuis, inv. 0656, nr. 37. De bibliotheekcommissie bestond uit E.J. Meyboom, de dochter van prof. H. U. Meyboom en L. Bahler, S. Tillema, R. van Wijngaarden, D. Hesselink. De samenstelling van ook deze commissie laat zien hoezeer het dorps huis werd beheerd en beheerst door een vaste groep mensen die de verantwoordelijkheid droegen voor de meeste activiteiten en die op verschillende manieren betrokken waren bij het onderwijs en de scholing. Uit de archieven van het dorps huis blijkt tevens dat er weinig doorstroming of verandering in de samenstelling van het bestuur en de leidinggevendenden plaats vond. Er was een vaste groep medewerkers die het dorps huis lang trouw bleef.
- 59 'Ons Huis in de Jordaan', 293.
- 60 Bahler-Boerma, 'Maatschappelijke werk op het platteland', 75.
- 61 Archief Lemferdinge, doos 14, lezing Bahler-Boerma in Loppersum 27 november 1924, handgeschreven document, pagina 3.
- 62 In 1903 werd de eerste Groene Kruis vereniging in De Wijk-Koekange opgericht en sinds 1913 bestond er een overkoepelende provinciale vereniging, de Drentsche Vereniging tot Bestrijding der Tuberculose. Zie hiervoor H.G. Roelfsema-van der Wissel, 'Hendrik Sandra en de TBC-bestrijding in Drenthe'.
- 63 Boivin en Oostergetel, *Een der grootste zegeningen dezer tijd. Een impressie van tachtig jaar kruiswerk in de provincie Drenthe*, 26.
- 64 Wel bleven de beide verenigingen zelfstandig functioneren tot aan 1942.
- 65 Roelfsema-van der Wissel, 'Hendrik Sandra en de tuberculosebestrijding in Drenthe', 57.
- 66 Archief Ons Dorpshuis, ingangsnr. 0656, inv. nr. 193, jaarverslag 1918.
- 67 Arends-Luinge, 'Middelen van bestaan', 83.
- 68 Het onderwijs stond onder auspiciën van de Eelder tuinder J. P. Hartliet terwijl de Groninger Bolhuis opnieuw het onderwijsdeel verzorgde.
- 69 Archief Ons Dorpshuis, ingangsnr. 0656, inv. nr. 213. De cursus ging van start onder leiding van de heren H. Boerma, J. Deenen en J. Zomers.
- 70 Archief Ons Dorpshuis, ingangsnr. 0656, inv.nr. 213. Het ging om de heren mr. J. Tonckens, de burgermeester, J. S. Kraus, de schoolopziener, wethouder R. Lutgers en de heren H. Nijdam en J. Moorlag, tuinder respectievelijk in Paterswolde en Eelderwolde.
- 71 Gemeente Archief Tynaarlo, Notulen gemeenteraad Eelde, inv. nr. 59, 18 oktober 1923, 217.
- 72 Gemeente Archief Tynaarlo, Notulen gemeenteraad Eelde, inv. nr. 60, 2 september 1926, 51.
- 73 Archief Ons dorps huis, ingangsnr. 0656, inv. nr. 147. In november 1928 moest men wegens ziekte van Kamphuis reeds een nieuwe directeur aanstellen, de uit Friesland afkomstige A.S. Planting. In 1937 kreeg de school een nieuw gebouw. Ook kwam er een nieuwe ambtswoning voor de directeur beschikbaar.
- 74 Archief Ons Dorpshuis, ingangsnr. 0656, inv.nr.147. De gediplomeerde lerares T. Iwema zou het onderwijs verzorgen voor de zestig leerlingen die zich hadden aangemeld. De groep werd verdeeld over vier parallelklassen. In 1918 nam een nieuwe docente A. van der Werff haar lessen over. Zij kreeg een vast salaris van fl. 800,00 per jaar. In 1920 werd zij, wegens haar voorgenomen huwelijk, opgevolgd door M. C. van Leeuwen uit Deventer. Van Leeuwen was zeer geliefd bij de cursisten en ze zou haar leven lang betrokken blijven bij het dorps huis, als docente-cursistleidster maar ook als voorzitter van Stichting Lemferdinge die in 1983 werd opgericht.
- 75 Archief Ons Dorpshuis, ingangsnr. 0656, inv. nr. 193.
- 76 Nijenhuis, *Werk in de schaduw*, 92.
- 77 Ibidem.

Hoofdstuk 3

- 1 In 1899 mocht de Johannes Homan, de vader van Jan Tijmen bij koninklijk besluit Linthorst toevoegen aan zijn naam.
- 2 Buning, *Het Herenbolwerk*, 197.
- 3 Smidt, 'Jan Tijmen Linthorst Homan', 86-89.
- 4 Fasseur, *Wilhelmina. De jonge koningin*, 430.
- 5 *Ibidem*, 446-447.
- 6 Duyvendak, 'Het provinciaal bestuur 1814-1914', 37.
- 7 Moeyes, *Buitenschot*, 175.
- 8 Houwink ten Cate, *De mannen van de daad en Duitsland, 1919-1939*, 24.
- 9 Van der Dunk, 'Nederland ten tijde van de eerste wereldoorlog', 45.
- 10 Moeyes, *Buitenschot*, 270.
- 11 Frieswijk, *Om een beter leven*, 81.
- 12 Van der Haer, 'De vervening vanaf 1850', 145.
- 13 Er werden een aantal nieuwe mijnen geopend. Tussen 1906 en 1911 werd de mijn *Wilhelmina* geopend, in 1913 werd de *Emma* geopend, in 1917 de *Hendrik* en in 1925 volgde de opening van de grootste mijn *Maurits*; Schuurisma, *Jaren van opgang. Nederland 1900-1930*, 19.
- 14 Dit werd nog eens pijnlijk duidelijk uit het contract dat in 1926 werd afgesloten tussen de Staatsmijnen en de spoorwegen. Eenzelfde gunstig contract werd de verveners geweigerd. Daarmee vormde dit contract de sluitsteen in de strijd tussen turf en steenkool die ten gunste van de steenkool werd beslist; Van der Haer, 'De vervening vanaf 1850', 149.
- 15 De Vries, 'Verveners en veenarbeiders bij de veenverwerkende industrie', 187.
- 16 *Ibidem*, 192.
- 17 *Ibidem*, 176.
- 18 Van Houten, *Anarchisme in Drenthe*, 82.
- 19 *Ibidem*, 188.
- 20 Moeyes, *Buitenschot*, 216.
- 21 *De Nieuwe Provinciale Groninger Courant*, 13 januari 1921.
- 22 Van Houten, *Anarchisme in Drenthe*, 130. Van Houten schrijft: 'met de echte veenarbeiders van oudsher lag het wel anders. De meesten woonden op de veenplaats van hun werkgever, waar ze in veel gevallen ook al jaren lang gewerkt hadden. Vaak was er een grote tuin bij. Ook hadden ze vrij brandstof'.
- 23 Bos, 'Sociale strijd in het veengebied', 350-351.
- 24 De minister stelde een steunregeling voor die echter op weinig sympathie kon rekenen in de Tweede Kamer. Deze steunregeling was in eerste instantie voor een andere noodlijdende branche, de sigarenmakerij, opgesteld. De tabakswerkers kregen een toeslag van Fl. 3,50 per week plus Fl. 1,50 per kind. Voor de veenarbeider werd echter een beduidend lager bedrag gereserveerd: Fl. 1,80 per week aangevuld met Fl. 0,50 cent per kind, Roor-dink, 'De crisis in het veengebied', 364.
- 25 Roor-dink, 'De crisis in het veengebied', 365.
- 26 Alleen al in de particuliere werkverschaffing werkten circa 2500 mensen. Het merendeel was afkomstig uit Emmen en Odoorn. De bonden en landeigenaren waren nog in onderhandeling toen de minister Aalberse zonder nader overleg besloot het uurloon vast te stellen om een akkoord te bespoedigen. De onderhandelingen mislukten en toen het besluit van de minister openbaar werd, braken er overal stakingen uit aangezet door het zogenaamde Revolutionair Comité der Veenstreken. Bos, 'Sociale strijd in het veengebied', 351.
- 27 *Ibidem*, 352.
- 28 Alle partijen realiseerden zich dat het om een uitzonderlijke situatie ging gezien de sterk verminderde vraag naar turf. De onderhandelaars vreesden moeilijkheden en besloten zich weer tot de minister van Arbeid te wenden. Aangezien dit gesprek op zich liet wachten, werd onderling besloten dat de veenarbeiders voor 50% van het loon van 1920 aan het werk zouden gaan, eventueel aangevuld met een toeslag, *Ibidem*.
- 29 *Het Vaderland*, 15 april 1921.
- 30 *Het Nieuws van de Dag*, 14 april 1921.
- 31 *De Telegraaf*, 15 april 1921.
- 32 Handelingen der Tweede Kamer 1920-1921, 71e zitting, 12 april 1921. Van Rijzewijk eindigde zijn pleidooi met de opmerking dat de regering 'de nodige strenge maatregelen zal willen nemen om den arbeid mogelijk te maken'.
- 33 Van Zanden, *Een klein land in de 20^e eeuw*, 143.
- 34 *De Emmer Courant*, 8 maart 1922.
- 35 Kabinet van de Commissaris van de Koningin, ingangsnr. 0048, 1924, kabinetsstuk 558.
- 36 Fasseur, *Wilhelmina. De jonge koningin*, 485.
- 37 Houwink ten Cate, *Mannen van de daad*, 25.

- 38 Geitz, 'Leven in het veen', 316.
- 39 Kabinet van de Commissaris van de Koningin, ingangsnr. 0048, 1921, kabinetsstuk 392, brief gedateerd 7 december 1921.
- 40 *De Provinciale Drentsche en Asser Courant*, 9 december 1921.
- 41 Archief CAC, ingangsnr. 0046, inv. nr. 1.
- 42 *De Emmer Courant*, zaterdag 7 januari 1922.
- 43 Gerding, 'De mythe van de veenarbeid', 312.
- 44 Kabinet van de Commissaris van de Koningin, ingangsnr. 0048, 1921, kabinetsstuk 403. Brief gedateerd 19 december 1921.
- 45 In het comité hadden zitting: de burgemeesters G. Kootstra van Emmen, A.G. Gautier van Coevorden, J. A. Ten Holte van Dalen, A. Vriend van Odoorn, M. L. Mulders van Schoonebeek en A. Jongbloed van Sleen. Notaris A. Roodvoets uit Emmen bekleedde de functie van secretaris-penningmeester en verzorgde de correspondentie. Linthorst Homan nam het voorzitterschap op zich.
- 46 Van der Valk, *Van pauperzorg tot bestaanszekerheid*, 43.
- 47 Bos, Sociale strijd in het veengebied tot 1940, 344.
- 48 Archief CAC, ingangsnr. 0046, inv. nr. 1, notulenboek.
- 49 Archief CAC, ingangsnr. 0046, inv. nr. 2, notulenboek. Bij de bedeling ging het vooral om zaken als dekens, kleding en schoeisel. Rond de jaarwisseling van 1922-1923 werden onder meer uitgedeeld: spek en oude kleren aan vierhonderd gezinnen in Erica, kleding aan negenentachtig gezinnen in Barger-Compascuum. In Emmercompascuum kregen zevennegentig gezinnen kleding en dekens.
- 50 Archief CAC, ingangsnr. 0046, inv. nr. 2, notulenboek. Overigens liep dit niet altijd zonder problemen. Zo werd het centrale depot van het CAC na enig overleg overgeplaatst naar Coevorden omdat de vestiging in Emmen te veel problemen en onrust had opgeleverd.
- 51 Kabinet van de Commissaris van de Koningin, ingangsnr. 0048, 1921, kabinetsstuk 414. Brief van 27 december 1921.
- 52 Kabinet van de Commissaris van de Koningin, ingangsnr. 0048, 1921, kabinetsstuk 412. Brief van 29 december 1921.
- 53 Kabinet van de Commissaris van de Koningin, ingangsnr. 0048, 1921, kabinetsstuk 413. Brief van 30 december 1921.
- 54 *De Prins*, zaterdag 21 januari 1922.
- 55 *Het Leven*, maandag 23 januari 1922.
- 56 Kabinet van de Commissaris van de Koningin, ingangsnr. 0048, 1922, kabinetsstuk 426. Brief van 30 januari 1922.
- 57 Ongepubliceerde lezing H. Wijfjes Argicola-studiedag Groningen, 3 maart 2000.
- 58 Wedman, 'Hoeden en petten', 232.
- 59 Coppens, *De bewogen camera*, 175.
- 60 Bool, Overduin en De Rook, *Het Leven 1906-1941*, 4.
- 61 Karel, 'Het debat over de armoede in de venen', 55. Over de plaggenhutten kan worden opgemerkt dat oorspronkelijke hutten van een degelijkheid waren die bij menig stenen huis uit die tijd ontbrak.
- 62 Archief CAC, ingangsnr. 0046, inv. nr. 3, notulenboek.
- 63 Archief CAC ingangsnr. 0046, inv. nr. 2, notulenboek.
- 64 Brok-Troelstra, 'In de Drentsche Venen. Droeve Werkelijkheden 1', *Het Volk* 16 januari 1925. Ze schreef drie stukken over haar tocht door de veenstreek en haar verblijf in 'keten, plaggenhutten en woonwagens zonder wielen van de allerkleinste afmetingen'. Deze artikelen verschenen op 16, 17 en 19 januari 1925, in *Het Volk*.
- 65 Brok-Troelstra, 'In de Drentsche Venen 1', *Het Volk* 16 januari 1925.
- 66 *De Nederlander*, 27 januari 1922.
- 67 *Het Nieuwsblad van Emmen*, 15 februari 1922, kamerverslag overgenomen van *Het Volk*.
- 68 Kabinet van de Commissaris van de Koningin, ingangsnr. 0048, 1922, inv.nr. 143. Brief van 18 februari 1922.
- 69 *Het Nieuwsblad van Emmen*, 15 februari 1922, kamerverslag overgenomen van *Het Volk*.
- 70 Ibidem.
- 71 *De Emmer Courant* 8 februari 1924.
- 72 *De Emmer Courant*, 1 maart 1924.
- 73 Van Houten, *Anarchisme in Drenthe*, 131. Van Houten beschrijft hoe de steuncomités de oude plunje van de rest van Nederland in Drenthe 'uitdeelde'. Van Houten en de zijnen zagen dit met lede ogen aan.
- 74 Archief CAC, ingangsnr. 0046, inv. nr. 1, vergadering 24 juli 1924.
- 75 Archief Ophouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv. nr. 17.
- 76 Kabinet van de Commissaris van de Koningin, ingangsnr. 0048, 1924, inv. nr. 191. Een geheim schrijven van de Procureur-Generaal te Leeuwarden naar aanleiding van een rapport van de rijksrecherche 4 juni 1924.
- 77 Kabinet van de Commissaris van de Koningin, ingangsnr. 0048, 1924, inv.nr. 191, Brief van 16 mei 1924. Brief aan burgemeester van Meppel van 16 mei 1924.

- 78 Kabinet van de Commissaris van de Koningin, ingangsnr. 0048, 1924, kabinetsstuk 442. Brief van 8 oktober 1924.
- 79 Kabinet van de Commissaris van de Koningin, ingangsnr. 0048, 1924, kabinetsstuk 451. Brief van 10 oktober 1924.

Hoofdstuk 4

- 1 *Het Nieuws van den Dag*, 9 oktober 1924.
- 2 Kabinet van de Commissaris van de Koningin, ingangsnr. 0048, 1924, kabinetsstuk 376. Rapport aan minister van Arbeid, Handel en Nijverheid, 6 november 1924 (nr. 376) naar aanleiding van verzoek/bericht op 27 september 1924 (nr. 916).
- 3 Kabinet van de Koningin, ingangsnr. 0048, 1924, kabinetsstuk 376. Rapport aan minister van Arbeid, Handel en Nijverheid, 5.
- 4 Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv. nr. 148.
- 5 Handelingen der Tweede Kamer 2, 1924-1925, 28e vergadering, 27 november 1924.
- 6 Ibidem.
- 7 Kabinet van de Commissaris van de Koningin, ingangsnr. 0048, 1925, kabinetsstuk 15. Brief gedateerd 2 februari 1925. Antwoord op de brief van minister Ruys de Beerenbrouck waarin deze vroeg naar de stand van zaken betreffende instelling van een 'economische commissie'.
- 8 Kabinet van de Commissaris van de Koning, ingangsnr. 0048, 1924, kabinetsstuk 452. Brief gedateerd 13 oktober 1924.
- 9 Kabinet van de Commissaris van de Koningin, ingangsnr. 0048, 1924, kabinetsstuk 479. Antwoord op de brief van 13 oktober 1924.
- 10 Broekman stelde in zijn studie *Sociale innovatie* dat Linthorst Homan zelf met dit idee kwam maar uit het archief, de kabinetsstukken, blijkt dat Bähler-Boerma hem dit idee aan de hand deed. Linthorst Homan zou inderdaad per brief een poging ondernemen om informatie te verkrijgen over de Zwitserse situatie. RAD, Kabinet van de Commissaris van de Koningin, ingangsnr. 0048, 1924, kabinetsstuk 479. Brief gedateerd 13 oktober 1924.
- 11 Archief CAC, ingangsnr. 0046, inv. nr. 1, notulenboek.
- 12 Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv. nr. 148, copie kabinetsstuk 572. Brief gedateerd Linthorst Homan naar aanleiding van Bähler-Boerma's verzoek een reis te maken naar de veenstreken.
- 13 Kabinet van de Commissaris van de Koningin, ingangsnr. 0048, 1924, kabinetsstuk 870. Brief van Bähler-Boerma aan Linthorst Homan gedateerd 23 november 1924.
- 14 Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv. nr. 148. Brief gedateerd op 14 december 1924, als antwoord aan Linthorst Homan zijn brieven van 31 oktober 1924 (kabinetsstuk 496) en 28 november 1924 (kabinetsstuk 572).
- 15 Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv. nr. 12. Brief gedateerd 14 december 1924.
- 16 Neij en Hueting, *De opbouw van een sociaal-agogische beroepsopleiding*, 45.
- 17 Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv. nr. 148. Brief gedateerd 18 november 1924 waarin de commissaris het volgende aangeeft: "Te trachten in deze provincie op het gehele gebied van wat men wel noemt het maatschappelijk werk een samenwerking althans overleg tusschen de verscheidende op dat terrein werkzame personen en organisaties tot stand te brengen".
- 18 Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv. nr. 148. Begrotingsvoorstel van 18 maart 1925.
- 19 Prof. H.U. Meyboom, vertegenwoordiger van het dorps-huis Paterswolde, werd tot voorzitter van het bondsbestuur benoemd en R. Deodatus van het Rodense dorps-huis tot vice-voorzitter. Gezina Bähler-Boerma nam de taak van secretaris op zich en J. Horch van het dorps-huis in Nieuw-Amsterdam werd benoemd tot penningmeester, C. de Vicq-Pabst eveneens uit Nieuw-Amsterdam werd vice-penningmeester. De andere leden van het bestuur waren H. Korteweg-Leignes uit Smilde en G. Clewits uit Roden.
- 20 Archief Bond van Drentse Dorps-huizen, ingangsnr. 0655, inv. nr. 1. Kopie Stichtingsacte verscheen in *De Nederlandsche Staatscourant* 23 en 24 juni 1926.
- 21 Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv. nr. 19. In het jaarverslag over 1925-1926 werd dit nog eens duidelijk benadrukt: 'op initiatief van de Commissaris van de Koningin is voorts opgericht de Bond van Dorps-huizen. De bedoeling was o.a. om een lichaam te hebben dat als de tijd rijp is, de buurthuizen van de Centrale Commissie zal kunnen overnemen en exploiteren'.
- 22 Kabinet van de Commissaris van de Koningin, ingangsnr. 0048, 1922, kabinetsstuk 47. Brief gedateerd 18 januari 1922.
- 23 Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv. nr. 12. Openingsrede buurthuis Nieuw-Amsterdam 9 oktober 1924.
- 24 Kabinet van de Commissaris van de Koningin, ingangsnr. 0048, 1925, kabinetsstuk 90. Brief aan Ruys de Beerenbrouck van 2 februari 1925. In deze brief verantwoordde Linthorst Homan zijn keuze voor een sociaal-culturele aanpak van het probleem Drenthe.

- 25 Archief CAC, ingangsnr. 0046, inv.nr. 1.
- 26 Van der Valk, *Van pauperzorg tot bestaanszekerheid*, 67-70.
- 27 Kabinet van Commissaris van de Koningin, ingangsnr. 0048, 1924, kabinetsstuk 479. Brief gedateerd 13 oktober 1924 (verwijzing naar kabinetsstuk 452).
- 28 Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv. nr. 148. Brief van Bahler-Boerma aan Linthorst Homan van 28 december 1924.
- 29 Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv. nr. 148. Brief gedateerd 28 december 1924.
- 30 Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv.nr. 546.
- 31 Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv. nr. 159.
- 32 Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv. nr. 540. De belanghebbenden in de NV Eerste Drentsche Kleding Industrie waren de firma Ibelings uit Groningen, Leeuwarden en Den Haag, fam. B. Schoemaker en G.J. Hilbrink uit Den Haag en de Normalisatie Kleermakerij eveneens uit Den Haag, fam. S.S. Crok uit Utrecht, fam. Cohen Barnstijn uit Enschede, fam. Neville Hart & Schoemaker uit Amsterdam, International Import Company uit Amsterdam, Fam. C. van Hall & zn. uit Breda. Ook hadden de firma's van wed. G.A.Bodenheim, L.A.&F.L.Kattenburg en J.P.C.Nicolai & Zonen uit Amsterdam en de Haagse NV Vereenigde Nederlandsche Kleermakerijen belang in de NV.
- 33 Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv. nr. 540.
- 34 Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv. nr. 540. Brief gedateerd 22 september 1925.
- 35 Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv. nr. 148. Brief gedateerd 30 december 1924. Bahler-Boerma schreef: "Het zou heerlijk zijn als U alles zóó kondt doen samenwerken dat de fabriek tot verheffing in plaats van tot verlaging van het peil der bevolking kon leiden (...) De fabriek kan een unieke gelegenheid geven tot dat wat de bevolking (...) het meest behoeft: een aannemelijke vorm van curatele".
- 36 Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv. nr. 540.
- 37 Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv. nr. 540.
- 38 Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv. nr. 540. Brief van Ibelings aan Linthorst Homan van 5 februari 1927.
- 39 Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv. nr. 540. Loonstaat van vestiging Nieuw-Amsterdam van zaterdag 17 december 1927. Uit de loonoverzichten van de jaren 1926 en 1927 blijkt dat er geen extra loon werd uitbetaald. Ze bleven onveranderd op het hetzelfde niveau. De loonstaten geven aan dat ook in 1927 nog steeds drie à vier gulden werden betaald aan leerlingen die de meest eenvoudige werkzaamheden verrichtten en zeven à tien gulden soms een bedrag van vijftien gulden voor machine-stikwerk. De zeer jeugdige werksters kregen één tot in een enkel geval vijf gulden.
- 40 Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv. nr. 540. Brief gedateerd 21 december 1927.
- 41 Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0048, inv. nr. 191.
- 42 De bestaande vestigingen van de deelnemende fabrikanten bleven gewoon voortbestaan.
- 43 Dit levert een interessante tweedeling op: er is een voorstelling van de veenbevolking als een arme groep die probeert te overleven aan de rand van de moderne samenleving terwijl binnen de groep zelf een stoere imago rondging van de veenbevolking als de laatste 'vrije' mensen. In de auto-biografische roman van Derk Gort *Verknocht aan het veen* is deze stellingname heel duidelijk aanwezig. Met name de mannen in zijn familie willen het vrije leven in het veen liever niet op geven.
- 44 Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv. nr. 159.
- 45 Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv. nr. 159. Rapport aan Arriens, de secretaris van de Centrale Commissie van 28 december 1926.
- 46 Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv. nr. 159.
- 47 Van Vegchel, *De metamorfose van Emmen*, 37.
- 48 De volledige lijst van personen die Linthorst Homan uitnodigde ziet er als volgt uit: de adjunct- Inspectrice van Nijverheidsonderwijs voor meisjes M.M. Michels, de secretaris C.V.T. Landbouwhuisonderwijs te Odoorn, A.Bonnema-Benes, de vertegenwoordiger van de Bond van Dorpshuizen Bahler-Boerma, de voorzitter van de afdeling K&O te Assen Valeen, de voorzitter van de vrouwenarbeidsschool te Meppel Voorthuis, lid van Gedeputeerde Staten te Rolde K. Brok, de burgemeester van Schoonebeek O. Norbruis, rijkslandbouwspecteur prof. J. Elema, de voorzitter van het ambachtsonderwijs te Roden G. van Wageningen, lid van bestuur ambachtschool te Norg H. Klimp, rijksstambouwspecteur J. Heemstra en J. Siebenga, de secretaris van het Drents Landbouw Genootschap.
- 49 Lid waren Linthorst Homan, de gedeputeerde Brok, burgemeester Kootstra, de gemeentearchitect van Emmen Y. S. Meintema, de burgemeester van Westerbork J. K. Doornbos en Rijksinspecteur van de Volkshuisvesting J. Gualthérie van Weezel.
- 50 Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv.nr. 542. Deze huurgarantie werkte als volgt. De gemeente begon met de afbraak van keten en krotten. De bewoners werd een ander onderkomen aangeboden. De eigenaren van deze onderkomens die in eerste instantie weigerden om hun woningen aan voormalige keetbewoners te verhu-

- ren, kregen van de commissie de garantie dat in ieder geval 90% van de huur betaald zou worden als de nieuwe bewoners/huurders in gebreken zouden blijven. Zo hoopte de gemeente dat zij de krotbewoners sneller in reguliere woningen geplaatst kregen.
- 51 Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv. nr. 539.
- 52 Ruddijs-Protzman, 'Eigen haard is goud waard. De vrouw als woningopzichteres', 43.
- 53 Hoogendijk, 'Uit naam van alle Drentsche zuigelingen', 137-139.
- 54 Archief Ons Dorps huis, ingangsnr. 0656, inv. nr. 295 en RAD, Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv. nr. 508. Uitgenodigd waren ondermeer Tuntler, Jongbloed, de wijkverpleegsters G. C. G. Hartjens en Hauet, W.J. Pelinck-Zijnen de Gier, Bähler-Boerma en Brok-Troelstra, J.M. Linthorst-Homan-Staal.
- 55 Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv. nr. 508. Commissie voor Hygiene van Moeder en Kind, 1925.
- 56 Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv. nr. 508. *Subcommissie voor de propaganda met als doel: bij geboorte aangifte brochures uitreiken, lezingen organiseren met eventueel lantaarnplaatjes, doel was om deze speciaal te verwerven: Linthorst Homan-Staal, P.H. Suringar (secr.), Pelinck-Zijnen de Gier, E.C. Vegter-Groen, wijkverpleegster Hartjens, J. L. Bouman, ds. J. Beijerman. Subcommissie voor moedercurssussen voor bakerburo en voor opleiding van bakkers en kraamverzorgers: J.T. Bekker (voorzitter moedercurssussen), Pelinck-Zijnen de Gier, Suringar (baker buro), wijkverpleegster Hauet en de huisarst A.. Prins. Consultatiebureau voor zuigelingen: Prins (voorzitter), Pelinck-Zijnen de Gier, J.T. Bekker, de wijkverpleegsters Hartjens en Hauet. Subcommissie voor de kinderuitzending: J. Reyntjes (voorzitter), zuster Hartjens (secr.), J. N. Post, R. H. baron de Vos van Steenwijk, Bouman en Vegter-Groen.*
- 57 Kabinet van de Koningin, ingangsnr. 0048, 1924, kabinetsstuk 455. Brief van 13 oktober 1924 aan Jongbloed in Sleen die het gezelschap zou ontvangen.
- 57 Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv. nr. 148. Brief van 16 maart 1925.
- 59 *Overzicht over het sociaal hygiënisch werk in Nederland op het gebied van den dienste der volksgezondheid. Hygiëne van het kind, bestrijding der tuberculose, bestrijding van de geslachtsziekten*, 46-51.
- 60 Archief Ons Dorps huis, ingangsnr. 0656, inv. nr. 292. Brief aan Bähler-Boerma van 2 juli 1926 waarin al sprake is van een op handen zijnde reorganisatie waarvoor de stukken aan haar zouden worden toegestuurd.
- 61 RAD, Archief Vereniging Ons Dorps huis, ingangsnr. 0656, inv.nr. 292.
- 62 Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv. nr. 1. Statuten artikel 5.
- 63 Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv. nr. 539
- 64 In het archief van Stichting Opbouw Drenthe ontbreken verwijzingen naar de reden voor deze verandering. Alleen in latere jaarverslagen wordt summier gerefereerd aan de Centrale Commissie en de jaren 1925/1926. Er is geen jaarverslag van deze eerste twee jaren gemaakt. Wel heeft Arriëns, burgemeester van Gieten, de opvolger van Ritmeester, die wegens vertrek uit de provincie zijn functie van secretaris moest opgeven, een kort verslag gemaakt als een vervangend jaarverslag waarin hij stelde dat een vergaande decentralisatie niet werkbaar bleek. Met decentralisatie bedoelde hij de bemoeienis van Assen/Linthorst Homan met de verschillende subcommissies. De subcommissies hadden zelfstandig moeten functioneren maar de 'vergaande bemoeienis van Assen' stond dit in de weg. Deze opmerking geeft aan welke problemen omtrent competentie en beslissingsbevoegdheid zich al snel na de oprichting van de Centrale Commissie en haar subcommissies aftekenden. Het maakte duidelijk dat Linthorst Homan er beter aan deed de opzet van de nieuwe instelling te wijzigen. RAD, Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv. nr. 19. Jaarverslag 1926.
- 65 De aankondiging van de oprichting der nieuwe vereniging verscheen in het bijvoegsel van *De Nederlandschen Staatscourant* 17 en 18 juni 1927.
- 66 Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv. nr. 150.
- 67 Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv. nr. 280. Rapport van de commissie Vakonderwijs. In dit rapport zijn de lezingen dan wel voordrachten opgenomen van de leden zoals Norbruis, Siebenga, Brok en Bähler-Boerma.
- 68 Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv. nr. 280. Rapport van de commissie Vakonderwijs.
- 69 Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv. nr. 280. Rapport van de commissie Vakonderwijs.
- 70 Een probleem daarbij was het geld. De subsidie, toegezegd tijdens de begrotingsbespreking eind 1924, liet op zich wachten zodat Linthorst Homan zelfs uitstel van betaling moest vragen.
- 71 Went-Goedkoop, 'Het werk in de Drentsche Buurthuizen', 90.
- 72 Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv. nr. 155. Inofficieel verslag van het bezoek van koningin Wilhelmina, prins Hendrik en prinses Juliana aan het buurthuis te Nieuw-Dordrecht.
- 73 Mevrouw Rasker-Brillenburg Wurth vertelde mij dat haar moeder Ans Brillenburg Wurth, voormalig buurthuismedewerkster Zwartemeer, altijd met veel enthousiasme over haar werk in Drenthe vertelde en deze periode als een van de mooiste, zij het niet eenvoudigste, uit haar leven beschouwde. Interview
- 74 M. Kamphuis, *Kijken in de spiegel van het verleden. Veertig jaar avonturen in en om welzijnswerk* (Deventer 1989)16.
- 75 Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv.nr. 153.
- 76 Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv.nr. 153.
- 77 Went-Goedkoop, 'Het werk in de Drentsche Buurthuizen', 9.

- 78 Archief Vereniging Ons Dorpshuis, ingangsnr. 0656, inv.nr. 292. Brief van 16 juli 1926: 'terugkomend op Uw schrijven van 23 juni 1926 'eer U mede te delen dat het DB der Centrale Commissie U erkentelijk is voor Uwe bereidwilligheid om U te belasten met het toezicht op de buurthuizen volgens een nader door het CC te omschrijven van vorm. Het DB zal daarover binnenkort vergaderen en ik hoop U dan een uitnodiging voor die vergadering te doen geworden. In de eerste jaren zal natuurlijk de geheele leiding als zoodanig nog bij de CC dienen te berusten tot tijd en wijle namelijk met Uw hulp de plaatselijke commissies nader zelfstandig zullen kunnen optreden en de buurthuizen tot dorpshuizen worden gepromoveerd.'
- 79 H.U. Meyboom, 'De Bond van Dorpshuizen', 22.
- 80 *In en om de gemeente Emmen*, 77.

Hoofdstuk 5

- 1 Respectievelijk op 7 mei en op 29 augustus 1925.
- 2 Buskes, 'Herinneringen aan Utrecht', 4.
- 3 Ibidem.
- 4 Van der Veen, *Een Drentse commissaris kijkt terug*, 4
- 5 Wieten, *Dagblad en Doorbraak*, 69.
- 6 Ibidem, 69-70.
- 7 Van der Veen, *Een Drentse commissaris kijkt terug*, 171.
- 8 Wieten, *Dagblad en Doorbraak*, 78.
- 9 Van der Veen, *Een Drentse commissaris kijkt terug*, 6.
- 10 Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv. nr. 155. Brief van 31 maart 1925.
- 11 Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv. nr. 155. Brief van 31 maart 1925 waarin zij over salariering schreef.
- 12 Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv. nr. 155. Brief van 31 maart 1925.
- 13 Went-Goedkoop, 'Het werk in de Drentsche buurthuizen', 97.
- 14 Archief Opbouw drenthe, ingangsnr. 0196, inv. nr. 151, brief van 19 november 1928.
- 15 Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv. nr. 157.
- 16 Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv. nr. 151.
- 17 Bieleman, Elerie en Hoppenbrouwers, *Boerenlandchap in beweging*, 122.
- 18 'Drenthe's nood en opbouw', 4.
- 19 Ibidem.
- 20 Schouten, *Voor de oorlog*, 108.
- 21 Ibidem.
- 22 Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv. nr. 157. Lijst van tewerkgestelden uit verschillende gemeenten 19 november 1931. Dordrecht, Schiedam, Vlaardingen, IJsselmonde, Gorinchem, Zwijndrecht, Krimpen aan de IJssel, Krimpen aan de Lek, Maassluis, Middelburg, Duitsers, Emmen, Eelde, Borger, Gieten, Norg, Smilde, Gasselte, Anloo, Peize, Roden, Odoorn, Coevorden, Hogeveen (zonder inwoning) Beilen, Westerbork, Sleen, Zweeloo, Rolde
- 23 Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv. nr. 157. Brief van Gemeente Dordrecht aan Centrale Vereniging gedateerd 2 sept 1929. De meeste aangeschreven gemeenten stelde hun bijdrage op fl. 50,00 maar dit bedrag zakte als snel naar fl. 25,00 per maand met het argument dat er steeds minder arbeiders uit de desbetreffende gemeenten werkzaam zouden zijn in Witteveen zoals blijkt uit de briefwisseling met diverse gemeenten rond 30-31 oktober 1930.
- 24 *De Nieuwe Rotterdamse Courant*, 11 januari 1931.
- 25 Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv. nr. 157. Toespraak van Cramer tijdens de opening op 22 februari 1930.
- 26 Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv. nr. 157.
- 27 ingangsnr. 0196, inv. nr. 148. In een stuk over het maatschappelijk werk van de buurthuizen en de Centrale Vereniging als gemeenschapsorgaan voegde Cramer het volgende toe: 'Dit houdt dus in, dat de Centrale Vereniging zich niet moet mengen in een der vele religieuze of politieke groepen, gelijk die zich in het Nederlandse volksleven gevormd hebben. Als gemeenschapsorgaan is de Centrale Vereniging juist het lichaam, waarin verschillende groepen vertegenwoordigd zijn'. RAD, Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv. nr. 148.
- 28 Kamphuis, *Kijken in de spiegel van het verleden*, 17.
- 29 Boer, 'In memoriam Mevrouw G. Bähler-Boerma', 14.
- 30 Kamphuis, *Kijken in de spiegel van het verleden*, 17.
- 31 De Rooy, 'Het zoeken naar de moederwetenschap', 74.
- 32 Hertogh, 'Geene wet, maar de Heer!', 166.
- 33 Van Rooy, 'Het zoeken naar de moederwetenschap', 88.

- 34 Wieten, *Dagblad en doorbraak*, 78.
- 35 Van der Valk, *Van pauperzorg tot bestaanszekerheid*, 74.
- 36 Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv. nr. 157. Toespraak van Cramer gehouden tijdens de opening op 22 februari 1930.
- 37 De Bond, toentertijd in 1925 opgericht om de nieuwe dorps- en buurthuizen te gaan beheren, bleef voortbestaan ondanks het wegvallen van haar oorspronkelijke bestaansredenen. Er waren geen buurthuizen meer om 'over te nemen en te beheren'. Ze richtte zich nu volledig op de dorpshuizen op het zand. Ook sloot ze zich aan bij de Nederlandse Bond van Volkshuizen. Met de Centrale Vereeniging werd daar waar mogelijk samengewerkt en maakte de bond gebruik van de diensten van de vereniging.
- 38 Kleyn, 'Drenthe verandert: geen cultuurschok maar-omslag', 20-21.
- 39 Volgens D.M.E.A. Stork-van der Kuyl die als jonge burgemeestersvrouw in 1936 naar Dwingeloo kwam, was men zeer gesloten en leefde ze zoals ze mij tijdens een van de vele gesprekken in 1997-1998 vertelde, in 'een glazen huis', geacht het voorbeeld te geven maar ook de norm te zetten. Zo werd hij in de jaren vijftig nog gevraagd wat zij als burgemeestersvrouw er van zou vinden als het dorp een volksgericht zou organiseren. Ze keurde dit in duidelijke bewoordingen af en het gericht werd niet gehouden.
- 40 Provinciale afdeling Bond van Boerinnen en andere Plattelands vrouwen, ingangsnr. 0661, inv. nr. 4.
- 41 Van der Zeijden, 'Een verlaten land met talloze wonderlijke gebruiken', 82.
- 42 *Opbouw Drenthe. Een en ander over het werk van de Centrale Vereeniging voor den Opbouw van Drenthe*, 23.
- 43 Kleyn, 'Drenthe verandert: geen cultuurschok maar-omslag', 20-26.
- 44 Broomans, 'Jij komt dus Drenthe opbouwen', 71.
- 45 Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv. nr. 21. Het besluit gedateerd 10 maart 1950.
- 46 Kamphuis, *Kijken in de Spiegel van het verleden*, 16.
- 47 *Ibidem*, 27.
- 48 Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv. nr. 19. Jaarverslag 1933, 21.
- 49 Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv. nr. 19. Jaarverslag 1933, 21. De formulering in het jaarverslag luidde: 'het vraagstuk van de vorming van de jeugd is toch een geestelijke vraag, een vraag welke dus ten nauwste samenhangt met de wereld- en levensbeschouwing van haar en hem die zich aan opvoedingswerk wijdt'.
- 50 Kamphuis, *Kijken in de spiegel van het verleden*, 22.
- 51 De cursus jeugdwerk had in het eerste jaar, 1934, 98 deelnemers; twee jaar later waren er alleen al in Hoogeveen en omstreken 150 deelnemers terwijl voor de cursus in Emmen zich 110 deelnemers aanmeldden. RAD, Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv. nr. 167.
- 52 Gastelaars, *Een geregeld leven*, 66.
- 53 *Ibidem*.
- 54 Kempe en Vermaat, *Criminaliteit in Drenthe*.
- 55 Broekman, *Sociale innovatie*, 54.
- 56 Van Vegchel, *De metamorfose van Emmen*, 89.
- 57 Broekman, *Sociale innovatie*, 53.
- 58 *Ibidem*.
- 59 Zie hiervoor J.J. Roeters van Lennep, 'Op stap voor de recreatie: zijn ontspanning', *Drenthe* 35(februari 1964)2, 34.
- 60 Zie hiervoor het artikel van B. Waaldijk, 'Tussen moeder en dochter. Juliana en het koningschap als maatschappelijk werk', *Tijdschrift voor Genderstudies* 2(1999)3, 21.
- 61 Boer, 'Opbouw Drenthe', 80.
- 62 De vereniging deed ook pogingen om controle uit te oefenen en om bijstand te verlenen in gebieden waar het kleuteronderwijs niet gesteund werd in hoop dat ook daar de huisvesting en begeleiding van de kleuters zou verbeteren.
- 63 Tijdens het eerste jaar dat de plaatselijke commissies bestonden werd er voor Valthermond 4 gevallen gemeld, in Nieuw-Amsterdam 2, in 2de Exloërmond net als in Elim en Klazienaveen 1 geval en in Assen 5 gevallen. In 1934 werden globaal 82 gevallen aangemeld als problematisch. RAD, Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv. nr. 167.
- 64 RAD, Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv. nr. 291.
- 65 In het jaarverslag van 1936 werden 104 gevallen gemeld: 8 voor armenzorg, 36, onvolwaardigen, 15 ongehuwde moeders, 2 reclassering, 7 gezinsvoogdij, 21 voogdijraad en vrije pupillen 15.
- 66 Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv. nr. 291. Gedateerd 10 november 1932.
- 67 Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv. nr. 291. Jaarverslag nijverheidsonderwijs gedateerd 13 april 1932.
- 68 Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv. nr. 291. Jaarverslag nijverheidsonderwijs 1931 nijverheidsonderwijs gedateerd 13 april 1932.
- 69 Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv. nr. 19. Jaarverslag 1937, 7.
- 70 Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv. nr. 12. stuk opgesteld door J.T. Linhorst Homan, gedateerd 18 maart 1925.

Hoofdstuk 6

- 1 Huizinga, 'Nederland's geestesmerk', 25.
- 2 De Jonge, *Crisis en critiek der democratie*, 17-18.
- 3 Ibidem, 24.
- 4 Aerts e.a., *Het land van de kleine Gebaren*, 193.
- 5 Ibidem, 193.
- 6 De Rooy, 'Het zoeken naar de moederwetenschap', 72.
- 7 Van Ginkel, *Op zoek naar eigenheid*, 111.
- 8 Ibidem.
- 9 Ibidem.
- 10 Ibidem, 113.
- 11 Nijenhuis, *Werk in de schaduw*, 92.
- 12 Ibidem, 102.
- 13 Ibidem.
- 14 Linthorst Homan, *Tijdskennering*, 59.
- 15 Linthorst Homan, "Wat zijt ghy voor een vent", 31.
- 16 Ten Have, *De Nederlandse Unie*, 44.
- 17 Fasseur, *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas*, 243-244.
- 18 Linthorst Homan, "Wat zijt ghy voor een vent", 31.
- 19 Ibidem.
- 20 *Jaarverslag Groninger Gemeenschap*, 4.
- 21 Linthorst Homan, "Wat zijt ghy voor een vent", 29.
- 22 Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv. nr. 157. Toespraak van Cramer tijdens de opening van buurthuis Witeveen op 22 februari 1930.
- 23 Van Ginkel, *Op zoek naar eigenheid*, 108.
- 24 Knuvelder, *De Volkshogeschool*, 41.
- 25 Ibidem, 65.
- 26 Van der Veen, *Een Drentse commissaris kijkt terug*, 33.
- 27 Binnen de organisatie hechte men veel waarde aan de ontwikkeling van de jeugd die moest worden opgevoed als een bewuste boerenstand. Bij Landbouw en Maatschappij ontbrak echter het kader dat deze vorming kon verzorgen en daarom richtte de leiding van de bond zich tot de volkshogeschool en Van der Wielen. Deze was bereid tot samenwerking omdat hij een radicalisering van de beweging vreesde aangezien de traditionele boerenbonden zich alzijdig hielden of gebrek aan interesse toonden.
- 28 Van Zanden, *Een klein land in de 20e eeuw*, 87. Zie ook Krips-van der Laan, *Praktijk als antwoord*, 65-106.
- 29 Leemhuis, 'De moeilijkste jaren', 142.
- 30 De Ru, *Landbouw en Maatschappij*, 87-94.
- 31 Boekholt, 'De nieuwste tijd 1850-1945', 651.
- 32 Leemhuis, 'De moeilijkste jaren', 144.
- 33 De Ru, *Landbouw en maatschappij*, 99.
- 34 Boekholt, *De nieuwste tijd*, 652.
- 35 Van der Veen, *Een Drentse commissaris kijkt terug*, 32.
- 36 De Ru, *Landbouw en Maatschappij*, 199-200.
- 37 Van der Veen, *Een Drentse commissaris kijkt terug*, 36.
- 38 Boekholt, 'De nieuwste tijd 1850-1945', 657.
- 39 Ibidem.
- 40 Ibidem, 660.
- 41 Ibidem.
- 42 Ibidem, 670.
- 43 Archief Opbouw Drenthe, ing. Nr. 0196, inv. nr. 28. Jaarverslag 1945-1950, 6.
- 44 Van der Veen, *Een Drentse commissaris kijkt terug*, 100.
- 45 Ibidem.
- 46 Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv. nr. 19.
- 47 Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv. nr. 167.
- 48 Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv. nr. 167.
- 49 Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv. nr. 19. Jaarverslag 1942-1943.
- 50 De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog* 4, 681-683.
- 51 Ibidem, 682.
- 52 Ibidem.

- 53 De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog* 6, 493.
- 54 Ibidem, 493.
- 55 De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden* 4, 684 en de Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden* 6, 484.
- 56 Waaldijk, *Het Amerika der vrouw*, 282.
- 57 De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden* 6, 498-490.
- 58 Ook de Volksdienst had als stelregel dat het sociaal werk in principe in handen moest zijn van een vrouwelijke medewerkster eventueel ter zijde gestaan van mannelijke werknemers. In de richtlijn van de Volksdienst stond: 'al het (...) sociale werk principieel in handen te liggen van de vrouwelijke medewerksters, waar noodig bijgestaan door mannelijke medewerkers'; Spits, 'Een vergeefse zoektocht naar het gezonde gezin', 101.
- 59 Spits, 'Een vergeefse zoektocht naar het gezonde gezin', 118.
- 60 Ibidem, 300.
- 61 Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, 185-187.
- 62 Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv. nr. 167.
- 63 Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv. nr. 28, nr. 2, 78.
- 64 Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv. nr. 28, nr. 2, 80.
- 65 Van Slochteren, 'Leden, houdt, wat er nog kome, Uw lampen brandende', 90.
- 66 De Liagre Bohl, 'Zedeloosheidsbestrijding in 1945', 16-17.
- 67 Ibidem, 21.
- 68 Ibidem, 22.
- 69 Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv. nr. 291. Volgens verslag 1946 werden er 88 cursussen georganiseerd met 1504 deelnemers, in 1947 66 cursussen met 755 deelnemers, in 1948 113 cursussen met 1536 deelnemers, in 1949 156 cursussen met 2003 deelnemers.
- 70 Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv. nr. 28, nr. 2.
- 71 Dercksen en Verplanke, *Geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding in Nederland*, 69-70.
- 72 Ibidem, 80.
- 73 Ibidem, 110.
- 74 Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv. nr. 28, nr. 2, 63.
- 75 De Rooy, 'De ongemakkelijke Democratie, 1913-1949', 202.
- 76 Bosscher, '“Waar is deze strijd om gestreden?” De Nederlandse politieke partijen en de Nieuwe Democratie rond 1945', 90.
- 77 De Liagre B_hl, 'Consensus en polarisatie', 226.
- 78 Lynes, 'William Beveridge 1879-1963', 90.
- 79 De Liagre de B_hl, 'Consensus en polarisatie', 227.
- 80 Ibidem, 238.
- 81 Neij, *De organisatie van het maatschappelijk werk*, 59-60.
- 82 Ibidem, 69.
- 83 Ibidem, 64.
- 84 Ibidem, 82.
- 85 Er waren aparte comités in Assen, Beilen, Barger-Compascuum, Emmer-Compascuum, Gieten, Klazienaveen, Nieuw-Buinen, Ruinen, Ruinerwold, Smilde, Vries, Zuidlaren, Zwartemeer, Zweeloo, Coevorden, Meppel en Emmen. Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv. nr. 162.
- 86 Neij, *De organisatie van het maatschappelijk werk*, 86.
- 87 Ibidem, 88.
- 88 Ibidem, 89.
- 89 Ibidem, 109.
- 90 Ibidem, 136.
- 91 Archief Opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv. nr. 395. Brief gedateerd 19 augustus 1946, 4.
- 92 Neij, *De organisatie van het maatschappelijk werk*, 279.
- 93 Ibidem, 152.
- 94 Broekman, *Sociale Innovatie*, 91. Cramer zou dit in een persoonlijk gesprek met Broekman hebben mee gedeeld.
- 95 Boer, 'Vijftig jaar Opbouw Drenthe 1926-1976', 158.
- 96 Archief opbouw Drenthe, ingangsnr. 0196, inv. nr. 19. Jaarverslag 1933, 21.
- 97 Van Vegchel, *De metamorfose van Emmen*, 247.
- 98 Gastelaars, *Een geregeld leven*, 127.
- 99 Prakke is met zijn boek ook in deze traditie te plaatsen. Daarmee bevestigde hij in feite het temporele dilemma dat wordt voortgebracht door de modernisering zonder deze juist te bevragen.
- 100 Van Vegchel, *De metamorfose van Emmen*, 87.
- 101 In een VPRO-documentaire uit het begin van de jaren negentig werd een wijk van Emmen-dorp geportretteerd waar veel oude veenarbeiderfamilies woonden. Zij vertelden heel duidelijk het verschil te voelen met 'de burgers' waar ze niet bijhoorden en niet bij wilden horen: 'zo waren zij niet en willen ze ook nooit zo worden'.

- 102 Ibidem, 43.
- 103 Ibidem, 49.
- 104 Ibidem, 55.
- 105 Broekman, *Sociale innovatie*, 67.
- 106 Boer, 'Vijftig jaar Opbouw Drenthe 1926-1976', 153.
- 106 Van der Veen, *Een Drentse commissaris kijkt terug*, 17.
- 107 Ibidem.
- 108 Van Vegchel, *De metamorfose van Emmen*, 267.

Conclusie

- 1 Schuyt en Taverne, 1950. *Welvaart in wit-zwart*, 53.
- 2 Wehler, *Modernisierungstheorie und Geschichte*, 25.
- 3 Kooij, 'Hoogkerk intergraal', 339-356.
- 4 Zie Kooij, *Dorp*, 342 maar ook Van der Brink, *De grote overgang*, 507 en 509.
- 5 Schuyt en Taverne, 1950. *Welvaart in zwart-wit*, 56.
- 6 Duyvendak, 'Het Drents provinciaal bestuur 1814-1914', 15-41.
- 7 *Drenthe in vlugtige en losse omtrekken geschetst door drie podagrissen Van der Scheer, Boom en Lesturgeon*, 171.
- 8 RAD, Archief CAC, ingangsnr. 0046, inv.nr. 1.
- 9 Van der Valk, *Van pauperzorg tot bestaanszekerheid*, 113.
- 10 Ibidem, 117.
- 11 Deze term wordt gebruikt Van Vegchel in *De metamorfose van Emmen*.
- 12 Waaldijk, *Het Amerika der vrouw*, 302-304.

Geraadpleegde Archieven

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis Amsterdam

- Archief Amsterdamse school voor Maatschappelijk Werk
- Archief Emilie C. Knappert

Gemeenterarchief Assen

- Notulen gemeenteraad Assen (1905-1916)

Gemeentearchief Tynaarlo

- Notulen gemeenteraad Eelde (1923-1926)

Archief Lemferdinge

- Collectie Louis en Gezina Bähler-Boerma

Drents Archief

- Archief Bond van Dorpshuizen
- Archief Bond van Plattelandsvrouwen en andere Plattelandsvrouwen
- Archief Drents Landbouw Genootschap
- Archief Kabinet van de Commissaris van de Koningin (1920-1927)
- Archief Opbouw Drenthe
- Archief Vereniging "Ons Dorpshuis"

Geraadpleegde Literatuur

- Achterhuis, H. *De markt van welzijn en geluk. Een kritiek van de andragogie* (7e druk; Baarn 1981).
- Acker Stratingh, G., *Bijdragen over de Hunnebedden, voornamelijk over hunne stichters*. Voorgelezen in het Genootschap ter Bevordering der Natuurkundige Wetenschappen te Groningen (Groningen z.j.).
- Aerts, M., *De politiek van de katholieke vrouwenemancipatie. Van Marga Klompé tot Jacqueline Hillen* (Amsterdam 1994).
- Aerts, R. en H. te Velde, 'De taal van het nationaal besef, 1848-1940' in: N. C. F. van Sas ed., *Vaderland. Een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam 1999) 391-454.
- Aerts R. e.a. ed., *Het land van de kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland vanaf 1780* (Groningen en Amsterdam 1998).
- Alstorphijs Grevelink, P. W., *Statistiek van de Provincie Drenthe, voornamelijk uit het oogpunt van nijverheid en volkswelvaart met opgave der hoofd-middelen ter opbeuring van dat gewest* (Groningen 1844).
- Ameshoff, P. J., *Beschouwing van den tegenwoordigen toestand van Drenthe in gemeenzame brieven* (Amsterdam 1818).
- Amicis, E. de, *Nederland en zijn bewoners* (Utrecht en Antwerpen 1985) 304-310.
- Anoniem, 'Natuurschoon', *Nieuwe Drentsche Volksalmanak voor 1886* 4 (1885) 136-146.
- Arends-Luinge, M., en T. Domenie-Verdenius, 'Bähler-Boerma, Gezina (1874-1953)' in: J. Bos en W. Foorhuis ed., *Drentse biografieën* 2 (Meppel en Amsterdam 1991) 17-20.
- Arends-Luinge, M. en T. Domenie-Verdenius, 'Bähler, Louis Adriën (1867-1941)' in: J. van Dijk en W. Foorhuis ed., *Drentse biografieën* 2 (Meppel en Amsterdam 1991) 13-16.
- Bakker, J. A., 'De opgravingen in het grote hunebed door Titia Brongersma op 11 juni 1685', *Nieuwe Drentsche Volksalmanak* 101 (1984) 103-116.
- Bax, E. H., *Modernization and cleavage in Dutch society. A study of long term economic and social change* (Groningen 1988).
- Bähler-Boerma, G., 'Het dorps huis als plaatselijk centrum voor maatschappelijk werk op het platteland', *Volksontwikkeling. Maandblad uitgegeven voor het Nutsinstituut voor volksontwikkeling* 15 (1934) 289-303.
- Bähler-Boerma, G., 'Maatschappelijk Werk op het platteland' in *Maatschappelijk Werk. Opstellen aangeboden aan Emilië Knappert op haar zevenstigste verjaardag 15 juni 1930* (Amsterdam 1930) 63-89.
- Het bedrijf van de verzorgingsstaat. Naar nieuwe verhoudingen tussen staat, markt en burger* (Amsterdam en Meppel 1995).
- Beyerinck, W., 'Het behoud van Drenthe's natuurschoon en het vreemdelingenverkeer', *Nieuwe Drentsche Volksalmanak* 56 (1938) 40-43.
- Bieleman, J., *Boeren op het Drenste zand 1600-1910. Een nieuwe visie op de 'oude landbouw'* (Wageningen en Utrecht 1987).
- Bieleman, J. 'De landbouw in de periode 1850-1945' in: J. Heringa ed., *Geschiedenis van Drenthe* (2^e druk; Meppel en Amsterdam 1986) 547-589.
- Bieleman, J., J. H. N. Elerie en P. C. M. Hoppenbrouwers ed., *Boerenlandchap in beweging. Anderhalve eeuw boerenbedrijf in Drenthe en het Drents Landbouw Genootschap* (Groningen 1994).
- Bijmolt, B., 'Over de mooiheid van Drenthe', *Nieuwe Drentsche Volksalmanak* 22 (1904) 77-80.

- Blockmans W. P. en L. A. van der Valk ed., *Van particuliere naar openbare zorg en terug?* NEHA-series III, nr.17 (Amsterdam 1992).
- Blok, E., *Werkende vrouwen in de jaren veertig en vijftig* (Amsterdam 1989).
- Blom, J. C. H., *Burgerlijk en beheerst. Over Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1996).
- Blom, J. C. H., *Verzuiling in Nederland 1850-1925*. Amsterdamse Historische reeks 2 (Amsterdam 1981).
- Bodt, S. de, ed., *De Haagse School in Drenthe* (Assen en Zwolle z.j.).
- Boekholt, P. Th. F. M., *De hervorming der scholen. Het onderwijs in Drenthe in de eerste helft van de negentiende eeuw* Drentse historische studien 3 (Assen 1982).
- Boekholt, P. Th. F. M., 'De nieuwste tijd, 1850-1945' in: J. Heringa e. a. ed., *Geschiedenis van Drenthe* (2^e druk; Meppel en Amsterdam 1986) 591-678.
- Boekholt, P. Th. F. M., J. Bos en M. A. W. Gerding, *Gemeentehuizen in Drenthe* (Meppel en Amsterdam 1991).
- Boer, J., 'In memoriam Mevrouw G. Bähler-Boerma', *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 73 (1955) 6-15.
- Boer, J., M. Kamphuis en A. C. C. Nijhoff, *Maatschappelijk werk op het platteland. Enkele aspecten van taak en functie der plaatselijke maatschappelijk werkster ten plattelande* (Alphen aan den Rijn, 1949).
- Boer, J., 'Opbouw Drenthe in de veranderende samenleving' *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 77 (1959) 72-107.
- Boer, J., 'Vijftig jaar Opbouw Drenthe 1926-1976', *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 94 (1977) 131-171.
- Boer, J., *Maatschappelijk opbouwwerk. Verkenningen op het gebied van 'Community Organization' in Nederlandse verhoudingen* (Arnhem 1960).
- Boer, J., *Dorp in Drenthe. Een studie over veranderingen in mens en samenleving in de gemeente Zweeloo gedurende de periode 1930-1970* (Meppel 1975).
- Boivin, L. en A. J. Oostergetel, *Een der grootste zegeningen dezer tijd. Een impressie van tachtig jaar kruiswerk in de provincie Drenthe* (Assen 1986).
- Bool, F. ed., *Het Leven 1906-1941. Een weekblad in beeld* (Den Haag 1981).
- Borgt, C. van der, A. Hermans, H. Jacobs, *Constructie van het eigene. Culturele vormen van regionale identiteit in Nederland*. Publicaties van het P.J. Meertens-Instituut nr. 25 (Amsterdam 1996).
- Bos, J., 'Sociale strijd in het veengebied tot 1940' in: M. A. W. Gerding e.a., *Geschiedenis van Emmen en Zuidoost-Drenthe* (Meppel en Amsterdam 1989) 335-362.
- Bosscher, D., 'Waar is deze strijd om gestreden? De Nederlandse politieke partijen en de Nieuwe Democratie rond 1945' in: R.A. Koole ed., *Van Bastille tot Binnenhof. De Franse revolutie en haar invloed op de Nederlandse politieke partijen* (Houten 1989) 89-114.
- Bowen, M., *De Nederlanden (gezien door de oogen eener Engelsche) Causeriën over de elf provinciën 2*, (s-Gravenhage 1927) 66-78.
- Braak-Hekke, W., *Evangelist in de venen* (Emmen 1921).
- Brink, G. van den Brink, *De grote overgang. Een lokaal onderzoek naar modernisering van het bestaan Woensel 1670-1920* (Nijmegen 1996).
- Broekman, H., *Sociale innovatie in Drenthe. De ontwikkeling van de Stichting Opbouw Drenthe (1924-1972)*. Mededelingen opbouwwerk 56 juli/augustus 1987 (z.p. 1987).
- Broekman, H., H. Nijenhuis en D. Schouwman, 'Verzuiling, provinciale coördinatie en sociale planning na de tweede wereldoorlog', *Tijdschrift voor Agologie* 11 (1982) 156-184.
- Broomans, P., 'De vrouwe van het Dorpshuis': G. Bähler-Boerma' in: M. Hoogendijk ed., *Kruderige Wieven. Drentse vrouwen in de 20^e eeuw* (Zutphen 1991) 49-51.
- Broomans, P., 'Jij komt dus Drenthe opbouwen. Een portret van Jo Boer' in: M. Hoogendijk ed., *Kruderige Wieven. Drentse vrouwen in de 20^e eeuw* (Zutphen 1991) 71-75.
- Brouwer, E. J., *Archeologie van een houding. Nederlandse identiteit in de Friese Volksalmanak 1836-1899* (Groningen 1998).
- Brugmans, H. ed., *Nederland in den oorlogstijd. De geschiedenis van Nederland en van Nederlandsch-Indië tijdens den oorlog van 1914 tot 1919, voor zoover zij met dien oorlog verband houdt* (Amsterdam 1920).
- Buning, L., *Het Hevenbolwerk. Politieke en sociale terreinverkenningen in Drenthe over de periode 1748-1888* (Assen 1966).
- Buskes, J. J., 'Herinneringen aan 'Utrecht', *Drenthe* 2(1964) 4.
- Camp, R. op den, 'Towards one nation. The province of Limburg and the Dutch nation during the eighteen-seventies' in: A. Galema, H. te Velde en B. Henkes ed., *Images of the nation. Different meanings*

- of Dutchness 1870-1940 (Amsterdam en Atlanta 1993) 81-104.
- Carasso, D., *Helden van het vaderland. Onze geschiedenis in 19^e eeuwse taferelen verbeeld: de historisch galerij van Jacob de Vos Jacobszoon 1850-1863* (Amsterdam 1991).
- Coert, G. A., *Stromen en schutten, vaarten en voordren. Geschiedenis van de natte waterstaat in Drenthe (1291-1988)* (Meppel en Amsterdam 1991).
- Coppens, J., *De beweging camera. Protest en propaganda door middel van foto's* (Amsterdam 1982).
- Corbin, A., *Het verlangen naar de kust* (Nijmegen 1989).
- Craandijk, J., *Wandelingen door Nederland* (2^e druk; Haarlem 1884) 223-268.
- Daas, Q. W. J., *De gezangen van Ossian in Nederland* (Nijmegen 1961).
- Het dagelijks leven in zuidoost Drenthe 1900-1955*. Historisch Onderzoeksburo Histodata (Groningen 1988).
- Demoed, H. B., *Mandegoed, schandegoed. De markeverdelingen in Oost-Nederland in de 19^e eeuw* (Zutphen 1987).
- Dercksen, A. en L. Verplanke, *Geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding in Nederland 1914-1970* (Meppel en Amsterdam 1987).
- Dijkhuis, P., *Stad en Platteland. Eene historische, psychologische en staatkundige beschouwing over de verhouding tusschen stad en platteland* (Groningen 1923).
- Dimmendaal, G. en M. L. Waaldijk 'Inleiding', *Groniek* 97 (1987) 5-8.
- Donzelot, J., *The politics of families*. With a foreword of Gilles Deleuze (New York 1979).
- Doorn, J. A. A. van en C. J. M. Schuyt ed., *De stagnerende verzorgingsstaat* (3^e druk; Meppel en Amsterdam 1982).
- Doorn, J. A. A. van, *De strijd tegen armoede en werkloosheid in historisch perspectief* in: W.P. Blockmans en L.A. van der Valk ed., *Van particuliere naar openbare zorg en terug?* NEHA series III (Amsterdam 1992) 1-30.
- Drenthe 20-40. Een bundel opstellen* (Assen 1989).
- Drenthe in vlugtige en losse omtrekken geschetst door drie podagrissen Van der Scheer, Boom en Lesturgon* (fotografische herdruk; Leeuwarden 1974).
- 'Drenthe's nood en opbouw', *De Stuwing, maandblad van de Amsterdamsche maatschappij voor Jonge mannen* 1 (1928) 3-10.
- Dubbelboer, B., *Leer mij ze kennen...de Drenten* (Leiden 1968).
- Dudink, S., *Deugdzaam liberalisme. Sociaal-liberalisme in Nederland 1870-1900*. IISG en essays nr. 25 (Amsterdam 1997).
- Dunk, H. W. von der, 'Nederland ten tijde van de Eerste Wereldoorlog' in: D.P. Blok ed., *Algemene Geschiedenis van Nederland* 14 (Haarlem 1979) 40-52.
- Duyvendak J. W. en I. de Haan ed., *Maakbaarheid. Liberale wortels en hedendaagse kritiek van de maakbare samenleving* (Amsterdam 1997).
- Duyvendak, J. W., *De planning van ontplooiing. Wetenschap, politiek en de maakbare samenleving* (Den Haag 1999).
- Duyvendak, M. G. J., 'Het Drents provinciaal bestuur 1814-1914: Beslissingen en bestedingen als vorm van politieke cultuur', *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 113 (1996) 15-41.
- Ebbinghe Wubben-Nes, S., 'Drenthe', *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 22 (1904) 19-20.
- Een Drents Commissaris kijkt terug... Herinneringen van mr. Jacob Cramer. Opgetekend door Chris van der Veen (Assen en Maastricht 1986).
- Eijl, C. van, *Het werkzame verschil. Vrouwen en de slag om arbeid 1898-1940* (Hilversum 1994).
- Emmen, uitgegeven met medewerking van het gemeentebestuur van Emmen* (Amsterdam 1923).
- Engbersen, R. en Th. Jansen, *Armoede in de maatschappelijke verbeelding (1945-1990). Een retorische studie* (Leiden en Antwerpen 1991).
- Enquête gehouden door de Staatscommissie benoemd krachtens de wet van 19 januari 1890, Tweede afdeling: veenderijen* (z.pl. en j.).
- Essen, M. van, 'Onderwijs en Volksontwikkeling' in: C. Schaafsma en A. Arends-Luinge, *Een nieuwe kijk op het oude Eelde* (Bedum 1989) 74-90.
- Fasseur, C., *Wilhelmina. De jonge koningin* (Amsterdam 1998).
- Fasseur, C., *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormloze jas* (2^e druk; Amsterdam 2001).
- Fontijn, J., *Trots verbrijzeld. Het leven van Frederik van Eeden vanaf 1901* (Amsterdam 1996).

- Fotografie in Drenthe, met de camera van Reinhardt Herman Herwig door Drenthe 1900-1925* (Assen 1989).
- Frieswijk, J., *Om een beter leven. Land- en veenarbeiders in het noorden van Nederland 1850-1914. Strijd en organisatie van de land-, veen- en zuivelarbeiders in het noorden van Nederland (1850-1914)* (Leeuwarden 1989).
- Galesloot, H. en M. Schrevel, *In fatsoen hersteld. Zedelijkheid en wederopbouw na de oorlog* (Amsterdam 1987).
- Gastelaars, M. *Een geregeld leven. Sociologie en sociale politiek in Nederland 1925-1968* (Amsterdam 1985).
- Geitz, A., 'Leven in het veen' in: M. A. W. Gerding e.a., *Geschiedenis van Emmen en Zuidoost-Drenthe* (Meppel en Amsterdam 1989) 307-334.
- Gerding, M. A. W., *Vier eeuwen turfwinning. De verveningen in Groningen, Friesland, Drenthe en Overijssel tussen 1500 en 1950 AAG Bijdragen 35* (Wageningen 1995).
- Gerding, M. A. W., 'De mythe van de veenarbeid. Het ontstaan van het negatieve beeld van het veenarbeidersleven' in: B. de Vries ed., *De kracht der zwakken. Studies over arbeid en arbeidersbeweging in het verleden* (Amsterdam 1992) 309-332.
- Giele, J., *Arbeidersleven in Nederland 1850-1914* (Nijmegen 1979).
- Giesen, J., *Nieuwe Geschiedenis. Het antimilitarisme van de daad in Nederland* (Rotterdam 1923).
- Ginkel, R. van, *Op zoek naar eigenheid. Denkbeelden en discussies over cultuur en identiteit in Nederland* (Den Haag 1999).
- Gordon, L., *Heroes of their own lives. The politics and history of family violence, Boston 1880-1960* (Londen 1988).
- Gort, D., *Aan het veen verknocht. Geschiedenis van een veenarbeidersfamilie 1876-1922* (Groningen 1995).
- Grever, M. en M. L. Waaldijk, *Feministische Openbaarheid. De nationale tenoostelling van vrouwenarbeid in 1898* (Amsterdam 1998).
- Grijzenhout, Fr., *Feesten voor het vaderland; patriotse en Bataafse feesten 1780-1806* Kunsthistorische reeks 3 (Zwolle 1989).
- Groenman, Sj. e.a., *Sociografie in de praktijk* (Assen 1953).
- Haer, D. van der en M. Tamminga, 'De ontwikkeling van de bevolking' in: M. A. W. Gerding e.a., *Geschiedenis van Emmen en Zuidoost-Drenthe* (Meppel en Amsterdam 1989) 277-303.
- Haer, D. van der, 'De vervening vanaf 1850' in: M. A. W. Gerding e.a., *Geschiedenis van Emmen en Zuidoost-Drenthe* (Meppel en Amsterdam 1989) 109-156.
- Havard, H., *De bedreigde grenzen. Een togt door de provincien Friesland, Groningen, Drenthe, Overijssel, Gelderland en Limburg* (Haarlem 1876).
- Have, W. ten, *De Nederlandsche Volksunie. Aanpassing, vernieuwing en confrontatie in bezettingstijd 1940-1941* (Amsterdam 1999).
- Heldring, O. G., en R.H. Graadt Jonckers, *De Veluwe. Eene wandeling* (Haarlem 1841).
- Helsloot, J., *Floralia in Nederland in het laatste kwart van de negentiende eeuw*, Cahiers van het P.J. Meertens-instituut nr. 2 (Amsterdam 1990).
- Hen, P. E. de, *Actieve en re-actieve industriepolitiek in Nederland. De overheid en de ontwikkeling van de Nederlandse industrie in de jaren dertig en tussen 1945 en 1950* (Amsterdam 1980).
- Herdenkingsboek ter gelegenheid van het 10-jarig bestaan van Nederlandse Bond van Boerinnen en andere Plattelandsvrouwen 14 oktober 1930-114 oktober 1940* (z.p., z.j.)
- Hertogh, M., 'Geene wet, maar de Heer!' *De confessionele ordening van het Nederlandse sociale zekerheidsstelsel (1870-1975)* (Den Haag 1998).
- Hettema, Y., 'De betekenis van Ort voor de natuurgeneeswijze en voor de beweging in Nederland' in: J. Littooy, G. Roosink en Y. Hettema, *Van en Over Felix Ort. Bundel uitgegeven bij gelegenheid van z'n 70ste verjaardag*, 15-16.
- Heyting, L., *De wereld in een dorp. Schilders, schrijvers en wereldverbeteraars in Laren en Blaricum 1880-1920* (Amsterdam 1994).
- Historische Ontwikkelingen in het welzijnswerk. Voordrachten van Martina Tjeenk Willink*. Bezorgd en geannoteerd door E. Hueting en R. Neij (Zutphen 1985).
- Hofdijk, W. J., *Historische landschappen* (2e druk; Amsterdam 1874).
- Hoppenbrouwers, P. C. M., ed., *Boerenlandchap in beweging. Anderhalve eeuw boerenbedrijf in Drenthe en het Drents Landbouw Genootschap* (Groningen 1994) 137-155.
- Houten, H. van, *Anarchisme in Drenthe. Levensherinneringen van een veenarbeider* (Baarn 1985).

- Houwink ten Cate, J., *De mannen van de daad' en Duitsland, 1919-1939. Het Hollandse zakenleven en de vooroorlogse buitenlandse politiek* (Den Haag 1995).
- Hueting, E., *De permanente herstructurering in het welzijnswerk* (Zutphen 1989).
- Huizen van Stand: geschiedenis van de Drentse havezaten en andere herenhuizen en hun bewoners (Meppel 1989) 330-336.
- Huizing, L., *Met de kikkast door Drenthe. Oud Drenthe in prenten* (Haren 1962).
- Huizinga, J., *Nederland's geestesmerk* (Leiden 1935).
- Huussen jr., A. H., 'Ideaal en praktijk 1818-1859' in: A. van der Woud, J. N. H. Elerie en A. H. Huussen jr., *Veenhuizen. Een erfenis voor de toekomst* (Groningen 1994) 17-28.
- In en om de gemeente Emmen* (Emmen 1932.).
- Jaarverslag van de Groninger Gemeenschap over het jaar 1939* (Groningen z.j.).
- Jaarverslag van de Groninger gemeenschap over het jaar 1941* (Groningen 1942).
- Jans, R., *Tolstoj in Nederland* (Bussum 1952).
- Jansen, D., 'Een onrustzaaier als predikant. Louis Adrien Bähler op Schiermonnikoog', *Fryslân. Nieuwsblad voor geschiedenis en cultuur* 4 (1998) 6-8.
- Jensma, G., *Het rode tasje van Salverda. Burgerlijk bewustzijn en Friese identiteit in de negentiende eeuw* (Leeuwarden 1998).
- 'Jo Boer Opbouw Drenthe en het opbouwwerk', *Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk* 23(1969) 369-402.
- Jong, E. de, *Natuur en kunst. Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur (1650-1704)* (Amsterdam 1993).
- Jong, L. de, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog maart 1941- juli 1942* 4 ('s-Gravenhage 1974).
- Jong, L. de, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog juli 1942-mei 1943* 6 ('s-Gravenhage 1975).
- Jonge, A. A. de, *Crisis en critiek der democratie. Anti-democratische stromingen en de daarin levende denkbeelden over de staat in Nederland tussen de wereldoorlogen* (2^e druk; Utrecht 1982).
- Jonker, W. jr., *Het morgenrood in de Drentsche Venen* ('s-Gravenhage 1923).
- Jonker, E., *De sociologische verleiding. Sociologie, sociaal-democratie en de welvaartsstaat* (Groningen 1988).
- Kadish, A., *Apostle Arnold, the life and death of Arnold Toynbee 1852-1883* (Durham 1986).
- Kamphuis, M., *Kijken in de spiegel van het verleden. Veertig jaar avonturen in en om welzijnsland* (Deventer 1986).
- Karel, E. H., 'Ir. Reinder Sijbolts. Zijn betekenis voor de vervening in zuidoost Drenthe', *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 115(1998) 26-48.
- Karel, E. H., *Grenzen in Drenthe. Vier historische beschouwingen over scheidlijnen in cultuur en landschap. Drentse Historische reeks 7* (Assen 2000).
- Kempe, G. Th. en J. Vermaat, *Criminaliteit in Drenthe. Criminologische Studiën deel III* (Nijmegen 1939).
- Keur, J. Y. en D. L. Keur, *The deeply rooted. A study of a Drents community in the Netherlands* (Assen 1954).
- Kiendl, A., *Die Lüneburger Heide. Fremdenverkehr und Literatur. Lebensformen Band 6* (Berlijn en Hamburg 1993).
- Klein, P. W. en G. N. van der Plaat ed., *Herrijzend Nederland. Opstellen over Nederland in de periode 1945-1950* (Den Haag 1981).
- Klein, S. R. E., *Patriots republikanisme: politieke cultuur in Nederland (1766-1787)* (Amsterdam 1995).
- Kleyn, A., 'Drenthe verandert: geen cultuurschok maar-omslag' in: *Drenthe 20-40. Een bundel opstellen* (Assen 1989)20-26.
- Kleyn, A., *De Drentse Dorpen* (Meppel 1948).
- Knappert, E. C., 'De studenten-settlement-beweging', *Volksontwikkeling. Maandblad uitgegeven voor het Nutsinstituut voor volksontwikkeling* 2 (1920) 76-84.
- Knolle, P., 'De waardering voor het landschap in de Nederlandse kunsttheorie van de 18^e en vroege 19^e eeuw/ L'apprezzamento della pittura paesaggistica nella teoria artistica olandese del XVII secolo e del primo ottocento' in: *Reizen naar Rome. Italië als leerschool voor Nederlandse kunstenaars omstreeks 1800 / Paesaggisti ed altri artisti Olandesi a Roma intorno al 1800* (Haarlem 1984) 101-121.
- Knuvelde, L., *De Volkshogeschool. Pleidooi en voorstel* (Oisterwijk 1935).
- Kooij, P., 'Hoogkerk integraal' in: *Ibidem ed., Dorp naast een stad. Hoogherk 1770- 1914. Groninger Historische Reeks 9* (Assen 1993) 339-356.

- Koole, R.A. ed., *Het belang van politieke partijen* (Groningen 1984).
- Krips-van der Laan, H. M. F., *Praktijk als antwoord. S. L. Louwes en het landbouwcrisisbeleid*. Historia Agriculturae XVI (Groningen 1985).
- Lange, G. A., Ch. Tj. Zelvelder- van der Laan en J.P. Burema ed., *Huishouding, voorlichting en wetenschap. 50 jaar Stichting voor Huishoudelijke en Consumentenvoorlichting-HVP* ('s- Gravenhage 1985).
- Lange, E. de, *Sober en Solide. De wederopbouw van Nederland 1940-1965* (Rotterdam 1995).
- Leemhuis, L., 'De moeilijkste jaren. De Drentse landbouw. Het DLG en Landbouw en Maatschappij in de jaren dertig' in: J. Bieleman, J. H. N. Elerie en P. C. M. Hoppenbrouwers ed., *Boerenlandschap in beweging. Anderhalve eeuw boerenbedrijf in Drenthe en het Drents Landbouw Genootschap* (Groningen 1994) 137-155.
- Leerssen, J., 'Culturele identiteit en nationale beeldvorming in: J. C. H. Blom, J. Th. Leerssen, P. de Rooy ed., *De onmacht van het grote: cultuur in Europa* (Amsterdam 1993).
- Leeuw, R. de, J. Sillevius, Chr. Dumas, *De Haagse school. Hollandse meesters van de 19e eeuw* (Den Haag 1983).
- Lenep, D. J. van, *Verhandeling en Hollandsche duinzang*. Klassieken uit de Nederlandse letterkunde uitgegeven in opdracht van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden nr. 36 (Zwolle 1966).
- Liagre Böhl, H. de, 'Zedeloosheidsbestrijding in 1945. Een motor van wederopbouw' in: H. Galesloot en M. Schrevel, *In Fatsoen hersteld. Zedelijkheid en wederopbouw na de oorlog* (Amsterdam 1987) 15-28.
- Liagre Böhl, H. de, 'Willem Banning in de partij van de Arbeid: een verloren strijd om de doorbraak', *Twaalfde jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam 1991) 47-81.
- Liagre Böhl, H. de, 'Consensus en polarisatie. Spanningen in de verzorgingsstaat na 1945' in: R. Aerts e. a. ed., *Het land der kleine gebaren* (Groningen en Amsterdam 1998) 224-292.
- Linthorst Homan, J., *Het stiefkind Drenthe. Werd en wordt Drenthe miskend?* (Assen 1934).
- Linthorst Homan, J., *Tijdscentering. Herinnering aan vernieuwingswerk vóór en na 10 mei 1940* (Amsterdam enz. 1946).
- Linthorst Homan, J., 'Wat zijt ghij voor een vent'. *Levensherinneringen van mr. J. Linthorst Homan* (Assen 1974).
- Loo, L. F. van, *Arm in Nederland 1815-1990* (2^e druk; Meppel en Amsterdam 1992).
- Loo, H. van der en W. van Reijen, *Paradoxen van modernisering. Een sociaal- wetenschappelijke benadering. Kijk op mens en maatschappij deel 2* (Muiderberg 1993).
- Louwes, J. R., 'Drenten in Amsterdam. De geschiedenis van een Vereniging van Drenten in de Vromde', *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 114 (1997)1-31.
- Lunenberg, M., 'Emilie C. Knappert, "van allen vrij, aan allen dienstbaar"' in: M. van Essen en M. Lunenberg, *Vrouwelijke pedagogen in Nederland* (Nijkerk 1991) 49-50.
- Lynes, T., 'William Beveridge 1879-1963' in: P. Barker ed., *Founders of the welfare state* (Londen en Portsmouth 1984) 90-98.
- Meerten-Schilperoort, A. B. van, *Het noorden van ons vaderland of vlugtige schetsen en aangename herinnering van een reistogtje over Utrecht, door Vriesland, Groningen, Drenthe en Overijssel* (Amsterdam 1845).
- Meijer, E. en J. Swart, *Het fotografische geheugen. Twaalf kenners over persfotografie* (Amsterdam 1987).
- Meijer-van der Waerden, M. de, *Zoekt een ster niet te ver: ter herdenking van het honderdste geboortjaar van Emilie Charlotte Knappert 1860-1952* (Amsterdam 1960).
- Menzel, A. G., 'Levensbericht van mr. J. T. Linthorst Homan 2 oct. 1873-27 mei 1932. Commissaris van de Koningin in de provincie Drenthe van 1 oktober 1917 tot 1 november 1931', *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 51(1933) 4-18.
- Mercier, H. *Verbonden Schakels* (4^e druk; Amsterdam 1895).
- Meyboom, H. U., 'De Bond van Dorpshuizen', *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 45(1927) 11-22.
- Moes, W., *Heilig ongeduld. Herinneringen uit mijn leven* (Amsterdam en Antwerpen 1961).
- Moeyes, P., *Buiten schot. Nederland tijdens de eerste wereldoorlog 1914-1918* (Amsterdam 2001).
- Moltzer, M. J. A., *Maatschappelijk werk* (2^e herziene druk; 's-Gravenhage 1948).
- Mommaas, H., *Moderniteit, vrije tijd en de stad. Sporen van maatschappelijke transformatie en continuïteit* (Utrecht 1993).
- Mulder, R. D., 'Twee en een halve eeuw tolheffing en toerisme in Drenthe (1700-1950)', *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 90 (1973) 15-38.

- Munters, Q. J., *De stille revolutie op het agrarische platteland. Boeren en openbaar bestuur 1917-1986* (Assen en Maastricht 1989).
- Nederland in den goeden ouden tijd zijnde het dagboek van hunne reis te voet, per trekschuit en per diligence van Jacob van Lennep en zijn vriend Dirk van Hogendorp door de Noord-Nederlandsche provincien in den jare 1823.* Bezorgd door M. E. Kluit (Utrecht 1942).
- Nederlandse Bond van plattelandsvrouwen 1930-1955* (Groningen z.j.).
- Neij, R. en E. Hueting, *Nederlands Volksherstel 1944-1947. Een omstreden hulporganisatie in herrijzend Nederland* (Culemborg 1988).
- Neij, R., *De organisatie van het maatschappelijke werk* (Zutphen 1989).
- Neij, R. en E. Hueting, *De opbouw van een sociaal-agogische beroepsopleiding 1899-1989* (Deventer 1989).
- Nijenhuis, H. en D. Schouwman, 'Nederlands Volksherstel en zijn invloed op het opbouwwerk in Nederland', *Tijdschrift voor Andragologie* 3(1980) 139-161.
- Nijenhuis, H., *Werk in de schaduw. Club- en buurthuizen in Nederland, 1892-1970.* IISG-studies en essays 4 (Amsterdam 1987).
- Okken, J.W., 'Mr. L. Oldenhuis Gratama en het behoud van de hunebedden', *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 107 (1990) 66-95.
- '...onbedorven schilderachtige toestanden...' *Het boereninterieur in de Nederlandse schilderkunst in 19^e en 20^e eeuw.* Catalogus (z.p. 1991).
- 'Ons Huis in de Jordaan. Uit oude notulen en plakboeken' *De Schalm. Tijdschrift voor buurt- en buurt-huiswerk* 22 (1965) 293.
- Opbouw Drenthe. Een en ander over het werk van de Centrale Vereeniging voor den Opbouw van Drenthe* (Assen 1929).
- Oud, P. J., *Honderd jaren. Een eeuw van staatkundige vormgeving in Nederland 1840-1940* (7^e druk; Assen 1979).
- Oudheusden, J. A. van en J.B.T. Kruiger, *Architectuur en stedenbouw in Drenthe 1850-1940* (Zwolle 1991).
- Overzicht over het sociaal hygiënische werk in Nederland op het gebied van den dienst der volksgezondheid: hygiëne van het kind, bestrijding der tuberculose, bestrijding van de geslachtsziekten* ('s-Gravenhage 1932).
- Paping, R. F. J., *De extreme armoede van arbeiders in de Drense venen in de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw. Mythe of werkelijkheid* (Groningen 2000).
- Persoonlijke bemoeiingen van meer ontwikkelden in 't belang van minder ontwikkelden* (Toynbee-werk). Rapport uitgebracht door eene commissie van onderzoek, bestaande uit A. Bloembergen e.a. (Amsterdam 1895).
- Polak, H., *Het kleine land en zijn groote schoonheid versierd met 87 afbeeldingen van steden, dorpen, landschappen, wateren en de bijzondere schoonheid van Nederland kenmerkende plekken* (Amsterdam 1929)
- Poortman, J., 'Drents Geestesleven. Een bloemlezing uit de Drentse literatuur', *Zwerfstenen. Bijdragen tot de cultuur en de geschiedschrijving van het platteland* 2 (Meppel 1954).
- Prakke, H. J., *Deining in Drenthe. Historisch-sociografische speurtocht door de 'olde lantschap', 'de achtste der zeven provincien'* (4^e herziene druk; Assen 1969).
- Regt, A. de, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940* (Meppel en Amsterdam 1984).
- Roelfsema-van der Wissel, H. G., 'Hendrik Sandra en de tuberculosebestrijding in Drenthe', *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 112 (1995) 51-75.
- Roeters van Lennep, J. J., 'Op stap voor de recreatie: zijn ontspanning', *Drenthe* 35 (1964) 32-35 en 39.
- Röling, H. Q., *'De tragedie van het geslachtsleven': Johannes Rutgers (1850-1924) en de Nieuw-Malthusiaanse Bond* (Amsterdam 1987).
- Romein, J., *Op het breukvlak van twee eeuwen. De westerse wereld rond 1900* (2^e druk; Amsterdam 1976).
- Romijn, P., *Snel, streng en rechtvaardig. Politiek beleid inzake de bestraffing en reclassering van 'foute' Nederlanders 1945-1955* (Den Haag 1989).
- Roordink, R., 'De crisis in het veengebied' in: M. A. W. Gerding e.a., *Geschiedenis van Emmen en Zuidoost-Drenthe* (Meppel en Amsterdam 1989) 363-386.
- Rooy, P. de, 'Het zoeken naar de moederwetenschap. Ordening in de jaren dertig' in: R.A. Koole ed., *Van Bastille tot Binnenhof. De Franse revolutie en haar invloed op de Nederlandse politieke partijen* (Den Haag 1989) 66-88.

- Rooy, P. de 'De groote puzzles van onze maatschappij' in: F. Boterman en P. de Rooy, *Op de grens van twee culturen. Nederland en Duitsland in het fin de siècle* (Amsterdam 1999) 17- 37.
- Rovers, F., *Eenheid door democratie. Een analyse van een burgerlijk-democratische volksbeweging in de jaren dertig*. Utrechtse Historische Cahiers 4 (1986 Utrecht).
- Ru, J. H. de, *Landbouw en maatschappij. Analyse van een boerenbeweging in de crisisjaren* (Wageningen en Deventer 1980).
- Ruddijs-Protzman, R., 'Eigen haard is goud waard. De vrouw als woningopzichteres' in: M. Hoogendijk (red.) *Kruderige wieven. Drentse vrouwen in de 20ste eeuw* (Zutphen 1991) 31-49.
- Rijsbergen, B., 'Giudici's ontwerp tot vergroting der stad Assen. Een stedenbouwkundig plan uit de tijd van Lodewijk Napoleon', *Leidschrift* 9 (1993) 65-80.
- Sandberg-Geisweit van der Netten, M. E. H., *Het groeide. Veranderingen in de tijd, waarin ik leefde. Herinneringen van M.E.H. Sandberg-Geisweit van der Netten* (Amsterdam 1955).
- Santegoets, F., 'Het verenigd koninkrijk 1815-1830. Eenheid en scheiding' in: W. Fritschy en J. Toebes ed., *Het ontstaan van het moderne Nederland. Staats- en natievorming tussen 1780 en 1830* (Nijmegen 1986) 215-242.
- Sas, van N. C. F., 'Vaderlandsliefde, nationalisme en vaderlands gevoel in Nederland, 1770-1813', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 102 (1989) 417-495.
- Sas, van N. C. F., ed., *Vaderland: een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam 1990).
- Sas, van N. C. F., 'Nationaliteit in de schaduw van de Gouden Eeuw, Nationale cultuur en vaderlands verleden 1780-1914' in: F. Grijzenhout en H. van Veen, *De gouden eeuw in perspectief. Het beeld van de Nederlandse zeventiende-eeuwse schilderkunst in later tijd* (Nijmegen enz. 1992) 83-106.
- Schaafsma, B. en M. Arends-Luinge, *Een nieuwe kijk op het oude Eelde* (Bedum 1989).
- Scheperkamp-Stiekema, P., *De vereniging 'Ons Dorpshuis' 1915-1990 Eelde-Paterswolde*. Ongepubliceerde doctoraal scriptie RUG geschiedenis (Eelde-Paterswolde 1990).
- Schiphorst, J. M., 'Op den heide', *Nieuwe Drentsche Volksalmanak voor 1883* 1 (1882) 128-130.
- Schiphorst, J. M., 'Op den Drentschen Esch', *Nieuwe Drentsche Volksalmanak voor 1887* 5 (1886) 92-93.
- Schiphorst, J. M. 'Het "land van hei en struiken", voorheen en thans', *Nieuwe Drentsche Volksalmanak* 21(1903) 148-151.
- De school voor maatschappelijk Werk 1899-1924* (Amsterdam z.j.).
- Schouten, M., *Voor de oorlog. Herinneringen aan de jaren 30* (Amsterdam 1982).
- Schuring, H., F. van den Beemt en T. van Ruiten, *Veranderend landschap. Opnieuw op reis met oude schoolplaten* (Assen 1992).
- Schuursma, R., *Jaren van opgang. Nederland 1900-1930* (Amsterdam 2000).
- Schuyt, K. en E. Taverne, 1950. *Welvaart in zwart-wit* (Den Haag 2000).
- Sillevis, J., 'Internationale roem' in: J. Sillevis en A. Tabak, *Het Haagse school boek* (Zwolle en Den Haag 2000) 17-29.
- Slochteren, M. van, "Leden, houdt, wat er nog kome, Uw lampen brandende". De Drentse Bond van Boerinnen en andere Plattelandsvrouwen, 1930-1948' in: M. Hoogendijk ed. *Kruderige wieven. Drentse vrouwen in de 20^e eeuw* (Zutphen 1991) 75-97.
- Smid, J., *Het program der Boerenbonden* (Meppel 1934).
- Smid-Bosklopper, T., *De verzenen tegen de prikkels. Het verhaal van Stientje Bosklopper* (Groningen 1998).
- Smids, Lud., *Poëysie*. (Amsterdam 1694).
- Smidt, H. A. R., Jan Tijmen Linhorst Homan in: J. Bos en W. Foorthuis ed., *Drentse Biografieën* 3 (Meppel en Amsterdam 1991) 86-89.
- Snel, E., *De vertaling van wetenschap. Nederlandse sociologie en praktijk* (Utrecht 1996).
- Sontag, S., *Over fotografie* (2^e druk; Utrecht en Antwerpen 1981).
- Spits, J., 'Een vergeefse zoektocht naar het Gezonde Gezin. De Nederlandse Volksdienst en de Drentse vrouw, 1940-1945' in: M. Hoogendijk ed., *Kruderige wieven. Drentse vrouwen in de 20^e eeuw* (Zutphen 1991) 99-120.
- Stork-Van der Kuyl, D. M. E. A. J., *De Drentse boerin. Haar plaats in de samenleving* (Assen 1953).
- Swaan, A. de, *Zorg en de staat. Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde in de nieuwe tijd* (Amsterdam 1989).
- Swarts, S., "Wellevenkunst". *Emilie Charlotte Knappet (1860-1952) en volksopvoeding: haar denken, inspiratiebronnen en haar werk in het Leidsche Volkshuis 1899-1915*. Niet gepubliceerde doctoraalscriptie UvA geschiedenis (Amsterdam 1994).

- Tassenaar, V., *De biologische levensstandaard in Drenthe, 1815-1860* (Capelle a/d IJssel 2000).
- Tilborgh, L. van en G. Jansen, *Op zoek naar de Gouden Eeuw. Nederlandse schilderkunst 1800-1850* (Zwolle 1986).
- Treub, M. W. F., *Oorlogstijd. Herinneringen en indrukken* (Haarlem en Amsterdam 1916).
- Tuntler, J. H., *Bevolkingsgroepen en sociale geneeskunde. Sociale geneeskunde x* (Amsterdam 1949).
- Tuntler, J. H., 'Over den hygiënischen opbouw van z.o. Drenthe', *Tijdschrift voor Sociale Geneeskunde* (1929) 3-10.
- Valk, L. van der, *Van pauperszorg tot bestaanszekerheid. Armenzorg in Nederland 1912-1965* (Amsterdam 1986).
- Veen, J. van den, *Drentsch Mosaik, 1e stukje* (Groningen 1844).
- Vegchel, G. van, *De metamorfose van Emmen. Een sociaal-historische analyse van twintig kostbare jaren 1945-1965* (Amsterdam en Meppel 1995).
- Velde, H. te, *Gemeenschapszin en plichtsbesef. Liberalisme en nationalisme in Nederland 1870-1918* ('s-Gravenhage 1992).
- Veldink, J. G., W. C. H. Staring 1808-1877. *Geoloog en landbouwkundige* (Wageningen 1970).
- Verkaik, J.-P., *Jac. P. Thijsse. Een leven in dienst van de natuur* (Deventer 1995).
- Vincent van Gogh. *Een leven in brieven*. Bezorgd door J. Hulsker (Amsterdam 1980).
- Visscher, J. *Emmen en zuidoost-Drenthe. Een geografische monografie* (Utrecht 1940).
- Vocks, G. H., *Kleine Hein. Tusschen turfballen en zandheuvels* (Meppel 1946).
- Vries, G. E., 'Verveners en veenarbeiders bij de veenverwerkende industrie' in: M. A. W. Gerding, E. H. Karel en G. E. de Vries, *Van turfstrooisel tot actieve kool. De ontwikkeling van de veenverwerkende industrie* (Zwolle 1997) 176-215.
- Vries, P. de, 'Duel met Hendrik Pierson. Mannelijke seksualiteit en de Nederlandse natie rond 1900', *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 20 (Amsterdam 2000) 18-40.
- Waaldijk, M. L., 'De verzorgingsstaat, een vrouwengeschiedenis', *Groniek* 97(1987) 123-134.
- Waaldijk, M. L., *Het Amerika der vrouw. Sekse en geschiedenis van maatschappelijk werk in Nederland en de Verenigde Staten* (Groningen 1996).
- Waaldijk, M. L., J. van der Stel, en G. van der Laan, *Honderd jaar sociale arbeid. Portretten en praktijken uit de geschiedenis van het maatschappelijk werk* (Assen 1998).
- Waaldijk, M. L., 'Tussen moeder en dochter. Juliana en het koningschap als maatschappelijk werk', *Tijdschrift voor Genderstudies* 2 (1999) 20-32.
- Wederopbouw, welvaart en onrust. Nederland in de jaren vijftig en zestig* (Houten 1986).
- Wedman, H., 'Hoeden en petten. Socialisme en burgerlijke cultuur in Nederland' in: R. Aerts en H. te Velde ed., *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen* (Kampen 1998) 218-245.
- Weerd, W. de, *De 'domeneer' van turfland. Tien jaren evangelisatie-arbeid in de Drentsche veenkoloniën* ('s-Gravenhage 1916).
- Weerd, W. de, *Praatjes en Plaatjes uit Drenthe* (Klazienaveen 1923).
- Wehler, H., *Modernisierungstheorie und Geschichte* (Göttingen 1975).
- Went-Goedkoop, E., 'Het werk in de Drentsche Buurthuizen' in: *Maatschappelijk Werk. Opstellen aangeboden aan Emilie C. Knappert op haar zeventigste verjaardag 15 juni 1930* (Amsterdam 1930) 90-97.
- Westendorp, N., *Verhandeling ter beantwoording der vraag: Welke volkeren hebben de zoogenaamde hunebedden gesticht? In welke tijden kan men onderstellen, dat zij deze oorden hebben bewoond?* Letter- en oudheidkundige verhandelingen van de Nederlandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem (Haarlem 1815).
- Westendorp Boerma, J. J., *Johannes van den Bosch als sociaal hervormer. De maatschappij van weldadigheid* (Amsterdam 1927).
- Westendorp Boerma, J. J., *Een geestdriftige Nederlander: Johannes van den Bosch* (Amsterdam 1950).
- Wieren-Bosklopper, T. van, *Hillechie. Een leven* (Bedum 1994).
- Wieten, J., *Dagblad en Doorbraak. De Nederlander en De Nieuwe Nederlander* (Kampen 1986).
- Windel, A., 'In herinnering ds.L. H. A. Bähler', *Ons Orgaan*, 1 mei 1932.
- Windt, H. van der, *En dan: wat is natuur nog in dit land? Natuurbescherming in Nederland 1880-1990* (Meppel 1995).

- Woud, A. van der, *Het Lege land. De ruimtelijke orde van Nederland 1789-1848* (Amsterdam 1987).
- Woud, A. van der, *De Bataafse hut. Verschuivingen in het beeld van de geschiedenis (1750-1850)* (Amsterdam 1990).
- Zanden, J. L. van, *Een klein land in de 20 eeuw. Economische geschiedenis van Nederland 1914-1995* (Utrecht 1997).
- Zeijden, A. van der, '“Een verlaten land met talloze wonderlijke gebruiken”. Volkskunde en de constructie van een Drentse regionale identiteit' *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 116 (1999) 68-91.

Personenregister

- Aalberse, P. J. M., 64, 84, 85
Acker Stratingh, G., 16
Alstorphius Grevelink, P. w., 22
Ameshoff, Fekko Koerts, 34
Ameshoff, P. J., 12, 19
Amicis, E. de, 18, 30
Arriëns, J. W., 106
Bähler, L. A., 39, 40-48
Bähler-Boerma, G., *passim*
Banning, W., 160
Barnett, Henriëtte, 39
Barnett, Samuel, 39
Bervoets, Liesbeth, 7
Beveridge, William, 154
Beyerinck, W., 29
Bieleman, J., 5, 24
Bijmholt, B., 18, 29
Bloemers Middendorp, Pieter, 74
Boekholt, P. Th. F. M., 5
Boer, Jo., 1, 2, 5, 118, 122, 123, 127, 128, 150,
151, 158, 159, 162
Boeyen, H. van, 142
Bolhuis, J., 54
Bonnema-Bennes, A., 97, 124
Boom, H., 11, 18
Bosch, Johannes van den, 21
Bouma, J.C., 96, 145
Bouman, P. J., 41
Bowen, Majorie, 18
Boxman, Alexander, 13, 18
Braak-Hekke, W., 32, 33, 73, 160
Braat, A., 78, 79, 80
Brillenburg Wurth, Ans, 107, 123, 127
Brink, J. R. M. van der, 161
Broekman, Herman, 1, 2
Brok, K., 77, 88, 92, 97, 103
Brok-Troelstra, H., 77
Brongersma, Titia, 14, 16
Bruijn, J. de, 68
Brunner, Emil, 121, 162
Buchman, Frank, 141
Burg, van, 159
Buskes, J. J., 111
Camp, R. op den, 3
Canter, Bernard, 73
Cohausen, J. H., 15
Cohen, Joh., 52
Corbin, Alain, 4
Craandijk, Jacobus, 26, 27
Cramer, J., *passim*
Demoed, H. D., 20
Dijkveld stol, J. J., 135
Doesburgh, van, 89, 105
Donzelot, Jacques, 6
Doorn, J. A. A. van, 6
Doorn, J. van, 157
Driest, Egbert, van, 25
Drucker, H. L., 49
Duinkerken, P. J., 150
Duyndee, F. J. F. M., 150
Duyvendak, J. W.,
Duyvendak, M. G. J., 165
Eeden, Ferderik van, 27
Elema, j., 24, 92
Feith, Rhijnvis, 13, 19
Feltz, W. A. van, 23
Fenenga, Martha, 52
Fockema Andrea, J. P., 140
Frederiks, K. J., 148
Geen, F. M. L. van, 91
Gerding, Michiel, 36
Geuns, A. de, 140
Gogh, Vincent van, 32
Graadt Jonckers, R. H., 19
Green, T. H., 39
Groenman, Sj., 160

- Gualthérie van Weezel, J., 92
 Gunning, J. H., 51
 Haar, J. ter , 133
 Haas, M. de, 133
 Havard, Henry, 11
 Heemstra, D., 54
 Heemstra, J., 92, 93
 Heimans, E., 27
 Heldring, O. G., 19
 Heringa, J. 5
 Herwig, R. H., 29
 Hiemstra, P., 80, 85
 Hildebrand, 24
 Hofdijk, W. J., 17, 32
 Hofstede, Petrus, 38
 Hogendorp, D. van, 12
 Holthe van Echten, M. L. van, 146
 Honstra, R., 157
 Houten, Harm van, 63
 Hugenholtz, J. B., 45
 Huges, J., 93
 Ibelings, I. J., 95
 Israëls, Jozef, 25
 Jacobs, Aletta, 74
 Janssen, J. L., 16
 Jongbloed, A., 92, 94
 Jonge, A. A. de, 138
 Jongerius, B., 101
 Jonker, W., 32, 33
 Jonkman, J. A., 157
 Jordaan, 80
 Juliana, 131, 156
 Kalff, J., 30
 Kalter, J., 68, 70
 Kamphuis, Marie, 106, 123, 127, 128, 148
 Keysler, J. G., 15
 Kleyn, A., 11, 127
 Klimp, H., 97
 Klompé, Marga, 162
 Knappert, Emilie Charlotte, 48, 49, 50, 51, 52,
 57, 115, 116
 Kneppelhout, Johannes, 25
 Knottenbelt, H. J., 138
 Koe, A. de, 47, 48
 Koekoek, Barend, C., 12, 24, 26
 Koningsberger, J. C., 78
 Kootstra, G., 64, 65, 92, 94, 96
 Koster, Albert Jacob, 35
 Kruijt, J. P., 160
 Legro, J. G., 93
 Leickert, Charles, 12
 Leliman-Bosch, M. E., 56
 Lennep, D. J. van, 19, 37
 Lennep, Jacob van, 3, 4, 12, 14, 19
 Lesturgeon, A. L., 11, 18
 Liagre Böhl, de H., 152
 Lieftinck, Piet, 111, 112
 Lietaert Peerbolte, L., 91
 Ligt, B. de, 45
 Linthorst Homan, Jan Tijmen, passim
 Linthorst Homan, Jan, 140, 141, 142, 143
 Linthorst Homan-Staal, Jeanne, 60, 100
 Lodewijk Napoleon, 13, 20
 Lohman, A. F. de Savorin, 23
 Loon, P. C. J., van, 158
 Lunsingh Meyer, G. C., 93
 MacPherson, James, 13
 Magnin, J. S., 17
 Marchant, H. P., 135
 Mauce, Anton, 25
 Meerten- Schilperoort, A. B. van, 10, 11, 14, 24,
 26
 Menten, E. E., 156
 Mercier, Hélène, 40, 48, 74, 123
 Mesdag, Sientje, van, 25
 Mesdag, Taco, 25
 Meyboom, H. U., 50, 51, 54, 57, 107
 Mierop, Lodewijk van, 44, 45
 Moens, Petronelle, 24
 Moerkerken, P. H. van, 41
 Mollinger, G. A. G. F., 18, 25
 Mommaas, Hans, 4
 Mossel, Jacoba, 45
 Muller-Lulofs, Marie, 123
 Neuhuys, Albert, 25
 Nieland, K., 140
 Nijenhuis, H., 7, 57
 Nijsingh, J. L., 93
 Norbruis, O., 97, 102
 Oldendorff, A., 160
 Oldenhuis Gramata, L., 23
 Oosthoek, J., 106
 Ortt, F., 44, 46
 Ossian, 13
 Pelinck-Zijnen de Gier, W. J., 99
 Penterman, 89, 105
 Picardt, Johan, 10, 14
 Piek, C., 148
 Pierson, H., 43
 Pieters, Fiene, 117
 Pieters, Jan, 117
 Pijnacker Hordijk, 33
 Pleyte, W., 12
 Polak, Henri, 29
 Pompe, W. P. J., 129
 Poole, J. le, 150
 Post Tonnis, 74
 Pownee Bill, 63

- Prakke, H. J., 5, 125, 140
 Quarles van Ufford, C. G. C. van, 145
 Rechteren, J. D. van, 22
 Rees, Jacobus van, 44
 Rijzewijk, J. van, 65
 Ritmeester, G., 94, 114
 Rockwell, Norman, 155
 Roelofs, W., 18, 25
 Roland Holst, Henriëtte, 41, 42, 45
 Roland Holst, Rik, 42
 Rooy, P. de, 154
 Ruskin, J., 49, 50
 Rutgers, V. H., 80
 Rutgers-Hoitsema, Johannes, 42
 Rutgers-Hoitsema, Marie, 42
 Ruys, Beerenbrouck de Ch. J. M., 65, 80, 86, 91
 Sande Bakhuyzen, Julius van de, 25
 Sandra, N., 53
 Sannes, G. W., 64, 80
 Santen Kolff, J. van, 25
 Sas, N. C. F. van, 16
 Schaik, P. G. van, 68
 Schaper, J. H. A., 95
 Scheer, D. H. van der, 11, 18
 Schelphout, Andreas, 12, 24
 Schermerhorn, W., 129, 158
 Schijnvoet, Jacob, 14
 Schiphorst, J. M., 28, 37
 Scholten, J. E., 51
 Scholten, W. A., 31
 Schouten, J. H. J., 157
 Schouten, J., 80
 Schuurman, B., 88, 92
 Schuylenburg, J. J. van, 54
 Schuyt, 164
 Seyss-Inquart, A., 148
 Siebenga, J., 97, 103
 Sieders, Albert, 34
 Sleen, Hermannus Lambertus, van der, 34
 Slotemaker de Bruïne, Gerard, 111, 112, 113
 Slotemaker de Bruïne, J. R., 129, 131
 Smid, J., 144
 Smids, Lud., 14, 15
 Smissaert, H., 25
 Smit, Gr. G., 157
 Snoeck Henkemans, J. R., 85
 Staal, H. P., 60
 Staring, W. C. H., 23
 Steinmetz, S. R., 130
 Stufkens, Nicó, 111, 129
 Talma, A. S., 118
 Talma, A., 118, 123, 146, 150, 151
 Tassenaar, Vincent, 37
 Taverne, 164
 Thijsse, Jac. P., 27, 49, 50
 Thorbecke, J. R., 31
 Tijmes, H. W., 33
 Tjeenk Willink, M., 156, 157
 Tolstoj, L., 41, 43
 Tonnies, F., 5, 159
 Tours, J. A., 48
 Toynbee, A. J., 39
 Toynbee, Arnold, 39
 Treub, M. W. F., 60, 70
 Troelstra, Pieter Jelle, 64, 77
 Tuntler, J. H., 70, 84, 85, 91, 92
 Tuyl van Seroooskerken, F. C. C. van, 156
 Valk, L. van der, 122
 Veen, G. van, 129
 Veen, H. N. ter, 130
 Veer, Johannes K. van der, 44
 Vegchel, G. van, 5
 Vegter, J., 69
 Veldkamp, Berend, 34
 Verhoog, J. A., 101
 Vet, J., 157
 Vicq-Pabst, C. de, 90, 91
 Vloten, F. W., 149
 Vlucht, W. van der, 40, 49
 Vos van Steenwijk, R. H. van, 8, 124, 130
 Vries Reilingh, H. D. de, 41, 143
 Vuuren, A. C. A. van, 80
 Waaldijk, Berteke, 7, 148, 168
 Walraven van Hall, 155
 Walsum, G. van, 112
 Warninkhof, F. J., 159
 Waterink, J., 129
 Weerd, W. de, 32, 33, 73, 160
 Wegener, J. F., 80, 81, 82
 Welling, L., 129
 Went-Goedkoop, E., 103, 107, 115
 Westendorp, N., 16, 17
 Wibaut, F. M., 74
 Wielen, H. G. W. van, 143
 Wilhelmina, 44, 60, 66, 67, 131
 Willem I, 10, 20
 Willinge-Prins, Mien, 123
 Woerlee, P. H., 152
 Woud, A. van der, 10
 Wubben-van Nes, S., 29
 Zijlstra, J., 65

“Voor den Opbouw van Drenthe”

In dit boek worden de oprichting en de geschiedenis van de Centrale Vereeniging voor den opbouw van Drenthe beschreven. De oorsprong hiervan ligt in 1922, toen er alarmerende reportages verschenen in de geïllustreerde tijdschriften Het Leven en De Prins over de nood in de Drentse veenstreek. Als reactie daarop werden op grote schaal geld en goederen ingezameld.

Ook koningin Wilhelmina liet zich niet onbetuigd: zij maande de Commissaris van de Koningin Linthorst Homan tot actie.

Samen met de domineesvrouw Gezina Bähler-Boerma nam deze vervolgens het initiatief tot de oprichting van de Centrale Vereeniging. Daarmee luidden zij het begin in van de ontwikkeling van het maatschappelijk werk in Drenthe, in de hoop dat dit initiatief de modernisering zou versnellen en Drenthe zou verlossen van het imago niet 'bij de tijd' te zijn.

“Voor den Opbouw van Drenthe” beschrijft onder andere de rol van de beeldvorming van Drenthe, dat bekend stond als de ‘wonderlijkste aller provincies’ vanwege haar vermeende achterstand en ouderdom, en de manier waarop men de provincie dacht te moderniseren.

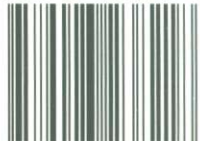
De geschiedenis van de Centrale Vereeniging laat zien hoe de sociale zorg in Drenthe werd georganiseerd. Daarbij toonde de provincie zich eerder voorlijk dan achterlijk, want na de Tweede Wereldoorlog werd de Centrale Vereeniging hét voorbeeld voor de in andere provincies op te richten opbouworganen.

an Gorcum

ib Stichting Het Drentse Boek

*D*rentse Historische Reeks 9

ISBN 90-232-3821-4

9 789023 238218